

Г. І. Башнянин, О. М. Мартин,
О. О. Кундицький, Ю. А. Стеців, Н. Я. Юрків

РИНКИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ: проблеми становлення та державного регулювання

**Г. І. БАШНЯНИН, О. М. МАРТИН,
О.О. КУНДИЦЬКИЙ, Ю.А. СТЕЦІВ, Н.Я. ЮРКІВ**

**РИНКИ ЕКОНОМІЧНИХ РЕСУРСІВ В
УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА
ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

ВИДАВНИЦТВО ЛЬВІВСЬКОЇ КОМЕРЦІЙНОЇ АКАДЕМІЇ

ЛЬВІВ 2011

УДК 330.15(477)+338.246.025.2

ББК 65.09

Рекомендовано до друку Вченими радами
Львівської комерційної академії (протокол № 2 від 18.10.2011 р.)
і Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
(протокол № 2 від 28.09.2011 р.)

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор **С.М. Панчишин**

доктор економічних наук, професор **І.Р. Михасюк**

доктор економічних наук, професор **Т.Г. Васильців**

Б.33

Башнянин Г.І., Мартин О.М., Кундицький О.О., Стеців Ю.А., Юрків Н.Я. Ринки економічних ресурсів в Україні: проблем и становлення та державного регулювання : монографія. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2011. – 288 с.

ISBN 987-617-602-026-4

Проводиться політико-економічний аналіз передумов, чинників та етапів становлення ресурсних ринків в Україні. Визначаються напрями подальшого вдосконалення державного регулювання ресурсних ринків в Україні. Аналізується політика зайнятості та визначаються шляхи підвищення її результативності. Розглядаються проблеми нормативно-правового регулювання земельних відносин в Україні.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, слухачів, а також усіх, хто цікавиться проблемами становлення та розвитку ринків економічних ресурсів.

© **Башнянин Г.І., Мартин О.М., Кундицький О.О.,
Стеців Ю.А., Юрків Н.Я., 2011**

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Теоретико-методологічні засади дослідження ринків економічних ресурсів.....	9
1.1. Суть, функції та структура ринків факторів виробництва	9
1.2. Економічний інструментарій дослідження ресурсних ринків.....	37
1.3. Особливості руху і використання ресурсів у командно-адміністративній системі.....	70
1.4. Висновки до розділу 1.....	86
2. Політико-економічний аналіз становлення ресурсних ринків в Україні.....	89
2.1. Макроекономічні чинники формування і стану ринку праці в Україні.....	89
2.2. Передумови та етапи формування ринку землі у вітчизняній економіці.....	118
2.3. Становлення ринку капітальних благ як умова сталого розвитку економіки України.....	150
2.4. Висновки до розділу 2.....	186

3. Напрями вдосконалення державного регулювання ресурсних ринків в Україні.....	191
3.1. Політика зайнятості та шляхи підвищення її результативності в Україні.....	191
3.2. Удосконалення нормативно-правового регулювання земельних відносин та інвестиційного процесу в Україні.....	211
3.3. Висновки до розділу 3.....	231
Висновки.....	231
Список використаних джерел.....	243

ВСТУП

Перехід від командної до ринкової економіки поширює дію ринкового механізму на всі сфери національної господарки та взаємозв'язки між ними. Дієвість ринкового механізму визначається зрілістю продуктових, ресурсних та фінансових ринків, які в умовах ринкової трансформації економіки України формуються по-різному і з різною швидкістю.

Формування ефективних ринків економічних ресурсів є однією з головних умов забезпечення сталого економічного зростання вітчизняної економіки, підвищення життєвого рівня населення. Цей процес в Україні протікає поволі, оскільки його гальмують економічні, інституційні та соціальні перешкоди. У командній економіці ринків матеріальних ресурсів не існувало, а ринок праці був одержавлений. Правове поле, що обслуговувало рух ресурсів, виявилось непридатним для потреб ринкової економіки. Серед населення було і все ще зберігається значне упередження щодо приватної власності та запровадження ринкових відносин. Ці та інші причини вплинули на становлення в економіці України кожного виду ресурсних ринків та взаємозв'язки між ними.

За період ринкової трансформації вітчизняної економіки пройдено значний шлях у напрямку формування економічного механізму ефективного і раціонального використання виробничих ресурсів. Водночас цей процес далеко ще не завершений, а його результати значною мірою визначаються швидкістю поширення ринкових відносин. Ринки економічних ресурсів тісно пов'язані з усіма іншими ринками – товарів і послуг, житла, інформації, інвестиційним ринком та ін. Ефективність функціонування ресурсних ринків залежить від

стабільності економічних зв'язків із ними. Це визначає актуальність та необхідність дослідження цієї теми.

Дослідження проблем становлення ринків ресурсів в економіці України триває від початку 1990-х років. Ці проблеми аналізуються на макро- і мікроекономічному рівнях, оскільки віддзеркалюють відповідні процеси, пов'язані з функціонуванням національного ринку ресурсів та окремих його підсистем, таких як ринки праці, землі і капітальних благ.

Досліджуючи теоретичні аспекти ресурсних ринків, механізми їх функціонування, методи державного впливу на ці ринки, як вітчизняні, так і зарубіжні вчені керуються як фундаментальними положеннями видатних представників різних економічних шкіл XVIII–XX століть – А.Сміта, Д.Рікардо, М.Туган-Барановського, К.Маркса, А.Маршалла, Дж.Б.Кларка, П.Семюелсона та ін.

Ринок праці, проблеми його функціонування у трансформаційній економіці досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні економісти. Економічна думка українських вчених із проблем становлення ринку праці особливо активізувалася останніми роками. Опубліковані праці В.Базилевича, Д.Богині, В.Герасимчука, О.Гулевича, М.Долішнього, С.Злупка, А.Колота, Ю.Краснова, Г.Купалової, Е.Лібанової, В.Мандибури, Р.Михайлишина, В.Оникієнка, В.Мортікова, І.Петрової, В.Петюха, М.Пітюлича, У.Садової, Л.Семів, С.Трубича та інших економістів.

Вагомий внесок в аналіз ринку праці у трансформаційній економіці зробили зарубіжні вчені Б.Бреєв, С.Дятлов, Б.Збишко, Р.Капелюшников, І.Маслова, А.Нікіфорова, А.Рофе та інші.

Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені роблять вдалі спроби дослідження теоретичних аспектів ринку праці, механізмів його функціонування, методів державного впливу на цей ринок. Проте єдиного підходу до розуміння ринку праці, практичних механізмів його функціонування, а також розуміння факторів формування попиту на працю і її пропозиції на ринку праці у літературі немає. У працях як вітчизняних, так і зарубіжних економістів

спостерігаються розбіжності і суперечливі погляди у методологічному обґрунтуванні етапів і шляхів його становлення.

Проблемам становлення ринку землі, ефективності його функціонування, економічної ефективності використання землі у трансформаційній економіці присвячені праці багатьох українських і російських науковців, серед яких праці В.Борисової, О.Гнатковича, А.Ємельянова, О.Здоровцова, Б.Косович, О.Лепшке, С.Липски, І.Михасюка, Є.Майовця, В.Месель-Веселяка, О.Новаковської, Л.Паламарчука, П.Саблука, А.Тихонова, В.Трегобчука, А.Третяка, М.Федорова, М.Хорунжого, А.Юрченка та інших науковців.

Для України, як на попередніх етапах становлення ринку землі, так і на нинішньому етапі, важливого значення набуває питання вивчення досвіду країн Східної Європи. Різні аспекти організації земельних відносин і розвитку ринку землі у цих країнах розглядаються у працях С.Алмаші, А.Баляна, Ю.Губені, К.Макурса, Й.Свиннена, В.Шимона та інших.

Проте у літературі відсутній єдиний підхід до розуміння ринку землі, ринкових операцій із землею, необхідності запровадження купівлі-продажу сільськогосподарських земель, ролі і значення приватної власності на землю, визначення механізмів застосування оренди та іпотеки, як форм ринкових операцій із землею, а також до формування механізму регулювання земельного ринку, який би забезпечив перерозподіл сільськогосподарських земель в ефективну власність, встановлення ціни на землю та ефективний контроль за використанням земель.

Розвиток і функціонування ринку капітальних благ у трансформаційній економіці знайшли широке відображення у працях сучасних економістів. Цю проблему досліджують такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Ю.Бажал, А.Белошاپка, І.Білоброва, І.Бланк, С.Буткевич, В.Геєць, Я.Головко, Н.Гуляєва, С.Дорогунцов, В.Ковальов, О.Ковальчук, О.Колосов, О.Кузьмович, О.Кухленко, Ю.Маршавін, П.Перерва, А.Пересада, І.Радіонова, Г.Швиданенко, Я.Шевчук, Б.Щукін і інші.

Розвиток і ефективність функціонування ринку капітальних благ у трансформаційній економіці досліджують російські вчені, серед яких А.Амосов, Л.Андрєєва, В.Логвинов, Е.Міргородська, Д.Старик та інші.

Відаючи належне вченим-економістам, які досліджують дану проблему, слід зазначити, що цьому питанню приділяється ще недостатня увага, фактично відсутній єдиний підхід до розуміння капітальних благ (капіталу), не надто ґрунтовно аналізується взаємозв'язок між інвестиційним ринком і ринком капітальних благ, не завжди враховуються методи оцінки інвестиційних проектів, що ґрунтуються на дисконтуванні грошових потоків.

Щоб заповнити вищезначені прогалини, слід провести системний аналіз розвитку і становлення ринків економічних ресурсів у трансформаційній економіці, що дасть змогу виявити головні чинники пришвидшення їх розвитку, взаємозв'язки між ними, окреслити можливості та шляхи підвищення ефективності їх функціонування, в відповідно і ефективності функціонування національної економіки загалом.

Метою монографічного дослідження є комплексний політико-економічний аналіз і науково-теоретичне обґрунтування процесів становлення і розвитку ринків праці, землі і капітальних благ, виявлення їх сутнісних характеристик у трансформаційній економіці, розроблення наукових рекомендацій щодо підвищення ефективності їх функціонування в умовах ринкової трансформації економіки України.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКІВ ЕКОНОМІЧНИХ РЕСУРСІВ

1.1. Суть, функції та структура ринків факторів виробництва

Стан і розвиток національної економіки, ефективність її функціонування, як за умов економіки перехідного періоду, так і за умов ринку, значною мірою залежать від обсягу та якості економічних ресурсів. В економічній науці стосовно процесу виробництва у національній економіці загалом та у кожній галузі зокрема вживаються різні терміни. Ресурс (фр. *ressources*) – засоби, запаси, можливості, джерела чого-небудь (природні, економічні, людські тощо). Тому термін “економічний ресурс” позначає насамперед потенційні можливості елементів, які необхідні для функціонування виробництва і дають можливість виробити певний обсяг продукту (товару, продукції, послуг) [191, с. 515].

Отже, економічні ресурси – “це лише потенційні джерела випуску продукції” [191, с. 515], які використовуються в процесі виробничо-господарської діяльності для отримання відповідних матеріальних або фінансових результатів. Для організації процесу виробництва ресурси мають бути об’єднані, задіяні, і лише за цієї умови вони стають факторами виробництва. Економічні ресурси лежать в основі виробничо-господарської діяльності як на мікрорівні – рівень підприємства, так і на макрорівні – рівень економічної системи, і становлять ресурсний потенціал окремої фірми чи національної економіки.

Економічна наука, як зарубіжна, так і українська, класифікує економічні ресурси по-різному. Як правило, виокремлюють три класичні ресурси виробництва: працю, землю і капітал [48, с. 58-59; 107, с. 35-36; 337, с. 54]. Працю називають людським ресурсом, землю – природним, а капітал – ресурсом, створеним людиною. Ринок, на якому купується–продається економічний ресурс, називається ринком цього ресурсу або ринком цього фактора виробництва.

У перекладі з латинської “фактор” (factor) означає діючий, той, що виробляє. Звідси випливає, що фактором виробництва може вважатися лише та частина економічних ресурсів, яка бере участь у процесі виробництва. Тобто економічні ресурси стають факторами виробництва у процесі безпосереднього їх використання. Розмежування зазначених трьох факторів виробництва визнається представниками різних шкіл. Водночас теорія факторів виробництва впродовж двох останніх століть була предметом досліджень багатьох економістів.

Як відомо, творцем теорії факторів виробництва вважають Ж.-Б. Сея, представника класичної політекономії. У своїй праці “Трактат політичної економії” (1803 р.) він обґрунтував необхідність трьох факторів виробництва і їх взаємодію. Він вважав, що всі фактори виробництва (праця, капітал, земля) є самостійними джерелами вартості. Заробітна плата – це винагорода за послуги праці або ціна праці; прибуток – результат використання капіталу; рента – “дар природи”. Під капіталом Ж.-Б. Сей розуміє реальний капітал – прилади, споруди, машини [336, с. 154].

Представник школи фізіократів Ф. Кене у своїй праці “Економічна таблиця” (1766 р.) головну роль відводить землі як фактору виробництва. Відповідно, рента є доходом, платою за витрати на підтримування землі у продуктивному стані. Аграрні відносини вперше стали самостійним об’єктом економічного аналізу у теорії фізіократів. Вже тоді ці відносини розглядалися

як такі, що впливають на ефективність не тільки сільськогосподарського виробництва, а й усієї господарки країни.

Звісно, земля і сьогодні є важливим фактором виробництва, проте не найважливішим. Вона функціонує разом із капіталом і працею. Таку думку в ХУІІІ ст. обґрунтував А. Сміт, представник класичної політичної економії, у своїй праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776 р.). Аналізуючи цю працю А.Сміта, С.М.Злупко зауважує, що предметом вивчення А. Сміта є “конкурентний розподіл ресурсів у зростаючій економіці” [120, с. 155]. Обґрунтовуючи трифакторну модель (праця, капітал, земля) епохи вільної конкуренції, А.Сміт наголошує, що власник кожного економічного ресурсу одержує відповідний дохід: земля приносить власникові земельну ренту, робітник отримує заробітну плату, власник капіталу – прибуток. Відповідно, ці три форми доходу формують ціну. Він також стверджував, що збільшення попиту на працю неможливе без збільшення застосовуваного капіталу [347, с. 288].

Ідеї А. Сміта розвинув Д. Рікардо. Він, як і А. Сміт, не відокремлює процент від прибутку. На його думку, рента пов’язана з обмеженістю земельних ресурсів. Рента, як зазначає Д.Рікардо, це та частка продукту землі, що сплачується землевласнику за користування первісними і непорушними силами ґрунту. Рента завжди платиться за користування землею тільки тому, що кількість землі не безмежна, а якість її неоднакова, зі збільшенням чисельності населення в обробіток вводиться земля нижчої якості чи та, що розташована менш зручно. Коли з розвитком суспільства починають обробляти гіршу за родючістю землю, на кращій землі негайно виникає рента, розмір якої залежить від її якості серед цих груп земель. З кожним приростом населення, що змушує країну вдаватися до залучення в обробіток землі гіршої якості, щоб мати можливість збільшити свій запас їжі, зростатиме рента з усіх більш родючих земель [316, с. 368].

Класична школа підтримала і розвинула ідеї У.Петті, який уперше назвав працю об'єктом купівлі-продажу [276, с. 36]. Заробітну плату він розглядав як ціну праці. Так само суть цих понять тлумачили А.Сміт і Д.Рікардо. При цьому Д.Рікардо виокремив природну і ринкову ціну праці. Природна ціна праці – це вартість певної суми життєвих засобів, необхідних для утримання робітників, продовження їх роду і забезпечення їх розвитку. Ринкова ціна праці коливається навколо природної під впливом природного руху працездатного населення, співвідношення попиту на працю та її пропозиції.

Отже, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, Д. Рікардо та інші представники класичної економічної теорії розробили струнку економічну концепцію трьох факторів виробництва та механізм їх взаємодії. Запропонована ними теорія ренти, заробітної плати і прибутку є моделлю економічного зростання.

З розвитком економічної теорії змінювалося розуміння взаємодії цих факторів у процесі виробництва і створення продукту, трифакторна модель епохи вільної конкуренції підживлюється новими ідеями і далі розвивається. Неокласична економічна теорія також розглядає три фактори виробництва, проте вона виокремлює функцію власників капіталу і функцію управлінців (менеджерів) і, відповідно, підприємницький дохід поділяє на прибуток і процент. На думку А. Маршалла, в економіці західних країн наприкінці ХІХ ст. з'являється новий фактор виробництва – підприємництво. У своїй головній праці “Принципи економіксу” (1890 р.) він обґрунтовує вплив попиту і пропозиції на кожен фактор виробництва – працю, капітал, землю, підприємницьку діяльність. Керуючись цим, кожен із цих факторів має ціну попиту, яка визначається його граничною продуктивністю, і ціну пропозиції, яка визначається його граничними витратами. Заробітна плата, процент і рента є рівноважними цінами праці, капіталу і землі відповідно. Прибуток, на відміну від цих доходів, не є гарантованим доходом підприємця, а змінюється зі зміною цін. Величина прибутку визначається багатьма чинниками, серед яких важливе

місце належить “природним якостям” підприємця. Національний дохід є результатом взаємодії всіх факторів виробництва і зростає зі збільшенням їхньої пропозиції.

Четвертим фактором виробництва вважає підприємництво і Й.Шумпетер, теоретична концепція якого викладена у праці “Теорія економічного розвитку” (1912 р.). Підприємництво разом з інвестиціями і нововведеннями, на його думку, є рушійною силою економічного розвитку. Щодо капіталу, то Й.Шумпетер визнає лише грошовий капітал. Авансований капітал, що перетворився на засоби виробництва, стає фондом або майном. Капітал є категорією розвитку, яка дає можливість змінити структуру виробництва. “Капітал є не що інше, як важіль, який дає змогу підприємцеві отримувати у своє повне розпорядження необхідні йому конкретні блага, не що інше, як засіб, який дає підприємцю можливість використовувати ці блага для досягнення нових цілей, а також орієнтувати виробництво у новому напрямку” [435, с. 231]. Варто наголосити на тому, що на формування поглядів багатьох західних економістів, у тому числі Й.Шумпетера, мав вплив український вчений М.Туган-Барановський, який ще наприкінці ХІХ ст. у своїх магістерській і докторській дисертаціях з’ясував механізми інноваційного процесу, соціально-трудоі стосунки на капіталістичному підприємстві [119, с. 12-17].

Важливим фактором виробництва, на думку багатьох економістів, є інформація. Так, на думку Х.Д. Геншера, доступ до інформації, знань, засобів зв’язку стали наприкінці ХХ століття “...четвертим фактором виробництва поряд із землею, капіталом та працею” [457, с. 4].

Три фактори виробництва – працю, капітал і землю – аналізував М.І. Туган-Барановський. Оскільки робоча сила – це людська особистість, а створення робочої сили не є господарським процесом, тому, вважав учений, вона не регулюється її ціною, а попит і пропозиція не можуть пояснити середній рівень заробітної плати. Величина заробітної плати визначається, по-

перше, продуктивністю суспільної праці, по-друге, часткою робітників у суспільних фондах. І заробітна плата, і прибуток як дохід на капітал у суспільному продукті можуть збільшуватись одночасно. Значення капіталу і землі однаково важливе у процесі виробництва, “і з суто об’єктивного погляду немає ніяких підстав для того, щоб ставити робітника чи капітал (засоби виробництва) вище або нижче” [392, с. 198]. Щодо ролі землі і ренти, то М.І.Туган-Барановський залишився на позиціях диференціальної ренти Д. Рікардо.

Праця, земля і капітал, їх дослідження у трансформаційній економічній системі нині не менш актуальні, ніж двісті років тому, оскільки їх роль і значення не менш вагомі, ніж в інших економічних системах. Ці ресурси не втратили свого теоретичного та практичного значення. Актуальність досліджень цих трьох класичних економічних ресурсів зумовлена тим, що у перехідній економіці відбувається становлення ринків факторів виробництва, оскільки у командно-адміністративній системі не було ринкових відносин у ресурсній сфері, не було ринків капіталу і землі, а ринок праці був деформований. Зауважимо, що і українські, і зарубіжні економісти серед п’яти головних завдань, які необхідно було вирішити в перехідний період від командної економіки радянського типу до ринкової економіки, виділяють “надання доступу до виробничих ресурсів на ринку і можливості їх купівлі замість державного централізованого забезпечення за посередництва державних чиновників” [189, с. 448].

Класична класифікація економічних ресурсів використовується як у зарубіжній літературі [15, с. 13; 193, с. 33; 337, с. 33; 346, с. 19; 386, с. 32;], так і у сучасній українській економічній літературі [191, с. 518-519; 267, с. 43; 382, с. 197; 447, с. 53]. У словнику сучасної економіки Макміллана наводиться таке визначення: “Фактори виробництва – ресурси суспільства, використовувані в процесі виробництва. Вони поділяються на три основні групи: землю, працю, капітал, але можуть також включати і підприємство” [345, с. 563].

Зауважимо, що у постіндустріальному суспільстві найціннішим ресурсом є праця (людський капітал), який стає більш важливим, ніж природні та накопичені матеріальні багатства. Так, за підрахунками Всесвітнього банку, у складі національного багатства США будівлі та споруди, машини та обладнання складають лише 19%, природні ресурси – 5%, а людський капітал – 76%. У країнах Західної Європи відповідні показники складають – 23,2%, 2% та 74% [17, с. 175].

Переважає більшість вітчизняних економістів, дотримуючись класичного підходу до класифікації економічних ресурсів, вважає, що у сучасній економічній теорії доцільно виділяти такі основні види ресурсів: трудові (праця), природні (земля), матеріальні і фінансові (капітал) [66, с. 199-200; 223, с. 197] та інформаційні ресурси [397, с. 182]. Визнаючи, що така класифікація ресурсів має право на існування, все ж вважаємо, що включати фінансові ресурси до основних економічних ресурсів національної економіки не доцільно. Ми вважаємо, що ринок фінансових ресурсів доцільно виділяти як окремий ринок – інвестиційний, який забезпечує як початкове становлення ринку економічних ресурсів, так і подальше якісне вдосконалення і кількісне його розширення. Звертаючи на важливе значення фінансових ресурсів на рівні підприємства, Л.А.Лахтіонова зауважує: «Серед матеріальних, трудових і фінансових ресурсів перше місце посідають фінансові, оскільки вони є єдиним видом ресурсів підприємства, що трансформується в будь-який інший вид у мінімальний термін» [174, с. 14]. «З допомогою фінансових ресурсів відображаються відносини між людьми у процесі привласнення об'єктів власності та виробничі зв'язки між ними у процесі створення матеріальних благ» [411, с. 67].

В економічній літературі можна знайти й інші класифікації економічних ресурсів. На наш погляд, поява цих класифікацій зумовлена зміною ролі і значення кожного з цих ресурсів у сучасній економіці. Так, С.В.Мочерний вважає, що “до економічних ресурсів належить праця,

підприємницька діяльність (це особливий вид праці), земля, засоби виробництва, наука та інформація” [106, с. 481]. Н.І.Литвиненко до основних факторів виробництва зараховує землю, працю, капітал (засоби виробництва, фінансовий капітал), знання та інформацію [181, с. 17-18]. М.Квасній вважає, що до економічних ресурсів, як складових ресурсного потенціалу економічної системи, належать матеріальні, енергетичні, людські, інформаційні і фінансові ресурси [135, с. 248-249]. Такої ж точки зору притримуються й інші економісти [310, с. 121], зокрема Н.М.Потапова об’єднує ці ресурси у дві групи: природні та економічні [293, с. 49]. Такі підходи до класифікації економічних ресурсів економічної системи мають право на існування. Проте природні ресурси – це ті ж таки економічні ресурси.

Підприємництво ми розглядаємо як особливий вид праці, як “виробничий ресурс праці” [345, с. 385], який “в умовах ринкової економіки представлений діяльністю щодо координації і комбінування усіх інших ресурсів з метою виробництва товарів і послуг” [447, с. 53]. Не заперечуючи вагому роль підприємництва за умов розвиненого ринку, коли відповідальність за фінансовий ризик підприємства і управління ним несе підприємець, зауважимо, що у перехідній економіці, коли відбувається становлення і розвиток ринків ресурсів, на наш погляд, найважливішим є саме становлення трьох основних ресурсних ринків: праці, землі і ринку капітальних благ. Без повноцінного і реального функціонування цих трьох ринків, на наш погляд, не може функціонувати підприємницький талант, як фактор виробництва.

Проте інформацію і знання, на наш погляд, зараховувати до основних факторів виробництва недоцільно, незважаючи на те, що як в українській [113, с. 7-13; 404, с. 28-30; 414, с. 109], так і в зарубіжній [457, с. 4] літературі такі точки зору нерідко зустрічаються. Ми вважаємо, що ринок інформації слід виділяти окремо, оскільки він взаємодіє з ринками факторів виробництва, визначає ефективність функціонування кожного ресурсного ринку. «Відмінна риса новітнього технологічного способу виробництва полягає у тому, що він у

першу чергу базується на виробництві інформації і знань, тобто на розвитку продукції суспільного інтелекту, людського розуму» [224, с. 3]. Будь-яка економічна інформація (фінансова, комерційна, валютна, торговельна, банківська, техніко-технологічна та ін.), інтелект, знання є необхідними для процесів управління в економічній системі, причому як на макро-, так і на мікрорівні. Проте не сама по собі інформація, а її реалізація у праці, капітальних благах і землі забезпечує функціонування основних економічних ресурсів на якісно вищому рівні, сприяє швидкому економічному зростанню, перетворює не лише виробництво, але й систему управління, науку, освіту, медицину. «Це робить нашу епоху епохою грандіозних технічних, технологічних і соціально-економічних зрушень, стрибкоподібного підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва, істотних змін ролі людини в економіці та суспільстві» [416, с. 19-20].

На ринку інформації інформаційні ресурси не завжди мають матеріально-речову форму. Це різні види неліцензованої і незапатентованої інформації, “ноу-хау”, знання, що не опубліковані і передаються у процесі господарської діяльності, ухвалення рішень, навчання, підвищення кваліфікації фахівців, їх підготовки і перепідготовки. Інформаційні ресурси, а також освіта, комп’ютерне забезпечення, система зв’язку, система науки, Інтернет і бази даних формують інтелектуальний капітал, який досліджується в українській економічній літературі [18; 92; 237; 242; 372; 415; 432]. Значення інтелектуального капіталу у XX столітті постійно зростало. Так, за оцінкою А.Маршалла, на початку XX століття чисельність працівників фізичної праці у п’ять разів перебільшувала чисельність зайнятих інтелектуальною працею. Сьогодні, на початку XXI століття, в розвинених державах понад 60% економічно активних людей зайняті розумовою діяльністю [17, с. 71].

Зауважимо, що Україна завжди характеризувалася високим науково-технічним та інтелектуальним потенціалом. За попередніми підрахунками, потужність інтелектуального потенціалу України становить 137-138 млрд дол.

[83, с. 71]. Ефективне його використання вже в найближче десятиріччя могло б забезпечити зростання економіки нашої держави, її входження в групу європейських країн-лідерів за соціально-економічним розвитком.

У командно-адміністративній системі, яка базувалась на державній формі власності, до економічних ресурсів відносили “засоби виробництва, робочу силу, наявні грошові засоби або ті, які можуть надаватись у розпорядження держави для виробництва матеріальних благ” [14, с. 34]. Таке визначення відповідає умовам абсолютного панування державної форми власності, яка “вважалася неподільним надбанням суспільства, що давало можливість керувати народногосподарським комплексом із єдиного центру” [380, с. 72]. За умов ринку і перехідної економіки власниками економічних ресурсів є домогосподарства, фірми і держава. Співіснування різних форм власності у цих економічних системах разом з наявними економічними ресурсами та оптимальним співвідношенням між ними багато у чому визначає потенційну можливість економічної системи виробляти економічні блага, створювати ВВП. Узгоджене функціонування і взаємозв’язок між усіма ресурсними ринками, їх обсяг і рівень використання визначають ефективність як трансформаційної, так і розвиненої ринкової системи. В економічній літературі розглядаються схеми оптимального використання ресурсів з урахуванням визначених державою пріоритетів [65; 235; 241].

Місце і роль економічних ресурсів в економічній системі відображає запропонована нами схема (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Використання економічних ресурсів і можливості економічної системи

Можливості економічної системи, мета її функціонування – виробництво потенційного ВВП – значною мірою залежать не лише від кількості економічних ресурсів, а й від оптимального співвідношення між ними. Їх ефективне використання обумовлено їх обмеженістю.

Для аналізу проблем ефективного використання економічних ресурсів, використовують засадний принцип економічних систем – оптимальність за Парето. Тож нагадаємо, що ефективне функціонування національної економіки може досягатися за двох умов:

1. Наявний запас економічних ресурсів повинен бути розподілений між різними виробництвами економічних благ так, щоб збільшення виробництва одного блага шляхом залучення до виробництва додаткових одиниць економічних ресурсів означало зменшення виробництва іншого економічного блага за рахунок зменшення обсягу економічних ресурсів, що використовувались при його виробництві.

2. Збільшення виробництва одного економічного блага неможливе без відповідного зменшення виробництва іншого економічного блага.

Ці умови означають, що економічна система повинна базуватись на максимально ефективній комбінації економічних ресурсів, причому ця комбінація має відповідати виробничим можливостям і суб'єктивним потребам випуску продукції. Вирішити проблему обмеженості економічних ресурсів, що існує як на макро-, так і мікрорівні, допомагає таке правило: якщо економічні ресурси не можна збільшити абсолютно, то необхідно змінювати співвідношення їх використання.

У запропонованій нами схемі (рис. 1.2) зобразимо результативність взаємодії факторів виробництва. Схема демонструє використання економічних ресурсів і мету цього процесу, які пов'язані з процесом відтворення і зростання економічних ресурсів. Цей взаємозв'язок існує як на мікрорівні (рівні підприємства), так і на макрорівні (рівні економічної системи).

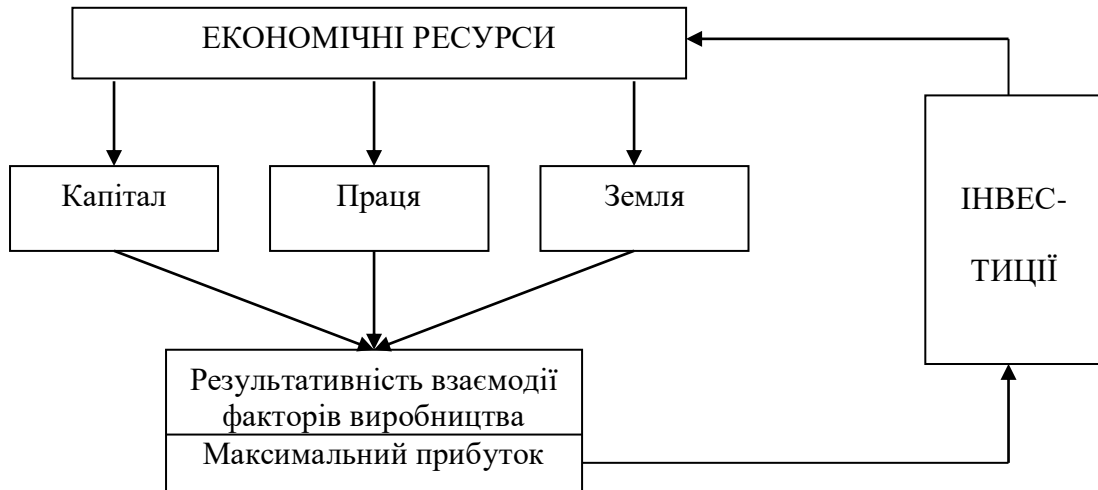

Рис.1.2. Взаємозв'язок інвестиційних витрат і результативності взаємодії факторів виробництва

Економічне зростання потребує зростання інвестицій у всі економічні ресурси. Одне із найважливіших джерел інвестицій – прибуток (див. рис. 1.2). З одного боку, максимальний прибуток підприємство отримає за наявності всіх необхідних економічних ресурсів й ефективного їх використання. А з іншого – існування прибутку дає можливість підприємству розширювати кількість використовуваних економічних ресурсів: збільшуючи ресурсний потенціал, підприємство забезпечує збільшення виробництва продукції, а у межах усієї економічної системи забезпечується економічне зростання.

У перехідній економіці України, оцінюючи стан ринку економічних ресурсів, необхідно аналізувати не лише стан окремих ресурсних ринків – праці, землі і капіталу, а і складні взаємозв'язки і взаємозалежність між ними. Ці взаємозв'язки існують як на макро-, так і на мікрорівні. Зупинимось на найбільш характерних тенденціях, що простежуються на ресурсному ринку України.

Економічний спад в Україні у 1990-х роках, зменшення інвестицій в основний капітал, безробіття на ринку праці зумовили низку складних проблем у розвитку ресурсних ринків, спричинили різні темпи формування окремих ресурсних ринків, диспропорції між ними, неефективне використання ресурсів.

На наш погляд, нині надзвичайно актуальним є врахування всіх негативних тенденцій розвитку окремих ресурсних ринків та своєчасне їх подолання.

Економіка України 1990-х років функціонувала за умов низької інвестиційної активності суб'єктів господарювання та інвестиційних можливостей збільшення попиту на працю – створення робочих місць. Зауважимо, що нині найціннішими стають знання і професіоналізм. Зауважимо, що ще представник класичного напрямку економічної теорії А.Сміт акцентував увагу на важливості і значній ролі саме досвіду і знань працівника. Так, у праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” він писав: “Збільшення продуктивності корисної праці залежить передусім від підвищення вправності і вміння робітника, а потім від удосконалення машин та інструментів, з допомогою яких він працює” [347, с. 390]. Сьогодні, згідно з експертними оцінками, до 90% збільшення випуску продукції на душу населення в розвинених країнах досягається за рахунок факторів, які не мають прямого відношення до збільшення обсягів виробничих ресурсів, причому до 40% приросту фізичного обсягу національного доходу забезпечується за рахунок прогресу в знаннях [159, с. 4].

За оцінками Всесвітнього банку реконструкції і розвитку (ВБРР), тільки 16% національного багатства будь-якої країни складає виробничий компонент, 20% припадає на природні ресурси, а 64% – на людський ресурс [274, с. 609]. Знання та інформація проникають в усі сфери економіки, а не концентруються в її окремих секторах або сферах діяльності, знання стають важливим фактором виробництва, а сучасна освіта розглядається як процес, що триває протягом усього життя.

У трансформаційній економіці України насамперед слід подолати очевидну невідповідність між застосовуваним основним капіталом і рівнем оплати праці. Зокрема, частка фонду оплати праці у ВВП за 1990-ті роки постійно знижувалася і лише у 1994-1996 рр. відбулося незначне її підвищення. Цей показник нижчий, ніж у розвинених країнах. Так, якщо у 1990 р. частка

оплати праці у ВВП України складала 59%, то до 2008 р. вона скоротилася майже удвічі – до 32,6% [427]. Цей показник майже у 1,5 раза нижчий, ніж у розвинених країнах [291, с. 32]. Відповідно в Україні слід очікувати зростання рівня оплати праці та ролі людського капіталу у національній економіці.

Врахування співвідношення між ресурсними ринками і тенденцій їх розвитку, а не тільки кількісних і якісних параметрів економічних ресурсів, забезпечить економічне зростання, збільшення виробництва реального ВВП.

У ході трансформаційних змін руйнуються економічні відносини командно-адміністративної системи, створюються передумови для розвитку ринкової економіки. Проте у перехідній економіці ці протилежні економічні системи ніби існують у автономних режимах. Стара економічна система представлена державою, яка є монополістом у національній економіці. Відволікаючи у цей сектор значну частину ресурсів і управлінських структур, старий уклад перешкоджає успішному становленню нового. Це унеможливорює швидке економічне зростання, формує сектор неефективного використання економічних ресурсів, гальмує економічне зростання, породжує соціальні колізії, деградацію трудового потенціалу, посилює напруження в суспільстві. Потрібні спеціальні законодавчі акти, які сформулюють відповідні механізми, спрямовані на ліквідацію старих державних монопольних структур, перерозподіл ресурсів із традиційних сфер у нові, що дасть змогу забезпечити швидкі темпи ринкових перетворень.

Від узгодженого функціонування ринків економічних ресурсів, урахування взаємозв'язків між окремими ресурсними ринками, а також чіткого виокремлення взаємозв'язків ресурсного ринку з іншими ринками і врахування цих взаємозв'язків залежить стан і розвиток національної економіки. Такий аналіз використано для пояснення взаємозв'язку між ринковими суб'єктами: домогосподарствами, фірмами і державою. У західній літературі аналізується тільки взаємозв'язок між ринком економічних ресурсів і ринком продуктів [193, с. 48-51, 128-130].

Взаємозв'язок між окремими ресурсними ринками, а також з іншими ринками, зокрема, ринком товарів і послуг, ринком житла, ринком інформації, інвестиційним ринком проаналізуємо за допомогою запропонованої нами схеми (рис. 1.3). Можливі порушення наведених на цьому рисунку взаємозв'язків негативно впливають на функціонування кожного ринку.

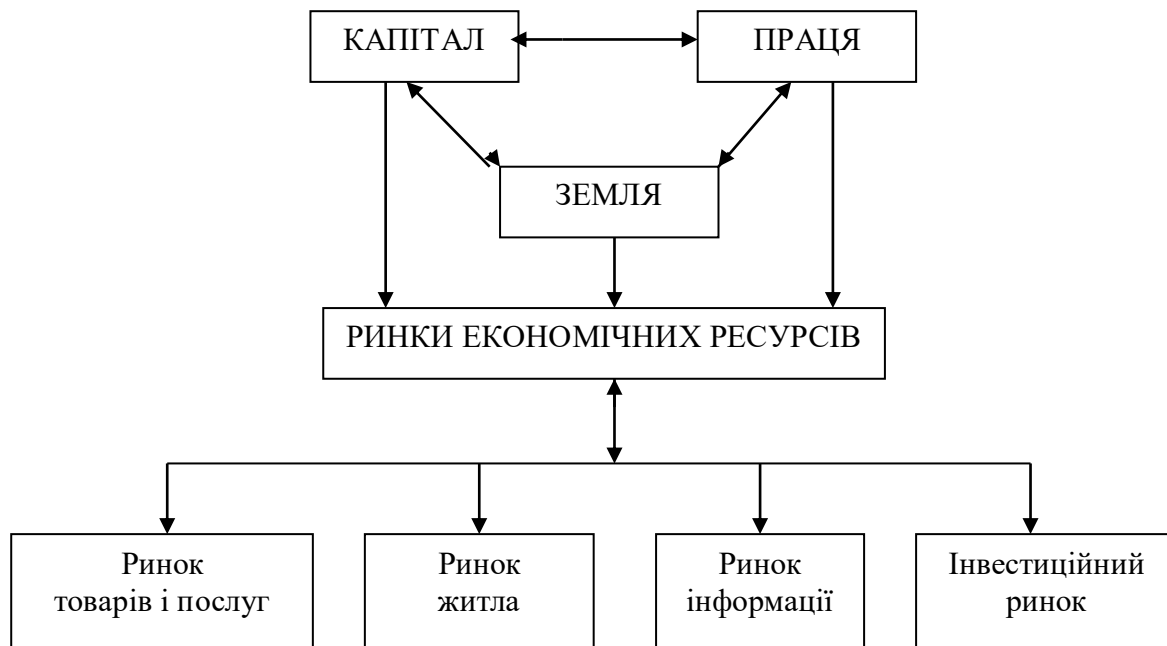

Рис. 1.3. Взаємозв'язок ресурсних ринків з іншими ринками

Деякі дослідники взаємозв'язків між ресурсними ринками та взаємозв'язків з іншими ринками відзначають неоднакову важливість різних видів ринків і вважають, що найважливішим у ринковій системі є ринок капіталів [170, с. 16-17]. На наш погляд, таке твердження правильне лише за умови, що капітал – це запас, який створює потік (дохід) і який існує у трьох формах: фізичний (основний), людський і грошовий капітал. Проте, наприклад, Г.І.Купалова бере до уваги лише фізичний капітал. За сучасних умов, коли зростає роль людського капіталу та інформації, однозначно твердити про вирішальну роль фізичного капіталу в розвитку економічної системи не можна.

Функціонування ринку економічних ресурсів залежить від функціонування ринку товарів і послуг, попит на які є визначальним, а попит на ресурси – похідним. Зміна потреб у товарах і послугах змінює попит на

економічні ресурси, що сприяє створенню нової або вдосконаленню існуючої виробничої структури. Зростання попиту на економічні блага зумовлює одночасну дію ефекту заміщення праці капіталом і ефекту обсягу випуску, причому ефект випуску переважає ефект заміщення. Це забезпечує ефективне використання капіталу та ефективну зайнятість. Потреба в інвестиціях та додатковій праці зростає, поки ринок економічних благ не задовольнить потреби споживачів.

Ефективне функціонування ринку економічних ресурсів залежить також від стабільності цін на товари і послуги. Із зростанням цін на економічні блага зменшуються нагромадження фінансових активів, зростає процентна ставка, а відповідно, зменшуються інвестиційні витрати. Такі процеси були характерними для економіки України 90-х років ХХ ст.

Взаємозв'язок між інвестиційним ринком і ринком економічних ресурсів відбувається через інвестиційний процес. Інвестиційний ринок забезпечує купівлю–продаж інвестиційних ресурсів (власні, залучені і позичені фінансові ресурси та бюджетні асигнування). За допомогою інвестицій такі економічні ресурси, як праця і капітал, змінюються як кількісно, так і якісно. Земля змінюється якісно – зростає продуктивність земельного ресурсу. Ринок інформації як важлива складова економічної системи і економічного розвитку безпосередньо впливає на функціонування як ринку ресурсів загалом, так і кожного ресурсного ринку. Ринкові відносини базуються на інформаційному обміні, який забезпечує ефективну роботу всього ринкового механізму функціонування. Значення інформації за сучасних умов зростає не тільки для виробника і продавця, вона потрібна також покупцеві для ухвалення рішень під час купівлі товарів і послуг.

Інформаційні ресурси забезпечують якісно новий рівень функціонування трьох основних ринків економічних ресурсів, зміщують акценти взаємодії між ними. Зокрема, інформаційні ресурси забезпечують якісні показники в розвитку трудових ресурсів, підвищення їх кваліфікації.

Інформаційні ресурси є базовими у забезпеченні інтенсивного функціонування як ринків праці, землі і капітальних благ, так і ринку товарів і послуг, ринку житла, фінансового ринку. Інформаційний простір забезпечує інтеграцію і активну взаємодію всіх структурних елементів ринку, ускладнюючи і вдосконалюючи її.

Важливість інформації пояснюється також темпами зростання її обсягу. Наприклад, з 1880 р. обсяг знань і інформації подвоювався що п'ятдесят років, з 1950 р. – що десять років, а тепер він подвоюється що п'ять років [194, с. 48]. Інформаційні ресурси стають більш доступними. Доступ до інформації реалізується через комп'ютерні системи, що забезпечують можливість оперативного її нагромадження та використання. Це стосується інформації про технології, найновішу техніку, ціни на неї, стан ринку праці, наявність вільних робочих місць тощо. В Україні ринок інформації щойно розвивається, сучасні інформаційні технології запроваджуються повільно, передусім через недостатню кількість комп'ютерів. Так, в Україні налічується приблизно 1 млн комп'ютерів, тоді як у Польщі і Росії – по 9 млн [414, с. 110]. Низький рівень комп'ютеризації зумовлює малу кількість користувачів інтернету. Середньодушові витрати на інформаційні технології в Україні становили донедавна 8 дол. США, а в Росії – у 4 рази більше [414, с. 110]. Зазначимо, що нині вже не достатньо вміти своєчасно засвоювати і нагромаджувати інформацію, необхідним атрибутом стає її правильна оцінка і ухвалення рішень на основі глибоких знань. На частку нових знань, які впроваджуються у технології, обладнання і організацію виробництва, у розвинених країнах припадає від 70% до 85% приросту ВВП [314, с. 229].

На Заході ринок інформації створив і створює величезну кількість робочих місць. Так, у структурі послуг у світі дві третини становлять інтелектуальні послуги, пов'язані з поширенням і використанням інформації. Понад як половина ВВП країн-членів ОЕСР створюється у сфері освіти і комунікацій [121, с. 34]. В Україні найближчими роками розвиток ринку

інформації, комп'ютерних мереж, нових інформаційних технологій і процесів інформатизації означає створення нових робочих місць, тобто зростання потреби у працівниках, які обслуговують інформаційні потоки, а отже, сприятимуть поширенню і використанню інформації. Роль інформації буде зростати для всіх рівнів економіки – мікрорівня (рівня підприємств), макрорівня (рівня національної економіки), мезорівня (рівня груп підприємств, галузей) і мегарівня (рівня світового господарства).

Обґрунтований нами підхід до аналізу ринку економічних ресурсів у перехідній економіці дає можливість визначити функції цього важливого ринку. В економічній літературі питання визначення функцій ресурсного ринку і механізму їх реалізації залишається дискусійним. На наш погляд, враховуючи винятково важливу роль ринків економічних ресурсів і ефективність їх функціонування в економічній системі перехідної економіки, важливо наголосити на таких функціях цього ринку: стимулювальній, відтворювальній, регулювальній та інформаційній (рис. 1.4).

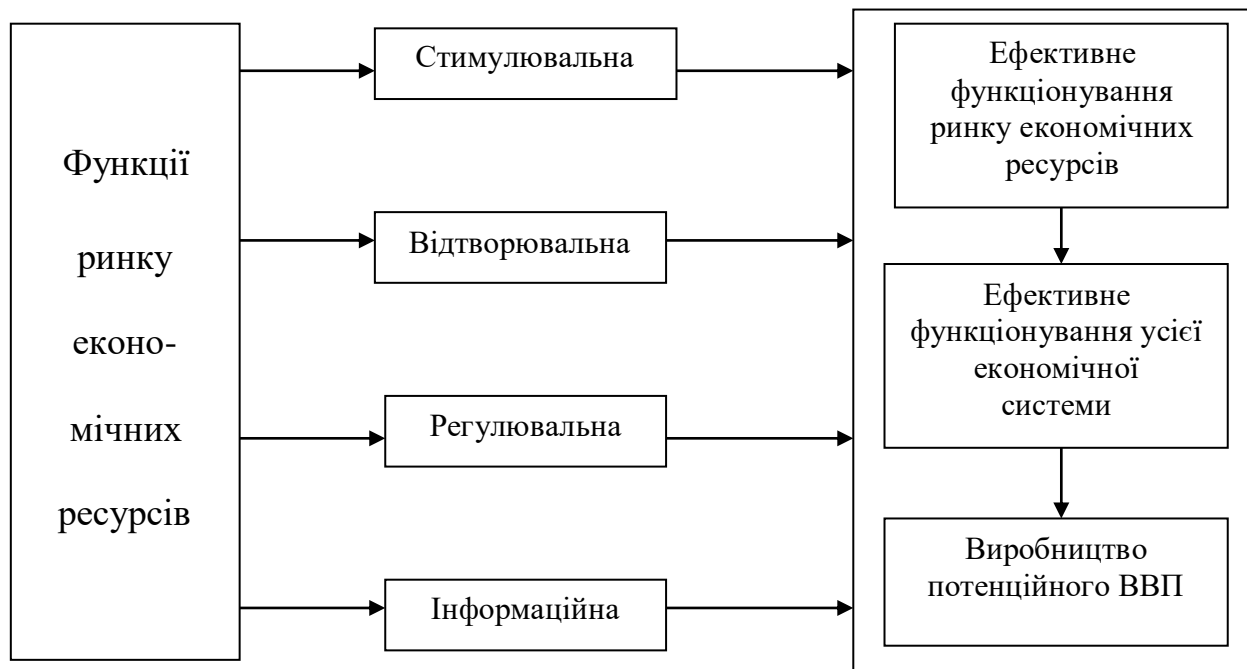

Рис. 1.4. Функції ринку економічних ресурсів

Стимулювальну функцію відіграє кожний ринок економічних ресурсів. Висока ефективність функціонування ресурсного ринку спрямована на високу

результативність – отримання максимального ВВП, який є мірилом економічного зростання і забезпечення високого рівня життя. Ринок праці, забезпечуючи високоефективну працю, визначаючи ціну послуг праці залежно від кількості і якості праці, трудового внеску працівника, відіграє стимулювальну функцію.

Результативність функціонування ринку капіталу у формі отримання максимального прибутку означає, що ринок капіталу також стимулює підприємця до отримання максимальної віддачі від капіталу. Зауважимо, що максимальний прибуток, який отримує підприємець на конкретній фірмі, є результатом використання як праці, так і капіталу, оскільки цей виробничий результат можливий за раціонального співвідношення між працею і капіталом, найновішою технікою і технологією і високою кваліфікацією працівника. Максимальний рентний дохід є стимулом для власника землі.

Відтворювальна функція. Заробітна плата як ціна послуг праці, прибуток як результативність функціонування ринку капіталу і рента як дохід від землі є джерелами відтворення економічних ресурсів.

Регулювальна функція. Ринок економічних ресурсів перерозподіляє ресурси між галузями і регіонами з урахуванням ринкової кон'юнктури. Специфіку цієї функції має ринок землі. Коли говорять про землю як економічний ресурс, то мова йде про земельну ділянку певних розмірів, розміщену в певному місці. Земля характеризується крайньою немобільністю, тому регулювальна функція ринку землі, зокрема, проявляється у перерозподілі цього ресурсу між сільським господарством і несільськогосподарськими галузями (будівництво об'єктів промислового призначення, доріг, інфраструктури).

Інформаційна функція. Цю функцію ринок економічних ресурсів відіграє, забезпечуючи суб'єкти з боку попиту і з боку пропозиції інформацією про стан і перспективи розвитку конкретного ресурсного ринку. Наприклад, на ринку праці і наймані працівники, і роботодавці отримують інформацію про стан і

рівень зайнятості і безробіття, про пропозицію нових робочих місць і зміну вимог до якості робочої сили, про рівень заробітної плати тощо.

Механізм функціонування ринку економічного ресурсу передбачає з'ясування попиту на ресурс, його пропозиції, а також факторів, що їх зумовлюють. Попит на економічні ресурси формують фірми. Вважається, що на ринку економічних ресурсів і фірми, які формують попит, і власники економічних ресурсів, які формують пропозицію, діють раціонально. Кожна сторона максимізує свою вигоду: власники ресурсів максимізують доходи від продажу ресурсів; основна мета діяльності фірми – максимізація прибутку.

У теорії попиту на економічні ресурси головними чинниками, що зумовлюють попит як за умов розвиненого ринку, так і у перехідній економіці, є: виробничі технології, які передбачають різні комбінації економічних ресурсів при виробництві товарів, і попит на товари і послуги, які виробляються за допомогою певних економічних ресурсів. Фактори виробництва не можуть функціонувати відокремлено, всі вони взаємозалежні (це зумовлено певною технологією). Продуктивність кожного фактора залежить від наявності певної кількості інших факторів виробництва.

Продуктивність окремого фактора виробництва графічно інтерпретується кривою граничного продукту – МР (marginal product). Обсяг граничного продукту, що є мірилом продуктивності ресурсу, зумовлює похідний характер попиту на економічні ресурси. Похідний характер попиту на ресурс означає, що попит на ресурс залежить не тільки від продуктивності ресурсу, а й від ціни блага, яке виробляється з його допомогою. Попит на ресурс буде змінюватись залежно від того, чи змінюється попит на економічні блага, при виробництві яких використовується цей ресурс.

Граничний продукт можна записати формулою, використавши виробничу функцію, яка показує взаємозв'язок між факторами виробництва – затратами капіталу (K) і праці (L) та максимальним обсягом випуску продукції (Y): $Y = f(K, L)$. Згідно з визначенням, граничний продукт праці MP_L – це приріст

валового обсягу випуску продукції в результаті використання додаткової одиниці праці за умови, що кількість інших ресурсів залишається незмінною, тобто $MP_L = f(K, L+1) - f(K, L)$.

Для окремої фірми важливий не сам по собі граничний продукт. Фірма прагне максимізувати прибуток і її цікавить, наскільки збільшиться її дохід в результаті продажу граничного продукту. Додатковий прибуток при залученні до виробництва додаткової одиниці праці визначається за формулою $\Delta \text{прибутку} = \Delta \text{виторгу} - \Delta \text{витрат}$.

Продукція фірми реалізується за ціною P , а найманий робітник отримує заробітну плату W , тому $\Delta \text{прибутку} = (MP_L \times P) - W$. Очевидно, що збільшувати кількість праці підприємець буде доти, поки $\Delta \text{прибутку} \geq 0$. Коли $\Delta \text{прибутку}$ дорівнює нулю, то $MP_L \times P = W$, де $(MP_L \times P)$ – гранична дохідність ресурсу (MRP – marginal revenue product); W – це граничні витрати фірми на ресурс, тобто витрати фірми, необхідні для придбання додаткової одиниці ресурсу (MRC – marginal resource cost). Фірма завжди зіставляє показники MRP і MRC . Якщо $MRP > MRC$, фірма збільшуватиме попит на економічний ресурс. Фірма, яка максимізує прибуток, залучає ресурси доти, поки MRP не буде дорівнювати MRC . Цю рівність називають правилом рівноваги у використанні ресурсу.

Проаналізуємо криву попиту на економічний ресурс, використовуючи граничну і середню продуктивність (ARP) ресурсу. ARP – це середній дохід фірми у розрахунку на одиницю ресурсу, або середній продукт у грошовому вираженні: $ARP = AP \times P$; або: $ARP = \frac{TP \times P}{Q}$, де TP – валовий продукт, який

одержує фірма при використанні Q одиниць ресурсу. Криві MRP і ARP поведуться так само, як і криві граничного і середнього продукту (рис.1.5). Якщо ціна економічного ресурсу становить P_1 , фірма, яка максимізує прибуток, буде використовувати Q_1 одиниць ресурсу. В такій ситуації MRP менший, ніж ARP . Якщо ціна економічного ресурсу становить P_2 , $MRP = ARP = P_2$.

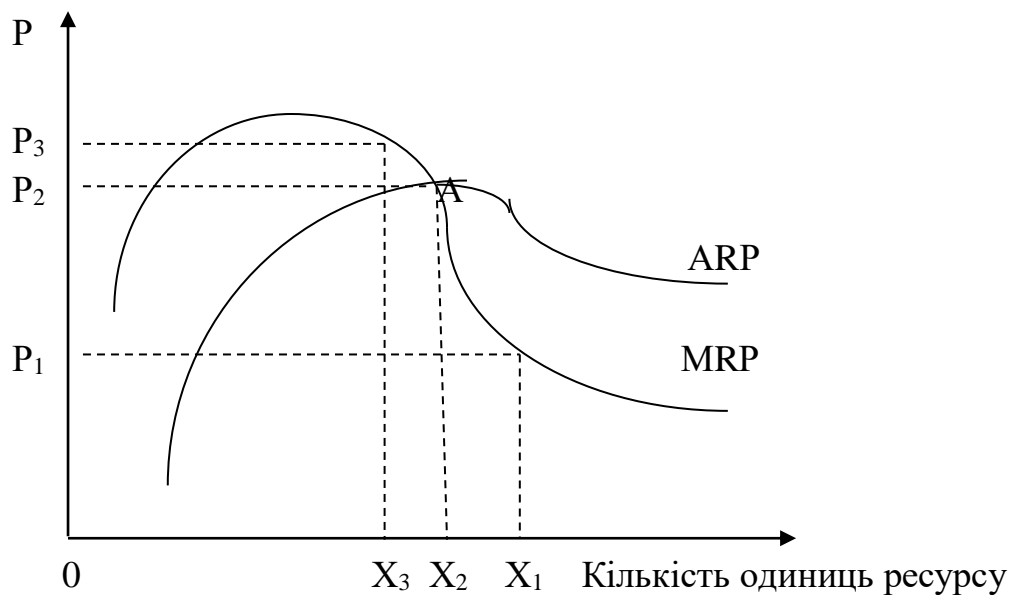

Рис.1.5. Попит на економічний ресурс

Якщо ціна економічного ресурсу буде ще вищою і становитиме P_3 , то ARP буде меншою від MRP і від ціни P_3 . Якщо цим ресурсом є праця, то за ціни P_3 , заробітна плата є більшою, ніж вартість виробленої продукції в середньому на одного працівника. За таких умов фірма, яка використовує Q_3 одиниць ресурсу, не зможе максимізувати прибуток, вона мінімізуватиме збитки. Отже, відрізок кривої граничної дохідності економічного ресурсу нижче точки А (максимальне значення кривої ARP) і є кривою попиту фірми на економічний ресурс. Ринковий попит на ресурс – це сума попиту на ресурс усіх суб'єктів господарювання, що функціонують у національній економіці.

У сучасній економічній теорії виокремлюють низку чинників, які зумовлюють зміну в попиті на ресурс. Розглянемо ці фактори і специфіку їх дії за умов перехідної економіки:

1. *Попит на продукцію фірми, тобто споживчий попит.* Збільшення споживчого попиту є найвагомим фактором збільшення попиту на працю і капітал, тобто розвитку виробництва і створення робочих місць. В цьому контексті важливо з'ясувати відмінності між функціонуванням двох протилежних економічних систем: командно-адміністративної і ринкової економіки за допомогою запропонованих нами схем (рис.1.6 і рис.1.7).

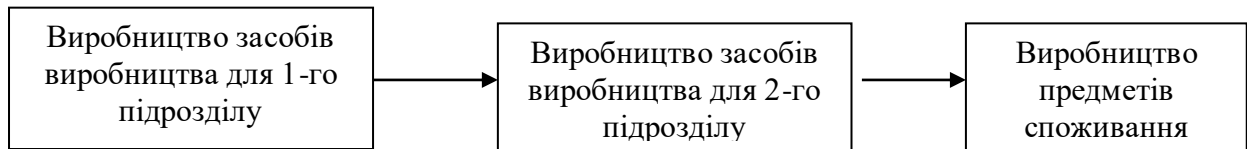

Рис.1.6. Взаємозв'язок між 1-им і 2-им підрозділами і виробництвом предметів споживання в командно-адміністративній системі

Командно-адміністративна система базувалася на марксистській економічній теорії, яка поділяла суспільне виробництво на два суспільні підрозділи: 1-й підрозділ – виробництво засобів виробництва (машинобудування, верстатобудування, хімічна і металургійна промисловість), 2-й підрозділ – виробництво предметів споживання (легка і харчова промисловість, вироби з металу, кераміки, предметів побутової хімії, торгівля, зв'язок і комунікації, транспорт, який обслуговує населення тощо). Перевага надавалася галузям 1-го підрозділу як рушійній силі всієї економіки. Виробництво споживчих товарів було поставлено у цілковиту залежність від розвитку 1-го підрозділу (див. рис.1.6).

Якщо дотримуватися в нашому аналізі поділу суспільного виробництва на два суспільні підрозділи, то ринкова модель економіки повертає схему на 180° (див. рис.1.6). У запропонованій нами схемі (див. рис.1.7) головним є споживчий попит, який повністю визначає виробництво. Трансформаційна економіка базується також на тому, що попит є визначальним в економіці, ринок товарів і послуг є головним, а ринок економічних ресурсів – похідним від нього.

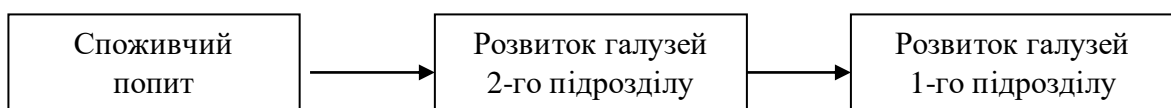

Рис.1.7. Взаємозв'язок між споживчим попитом та 2-им і 1-им підрозділами в ринковій і трансформаційній економічних системах

Чинники, які спричиняють зміни у споживчому попиті, поділяють на мікроекономічні (наявність споживчих переваг, зміна смаків споживачів тощо) та макроекономічні (наприклад, фази економічного циклу). В Україні найважливішим чинником, що зумовив зменшення попиту на товари і послуги у 90-х роках, є макроекономічний – економічна криза, яка спричинила скорочення обсягів виробництва, зменшення кількості робочих місць, виникнення безробіття.

Отже, споживчий попит у ринковій і трансформаційній економіках повністю визначає виробництво, тобто структура потреб людей визначає структуру виробництва. Зображений у запропонованій нами схемі ланцюжок взаємозв'язків (рис.1.8) означає, що зміна структури потреб визначає зміну структури попиту на економічні ресурси.

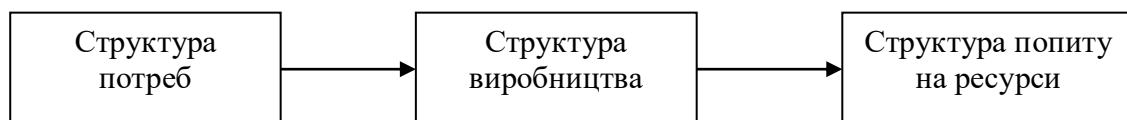

Рис.1.8. Взаємозв'язок потреб, виробництва і попиту на працю

Швидкість змін у цьому ланцюжку повністю залежить від типу економічної системи. У сучасній ринковій економіці структура виробництва і структура попиту на економічні ресурси швидко реагує на зміну у потребах. У командно-адміністративній системі вплив зміни потреб на зміну у виробництві і попиті на економічні ресурси був незначним і повільним. У трансформаційній економіці на швидку зміну структури потреб повільно реагує зміна структури виробництва, а структура попиту на економічні ресурси у цьому ланцюжку є найбільш консервативним елементом.

2. Технологічні зміни, що впливають на величину граничного продукту ресурсу. Краща технологія збільшує граничний продукт ресурсу, тому попит на цей ресурс зростає. У перехідній економіці України технологія і техніка значно відстає від умов розвиненої економіки. Відставання технічного рівня виробництва, низька конкурентоспроможність виробничих потужностей

зумовлені двома причинами: по-перше, тривалою ізоляцією від світової економіки і деформаціями в структурі виробництва за умов командно-адміністративної системи і, по-друге, економічним спадом 1990-х років і значним зменшенням інвестицій в основний капітал.

3. *Співвідношення ефекту заміщення праці капіталом і ефекту обсягу випуску продукції.* Коли ресурси комплементарні, як, наприклад, кількість столів у кафе і офіціантів для їх обслуговування, то ефект заміщення тут не діє, тут має місце лише ефект обсягу випуску продукції. Із зростанням ціни праці (зростає кваліфікація працівника) зменшуються витрати, зростає обсяг наданих послуг.

Коли ресурси є субститутами, то виникає ефект заміщення: фірми замінюють високопродуктивним капіталом працю, що забезпечує нижчі витрати виробництва. Така тенденція спостерігається і буде спостерігатися в Україні найближчим часом. Заміна дорожчого економічного ресурсу дешевшим є однією із двох найхарактерніших тенденцій у співвідношенні капіталу і праці, яке проявляється у кількісному і якісному співвідношенні між найманими працівниками і робочими місцями. Складність дії ефекту заміщення праці капіталом нині зумовлена, по-перше, тим, що переважна більшість виробничих можливостей використовується не на повну потужність; по-друге, дія ефекту заміщення, використання найновіших технологій зумовлює зниження витрат, а тому збільшення обсягів виробництва супроводжується збільшенням попиту як на капітал, так і на працю. Додаткові інвестиції створюють нові робочі місця. Ефект обсягу випуску переважає ефект заміщення праці капіталом. Нові технології потребують кваліфікованих кадрів, тому актуальною в Україні вже сьогодні є проблема забезпечення відповідності професійно-кваліфікаційного потенціалу наявним робочим місцям.

Ефект обсягу випуску проявляється у різноспрямованій зміні ціни праці і зміні попиту на обладнання. Так, зростання ціни праці спричиняє збільшення витрат виробництва (загалом і у розрахунку на одиницю продукції). Це

зменшує обсяг виробництва, а отже, попит на обладнання. За умов трансформаційної економіки України, коли дуже актуальне підвищення ціни праці, зменшення витрат виробництва повинно забезпечити використання найновіших технологій, збільшення інвестицій, що спрямовуються на створення нових робочих місць. Врешті зміни у попиті на обладнання залежатимуть від співвідношення ефектів заміщення та обсягу випуску продукції. Якщо ефект обсягу випуску продукції перевищує ефект заміщення праці, то попит на працю збільшується, і навпаки.

Німецькі вчені у 80-х роках ХХ ст. провели дослідження впливу нових технологій на ринок праці, які зумовили дію ефекту заміщення праці капіталом. Моделювання застосування у 1980–1995 рр. промислових роботів у 11 секторах економіки (транспорт, електротехніка тощо) показало, що очікуване зменшення кількості працівників на 60–85% компенсується створенням нових робочих місць (ефект обсягу випуску продукції) [170, с. 71].

За умов перехідної економіки ефект заміщення та ефект обсягу випуску належать до довгострокового періоду. В довгостроковому періоді також збільшується еластичність попиту на економічний ресурс, оскільки фірма має більше можливостей для заміщення ресурсів, для заміни технології використання ресурсів.

Отже, в ринковій і перехідній економіці існують чинники, що зумовлюють зміну попиту на економічний ресурс, а саме: попит на продукцію фірми; технологічні зміни, що впливають на величину граничного продукту ресурсу; співвідношення ефекту заміщення праці капіталом і ефекту обсягу випуску продукції. Ці чинники, а також чинники, що зумовлюють зміни у пропозиції економічних ресурсів, на різних ресурсних ринках проявляються по-різному.

Загальна пропозиція економічних ресурсів на певний момент є визначеною і залежить від фізичного і технологічного обмеження ресурсів. Як у короткостроковому, так і довгостроковому періодах кількісно економічні

ресурси можуть бути змінені дуже мало. Саме обмеженість, а не абсолютна фіксованість, властива для всіх економічних ресурсів, крім землі. Пропозиція капітальних благ не може бути фіксованою, оскільки машини, обладнання можна виробити, а будівлі – збудувати. Пропозиція землі є обмеженою і фіксованою, на відміну від інших економічних ресурсів. Крива пропозиції землі є абсолютно нееластичною, тобто за значного зростання ціни на землю її пропозиція не може бути збільшена. В окремих випадках зміни пропозиції земель можна розглядати під кутом зору функціонування регіонального ринку землі, пропозицію землі на якому можна збільшити, наприклад, шляхом меліорації, іригації та інших робіт, а пропозицію орних земель – шляхом трансформації інших сільськогосподарських угідь. Пропозиція праці залежить від рівня заробітної плати, тривалості робочого дня, можливості одержання соціальних виплат. Пропозиція праці, хоча й обмежена, проте також не є строго фіксованою.

На галузевому ринку пропозиція ресурсу повністю визначається рішенням власників економічних ресурсів, яке залежить від рівня альтернативних доходів. Власник економічного ресурсу буде його продавати, якщо ціна на ринку не перевищуватиме альтернативні доходи.

Мінімальна ціна ресурсу на конкретному галузевому ринку визначається альтернативними витратами власників ресурсу, оскільки ця ціна повинна покрити витрати втрачених можливостей альтернативного використання ресурсу на інших ринках. Якщо ціна ресурсу на ринку вища від альтернативних витрат, виникає економічна рента, яку одержує власник ресурсу. Якщо ціна ресурсу на ринку нижча від альтернативних витрат, то його власники пропонують свій ресурс на іншому ринку. Тому ціну, нижчу від альтернативних витрат, називають ціною відмови (reservation price).

Крива ринкової пропозиції економічних ресурсів як у короткостроковому, так і у довгостроковому періодах є висхідною (рис.1.9). Графік відображає об'єктивну закономірність: за умови, що всі галузі національної економіки

починають збільшувати попит на економічний ресурс, неможливо уникнути зростання ціни на ресурс.

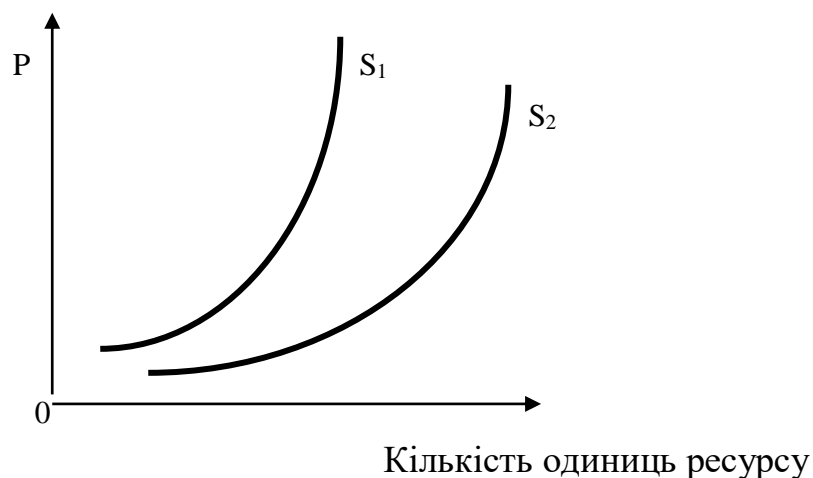

Рис.1.9. Ринкова пропозиція економічних ресурсів

Графічна інтерпретація ринкової пропозиції ресурсів свідчить, що у довгостроковому періоді пропозиція ресурсів більш еластична (крива S_2), а в короткостроковому періоді – менш еластична за ціною (крива S_1).

Теоретичний матеріал першого підрозділу, на наш погляд, не буде цілісним, якщо не відзначити, що у перехідній економіці ефективність процесу становлення і функціонування ринків факторів виробництва залежить від економічної політики держави, тобто важливим чинником розвитку ринку економічних ресурсів є держава. Держава є генерувальною і керівною інституцією всіх соціально-економічних процесів у національній економіці, проте не можна погодитися із твердженням, що держава “сама перетворилась у фактор виробництва” [194, с. 47], що державне регулювання економіки можна віднести до факторів виробництва (економічних ресурсів) [106, с. 482]. Вона визначає внутрішні правила економічної поведінки власників економічних ресурсів і суб’єктів господарювання, формує і реалізує науково обґрунтовану макроекономічну політику, яка передбачає ефективне використання обмежених ресурсів. Ефективність державної політики на ринку економічних ресурсів визначається тим, наскільки вона сприяє прогресивним зрушенням в економіці,

підвищенню ефективності національної економіки, забезпечує стабільне економічне зростання. Тому на сучасному етапі розвитку трансформаційної економічної системи України прискорене економічне зростання – це мета оптимальної економічної політики держави і результат ефективного використання обмежених економічних ресурсів.

Отже, у трансформаційній економіці відбувається становлення і розвиток ринку економічних ресурсів. Оскільки у командно-адміністративній системі не було ринкових відносин у ресурсній сфері, ринок праці, ринок капіталу, ринок землі були відсутні. Ефективне функціонування ринків економічних ресурсів є запорукою економічного зростання і підвищення рівня життя.

1.2. Економічний інструментарій дослідження ресурсних ринків

Відправною точкою аналізу ринків економічних ресурсів є ринок праці. Це пояснюється тим, що реальні ринкові відносини починаються із можливості найму робочої сили, а ефективність функціонування інших факторних ринків значною мірою залежить від ефективності функціонування саме ринку праці. Господарська практика та економічна наука, у тому числі марксистська трудова теорія і теорія граничної продуктивності Д.Кларка – А.Маршалла [139; 220; 221; 222], визначають працю як найважливіший ресурс, що використовується у процесі виробництва економічних благ. Це зумовлено такими факторами:

1. Учасником ринку праці є кожна працездатна людина, яка пропонує послуги праці і може збільшувати або зменшувати пропозицію цих послуг, а її дохід у формі заробітної плати є основною, а у більшості випадків єдиною формою доходу. Ресурс “праця” при використанні не зникає, а навпаки збільшується, примножується і бере участь у створенні економічних благ.

2. Теорія граничної продуктивності стверджує, що участь кожного фактора виробництва у створенні продукту визначається його граничною

продуктивністю. Проведені у США П.Дугласом і Ч.Коббом економіко-математичні дослідження граничної продуктивності показали, що обсяг виробленої продукції на 75% визначається працею і на 25% – капіталом, а зростання витрат праці на 1% збільшує обсяги виробництва утричі більше, ніж 1% приросту капіталу [262, с. 11].

3. Праця невіддільна від працівника. З приводу цього А.Маршалл писав, що “людський чинник виробництва не купується і не продається, як машини чи інші уречевлені чинники виробництва. Робітник продає свою працю, але сам він залишається власником самого себе” [222, с. 266].

4. Праця має як соціальний, так і політичний аспекти. У найманих працівників, на відміну від капіталу і землі, є права, у сучасній економіці гарантом цих прав виступають профспілки і держава. На ринку праці найманий працівник і підприємець – юридично рівноправні і однаковою мірою користуються правами людини і громадянина.

5. Відносини між найманим працівником і підприємцем регулюються трудовим договором і здійснюються з моменту найму працівника і аж до його звільнення. Це пояснює відмінність ринку праці від інших ресурсних ринків: цей ринок існує не лише за межами підприємства, але і безпосередньо у ньому.

В економічній літературі для означення ринку праці використовують два поняття: “ринок праці” і “ринок робочої сили”, що часто вживаються як тотожні. Теоретично ці поняття походять із марксистського і ринкового розуміння цього ринку. Марксистська теорія використовує поняття “ринок робочої сили”. Зауважимо, що К.Маркс ринок, на якому купується і продається робоча сила, називає ринком праці [199, с. 180, 652, 728, 779, 782-784].

Під робочою силою розуміють сукупність фізичних і духовних здібностей людини, які вона використовує у процесі праці. Робоча сила розглядається як здатність до найманої праці. Тому заробітна плата не є ціною праці, вона є ціною робочої сили, яка визначається вартістю життєвих благ, необхідних для відтворення здатності до найманої праці. Деякі сучасні автори,

відстоюючи марксистське тлумачення, дотримуються точки зору, що на ринку праці купується–продається праця або робоча сила [126, с. 215; 167, с. 21; 448; 450], яка має споживну вартість і вартість [78, с. 13; 227, с. 406-407; 376, с. 147].

Заперечуючи марксистський підхід, інші автори стверджують, що “робоча сила сама по собі не є предметом купівлі–продажу, продаються лише її послуги на певний, обумовлений контрактом час” [43, с. 185]. Такий підхід до аналізу ринку праці поширений у сучасній економічній літературі [33, с. 11; 71, с. 128; 183, с. 13]. Дотримуємося його і ми. Обґрунтувати свою позицію можемо тим, що, по-перше, робоча сила є невіддільною від робітника; по-друге, найманий працівник надає послуги своїй праці на певний проміжок часу, який визначається трудовою угодою; по-третє, продаж робочої сили означає, що поведінку найманого працівника у процесі виробництва повністю визначає роботодавець. Найманий працівник використовує ту частину своїх здібностей, які необхідні для виконання певних послуг. Висловлені аргументи свідчать на користь того, що об’єктом ринку праці є праця, її послуги, тобто споживання робочої сили, а не сама робоча сила. Тому, як стверджує І.Петрова, “можна вживати поняття “ринок праці” та “ринок робочої сили” як синоніми” [275, с. 9]. Принагідно зауважимо, що в сучасній західній літературі вживається термін “ринок праці” [386, с. 15].

В українській економічній літературі економічно прийнятними і рівнозначними вважаються терміни “ринок праці” та “ринок робочої сили” вважається [58, с. 3; 170, с. 14-15; 172, с. 17]. Цю точку зору підтримують і російські економісти [100, с. 69-70; 349, с. 10]. В економічній літературі мають місце й інші точки зору. Так, ми не погоджуємось з точкою зору В.М.Петюха, який вважає, що “поняття “ринок праці” та “ринок робочої сили” відрізняються одне від одного тому, що робоча сила являє собою потенційну здатність, а праця – функціонуючу здатність” [277, с. 8-9]. Тому він вважає “ринок робочої сили” поняттям дещо ширшим, оскільки “воно охоплює відносини не тільки

щодо зайнятих, а й щодо незайнятих членів суспільства, які активно шукають роботу, тобто охоплює зайнятих і безробітних” [277, с. 9].

У сучасній економічній літературі нема однозначного трактування суті ринку праці. Теоретичні аспекти ринку праці в українській літературі розробляються з початку 90-х років. Так, В.В.Онікієнко трактує ринок праці як сферу обігу специфічного товару “робоча сила” [252, с. 36]. У іншій публікації ринок праці аналізується як особливий, властивий товарно-грошовим відносинам, спосіб включення робочої сили до економічної системи, звертається увага на механізм функціонування ринку праці, вартісну оцінку праці, і соціальну захищеність працівників [418, с. 7].

Визнаючи, що ринок праці є особливим способом включення робочої сили до економічної системи, що він регулюється законами попиту і пропозиції, зауважимо, що він характеризується системою відносин між власниками робочої сили і її покупцями та відповідною інфраструктурою. У літературі висловлюються з приводу цього різні точки зору. Деякі автори ринок праці трактують як систему відносин, що формуються на вартісній основі між роботодавцями та найманими працівниками щодо “задоволення попиту перших на працю, а других – на робочі місця, які є джерелом їхніх засобів до існування” [183, с. 166]; як сукупність соціально-економічних відносин з приводу поєднання робочої сили та робочих місць на підставі взаємовигідності та доцільності [177, с. 38]; як соціально-трудова відносина задоволення потреб економіки у попиті на робочу силу і пропозиції робочих місць [436, с. 122]; як «механізм, що забезпечує узгодження ціни та умов праці між роботодавцями і найманими працівниками та регулює її попит та пропозицію» [72, с. 128].

Проте ринок праці не доцільно зводити тільки до його інфраструктури, яка забезпечує ефективне його функціонування [101, с. 193].

Ринок праці і проблеми зайнятості як на макроекономічному, так і регіональному рівнях у літературі аналізуються у взаємозв’язку з процесами

відтворення робочої сили [77, с. 44]; під впливом регулювання ринку праці економічними методами [185, с. 3-10; 377, с. 35-40]. Останнє означає, що функціонування сучасного ринку праці пов'язане з державним регулюванням. На ринок праці впливають демографічні, економічні (динаміка економічного розвитку, структурні зміни в економіці, динаміка інфляції тощо) та інституційні (розвиток інституту власності, інституту права тощо) чинники. Без регулятивної ролі держави за сучасних умов розвиненої економіки і, тим більше, за умов перехідної економіки ринок праці не може ефективно функціонувати. Ми не погоджуємося із точкою зору А.Н.Ревви, який вважає, що “ринок праці має здатність самостійно пристосовуватись до економічних процесів перехідного періоду до ринку, які постійно змінюються, оскільки він є органічною частиною саморегулюючої економічної системи, здатної до саморозвитку, самоорганізації” [313, с. 135]. Не погоджуємося ми також із точкою зору інших економістів, які, враховуючи недоліки функціонування ринку праці у перехідний період, доходять висновку, що саморегулюючі механізми ринку праці працюють у менш автономному режимі, ніж саморегулюючі механізми на ринках товарів, капіталів, послуг тощо [283, с. 47].

Розглядаючи ринок праці під кутом зору необхідності державного регулювання, враховуючи зростання ролі людського фактора, найповнішим до визначення суті ринку праці вважаємо підхід В.І.Герасимчука. Під ринком праці він розуміє “систему соціально-економічних відносин, які визначають і регулюють відтворення робочої сили (формування, розподіл, перерозподіл і використання) відповідно до рівня розвитку продуктивних сил та прогресивних стандартів якості життя населення” [59, с. 5]. В.В. Близнюк трактує ринок праці також як систему соціально-економічних відносин [38, с. 2]. Такі підходи відображають сучасний процес соціалізації ринку праці в Україні, пов'язаний із розширенням зайнятості, підвищенням добробуту і поліпшенням якості життя населення. Функціонування ринку праці визначально залежить від рівня

розвитку людини, економіки країни загалом і суспільних відносин, основу яких становлять відносини власності, виробничі зв'язки, економічна свобода суб'єктів ринку праці. Ця залежність виражається через соціальну орієнтацію ринку праці, тобто певними якісними параметрами розвитку його суб'єктів, відносинами між ними, результатами взаємодії, гуманістичним спрямуванням.

Отже, ринок праці ми розглядаємо як систему соціально-економічних відносин його суб'єктів (найманих працівників, роботодавців і держави) з приводу відтворення робочої сили (формування, розподілу, перерозподілу, використання та розвитку) відповідно до рівня розвитку національної економіки та прогресивних стандартів розвитку людини. Таке визначення, по-перше, враховує зростання ролі людського фактора; по-друге, передбачає державне регулювання ринку праці; по-третє, відображає необхідність узгодження процесу відтворення робочої сили і рівня економічного розвитку.

В економічній літературі до суб'єктів ринку праці відносять найманих працівників і підприємців [108, с. 378-379; 275, с. 11-12], які мають свої інтереси, зумовлені їх соціально-економічним станом, місцем на ринку праці, а також приналежністю до певного регіону, виду діяльності. Тому з метою потужнішого їх впливу один на одного і взаємодії, вони консолідуються: наймані працівники об'єднуються у профспілки, роботодавці – у спілки підприємців. Виникає тристороння співпраця між профспілками, спілками підприємців і державою (рис.1.10), яка називається соціальним партнерством, в результаті чого узгоджуються інтереси кожної сторони щодо використання праці, умов праці, формування рівня заробітної плати. Профспілки, спілки підприємців і державу В.Д.Базилевич називає суб'єктами ціноутворення на ринку праці [108, с. 378].

Наймані працівники як власники робочої сили формують пропозицію на ринку праці, а підприємці – формують попит на працю. Попит на працю включає, по-перше, вакансії як на діючих, так і новостворених підприємствах;

по-друге, ті робочі місця, які зайняті працівниками, проте підприємець, який не задоволений їхньою роботою, шукає їм заміну.

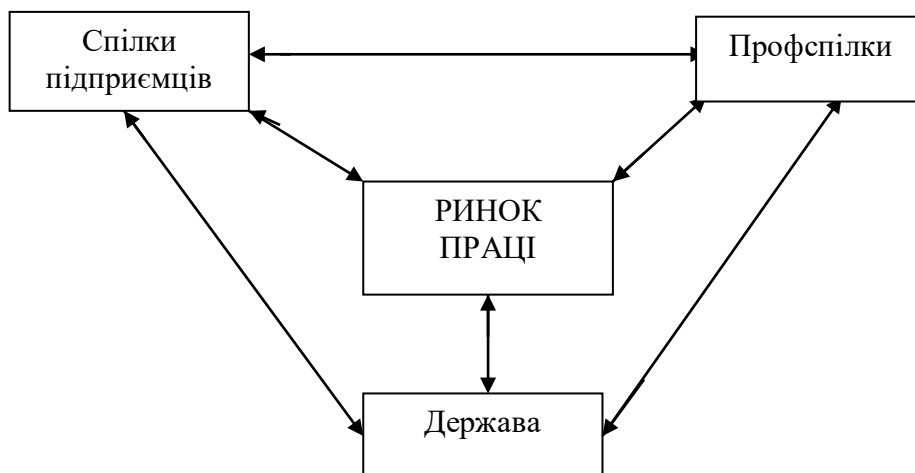

Рис. 1.10. Суб'єкти ціноутворення на ринку праці на макрорівні

Наймаючи працівників, підприємець пропонує їм трудитись на певному робочому місці. Роботодавець, і найманий працівник функціонують як власники: найманий працівник як власник робочої сили, а роботодавець – власник робочих місць. У зв'язку з цим деякі вчені стверджують, що у ринок праці необхідно включати два ринки: ринок робочої сили і ринок робочих місць, оскільки попит на ці два товари існує постійно [278, с. 14; 334, с. 26]. Ми не поділяємо цього підходу. Зауважимо, що В.М.Петюх, визнаючи ринок робочих місць як складову ринку праці, сам собі суперечить, зауважуючи при цьому, що “можна легко визначити попит і пропозицію на робочі місця, але не можна визначити ринкову ціну робочих місць, їх ніхто не купує... Робочі місця ... на ринку праці видимих ознак товару не мають” [278, с. 14]. На наш погляд, доцільно говорити про ринок праці і про попит на працю, який формують підприємці.

Попит на працю як у ринковій, так і у перехідній економіках визначається багатьма чинниками. Українські економісти класифікують їх по-різному. Так, Г.І.Купалова відносить до них обсяг і структуру національного виробництва;

рівень продуктивності праці; кон'юнктуру ринку капіталів, товарів і послуг; ціну робочої сили; правові норми, що регулюють її використання [170, с. 17-18]. В.Д.Базилевич виокремлює дві групи чинників: 1) чинник безпосереднього впливу – речовий фактор виробництва; 2) чинники опосередковано впливу – чисельність покупців робочої сили та їхніх грошових доходів, що реально можуть бути інвестовані в трудові ресурси; можливість взаємозамінності праці і капіталу залежно від рівня цін на них; продуктивність праці; ціна створюваного нею товару [108, с. 379].

На нашу думку, у трансформаційній економіці найважливішими чинниками, які визначають попит на працю, є: 1) обсяг і структура національного виробництва і пов'язаний з цим чинником попит на виготовлені економічні блага; 2) можливість заміщення праці капіталом; 3) технологія виробництва і продуктивність праці; 4) інститут власності (зміна форм власності, процес роздержавлення і приватизації) та інститут держави (участь держави у регулюванні трудових відносин, створення сприятливого фінансового і грошово-кредитного середовища) [216, с. 442].

На ринку праці пропозиція праці включає працездатних, які не мають роботи, але хочуть працювати і її шукають, а також зайнятих, які хочуть змінити місце праці [301, с. 3]. В західній літературі під пропозицією праці розуміють кількість послуг праці, які згодні і можуть надати наймані працівники за кожної ставки заробітної плати [192, с. 356; 337, с. 326, 636].

Пропозиція праці визначається багатьма чинниками, які українські економісти класифікують по-різному. Так, Г.І.Купалова виокремлює демографічну ситуацію; характер і зміст праці; інтенсивність вивільнення робочої сили; систему оплати праці; ефективність функціонування системи підготовки і перепідготовки кадрів, кон'юнктуру ринків землі, капіталів, товарів і послуг [170, с. 17-18]. В.Д.Базилевич до цих чинників відносить: чисельність населення, його вікову і статеву структуру, міграційну активність; професійно-кваліфікаційні характеристики сукупної робочої сили; вартість

засобів існування, необхідних для забезпечення працездатності людини та задоволення потреб непрацюючих членів сім'ї; рівень і якість життя; мотивацію до праці; звички, традиції, культуру, релігію; державне регулювання ринку праці і вплив профспілок [108, с. 380].

На нашу думку, у перехідній економіці найважливішими чинниками, які визначають пропозицію праці, є: 1) демографічна ситуація; рівень і якість життя; 2) інтенсивність вивільнення робочої сили зі сфери економічної діяльності; 3) міграційна активність; 4) чисельність і структура незайнятих громадян, які шукають роботу через центри зайнятості. За умов трансформаційних змін дуже важливими чинниками також є, по-перше, різний ступінь адаптації населення до ринкових перетворень, зміна його поведінки; по-друге, застосування нових прогресивних форм зайнятості, по-третє, ефективність державного регулювання пропозиції праці і вплив профспілок.

Залежно від співвідношення між попитом і пропозицією праці, розрізняють такі ринки: рівноважний, коли попит на працю і її пропозиція збігаються; працедефіцитний, коли попит на працю перевищує її пропозицію – це ринок праці з обмеженими трудовими ресурсами; праценадлишковий, коли пропозиція праці перевищує попит на неї. Ця класифікація є фундаментальною, оскільки будь-які типи ринку праці можуть функціонувати за умови існування попиту, пропозиції та ціни на ринковий товар – послуги праці.

Керуючись критерієм ланки національного виробництва, виокремлюють: національний ринок праці (макрорівень); регіональний ринок праці; ринок праці на рівні підприємства (мікрорівень). Виокремлення трьох рівнів, з точки зору ланки національного виробництва, передбачає також певне співвідношення попиту на працю і пропозиції праці на кожному рівні.

На ринку праці можливе різне кількісне співвідношення між ринковими суб'єктами. Це визначає особливості взаємодії між найманими працівниками і роботодавцями і формує певний рівень конкуренції на ринку праці. Залежно від ступеня конкуренції, виділяють такі моделі ринків праці: досконало

конкурентний ринок праці, моносонічний ринок праці, монопольний ринок праці, двосторонню монополію. Ці моделі обґрунтовують механізм ціноутворення на ринку праці і широко аналізуються в західній літературі [94, с. 252-264; 192, с. 97-112; 337, с. 322-363]. Такий підхід при з'ясуванні проблем розвитку і формування ринку праці у перехідній економіці описаний як в українській [170, с. 21; 275, с. 44-47], так і у зарубіжній [325, с. 56-61] економічній літературі.

Попит на працю визначається кількістю найманих робітників, які підприємці готові найняти за певного рівня заробітної плати. Між рівнем зайнятості і рівнем заробітної плати існує обернена залежність. Попит на працю є функцією від граничного продукту (MP), граничної дохідності праці (MRP_L) та граничних витрат на працю (MRC_L) [249, с. 37]: $D_L = f(MP, MRP_L, MRC_L)$. Фірма, яка максимізує прибуток, найматиме працівників, поки не буде виконуватись правило $MRP_L = MRC_L$.

Крива ринкової пропозиції праці, яку називають кривою упущених можливостей, має висхідний характер: щоб наймати більше працівників, підприємці в галузі повинні підвищити ставку заробітної плати. Ставка заробітної плати в даній галузі, де залучається праця, повинна покривати так звані витрати втрачених можливостей альтернативного використання часу або на інших ринках праці, або у домашньому господарстві, або для відпочинку.

Досконало конкурентний ринок праці має такі ознаки: багато покупців даного виду праці; багато працівників даного виду праці однакового рівня кваліфікації; ні фірми, ні працівники не можуть впливати на рівень заробітної плати; не існує перешкод для зміни місця праці. На такому ринку ставка заробітної плати (W_e) визначається на ринку праці і є результатом взаємодії попиту на працю і її пропозиції (рис.1.11а). За цією ставкою конкурентна фірма наймає всіх працівників (рис.1.11б), тому для фірми пропозиція праці абсолютно еластична. Фірма, яка максимізує прибуток, за ставки заробітної плати W_e найматиме L_e робітників.

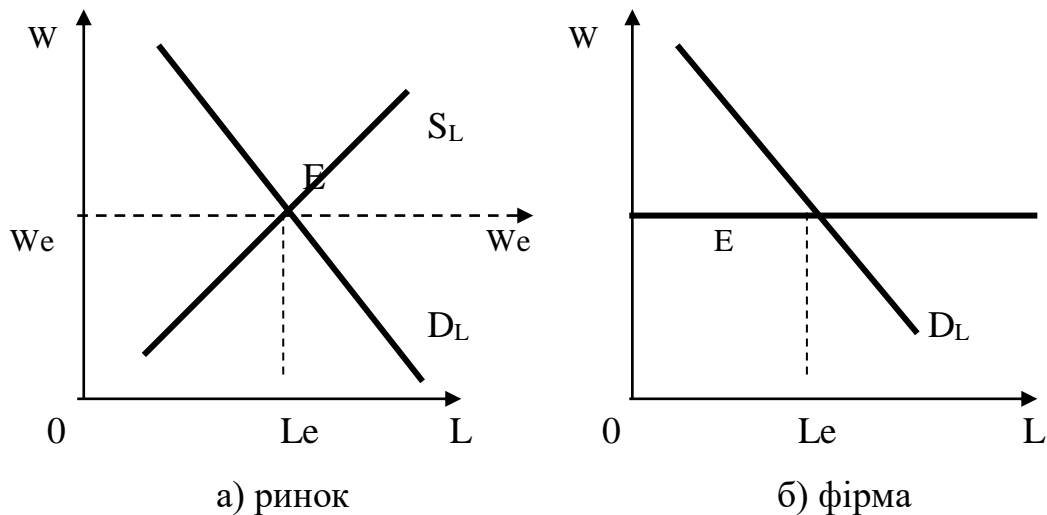

Рис.1.11. Досконало конкурентний ринок праці [192, с. 357]

Досконало конкурентного ринку праці у сучасній ринковій економіці не існує [277, с. 14]. Неможливим є його існування і за умов переходу до ринку. Ця модель теоретично обґрунтовує економічні процеси, що відбуваються на ринку праці, і слугує базою для розгляду реальних ринкових моделей праці.

За сучасних умов ринок праці виступає як регульований. Тому постає запитання: чи правомірно встановлення мінімальної заробітної плати державою поєднувати з конкурентним ринком праці, який “не має верхньої межі заробітної плати, але нижче певного мінімуму вона опуститись не може” [275, с. 39].

За сучасних умов існують монопсонічний, олігопсонічний і монопольний ринок праці і двостороння монополія. Для монопсонічного ринку праці характерні такі ознаки: працівники, які працюють на фірмі складають основну частину працівників даного виду праці; даний вид праці є відносно немобільним; монопсоніст сам визначає рівень заробітної плати. Для монопсоніста крива пропозиції праці S_L є висхідною: щоб залучити до праці більшу кількість найманих працівників, монопсоніст підвищує ставку заробітної плати (рис.1.12). Крива S_L є також кривою ринкової пропозиції праці.

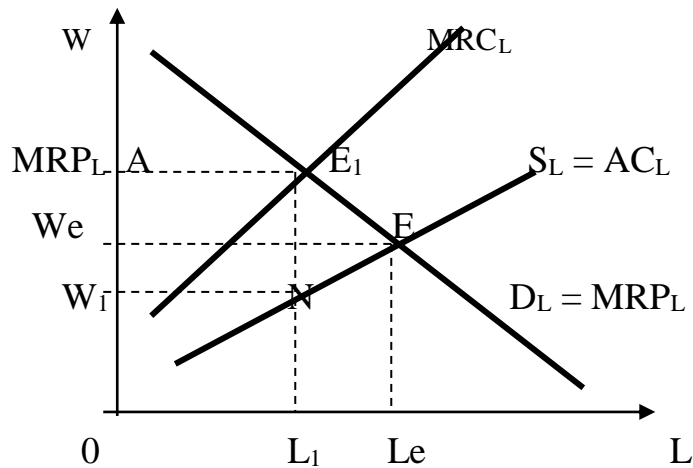

Рис.1.12. Монопсонія на ринку праці [192, с. 359]

Крива граничних витрат на працю розміщена вище кривої S_L праці, оскільки залучення додаткових працівників вимагає підвищення заробітної плати всім працівникам фірми. Рівновага досягається в точці E_1 , яка відповідає рівню зайнятості L_1 і ставці заробітної плати W_1 . Фірма-монопсоніст наймає меншу кількість працівників і виплачує їм нижчу заробітну плату, ніж фірма за умов досконалої конкуренції. Рис.1.12 ілюструє також модель олігопсонії. Це модель ринку праці, на якому великій кількості найманих працівників протистоїть декілька фірм-роботодавців. В.Петюх помилково називає такий ринок праці олігополією [277, с. 38].

На монопольному ринку праці функціонує сильна профспілка, яка формує пропозицію праці. Визначаючи основною метою діяльності підвищення заробітної плати своїх членів, профспілка досягає її або за рахунок збільшення попиту на працю, або за рахунок обмеження пропозиції праці. Обмежити пропозицію праці профспілка може за допомогою скорочення робочого дня; обмеження міграції і підліткової праці; зниження пенсійного віку; запровадження особливих правил прийому на роботу; ліцензування професій. Профспілка підвищує попит на працю за допомогою збільшення попиту на товари і послуги (реклама, політичне лобі при розподілі держзамовлень тощо) і підвищення ефективності праці. Підвищенню ефективності праці сприяє створення спільних робітничо-адміністративних комітетів, метою яких є

підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції. Так, у США майже 25% фірм з кількістю працівників понад 500 чол. мають у своїй структурі ради робітників або спільні комітети робітників і адміністрації [148, с. 63]. Вони зайняті переважно вирішенням виробничих завдань, а також виконують інформаційні і консультаційні функції.

На підвищення ефективності виробництва спрямована також діяльність “гуртків якості”, які є у більш ніж 50 країнах світу. Аналізуючи стан справ, їхні члени ведуть пошук резервів підвищення якості продукції і зниження витрат виробництва. На початку 90-х років XX ст. в Японії діяло близько 1,0 млн “гуртків якості”, які об’єднували майже 10 млн працівників [148, с. 68]. До послуг таких інститутів вдаються 90% найбільших фірм США. За оцінкою західних фахівців, з кожного долара витрат, вкладеного в розвиток “гуртків якості”, фірми отримують 4-8 доларів прибутку [284, с. 98].

Підвищення заробітної плати профспілка може домогтися, відстоюючи законодавче встановлення мінімальної заробітної плати. Мінімальна заробітна плата (W_{\min}) є вищою від рівноважного рівня за умов досконалої конкуренції (W_C) (рис.1.13). На монопольному ринку праці крива пропозиції праці переміщується з положення S_L-S_L в положення $W_{\min}-A-S_L$. В точці E_1 виникає рівновага і зайнятість скорочується з L_C до L . На сучасному ринку праці можлива ситуація, за якої фірмі-монопсоністу протистоїть профспілка-монополіст. Така ситуація, що називається двосторонньою монополією, характерна для сучасних розвинених країн, де функціонують сильні галузеві профспілки. Ставка заробітної плати залежить від впливу сторін.

Зауважимо, що ринок праці західних країн називається конкурентним [100, с. 92-93; 114, с. 111], конкуренція аналізується як з боку попиту на працю, так і з боку її пропозиції. На боці пропозиції праці конкуренція виникає як між безробітними за отримання місця праці, так і між висококваліфікованими працівниками за більш високо оплачувані робочі місця.

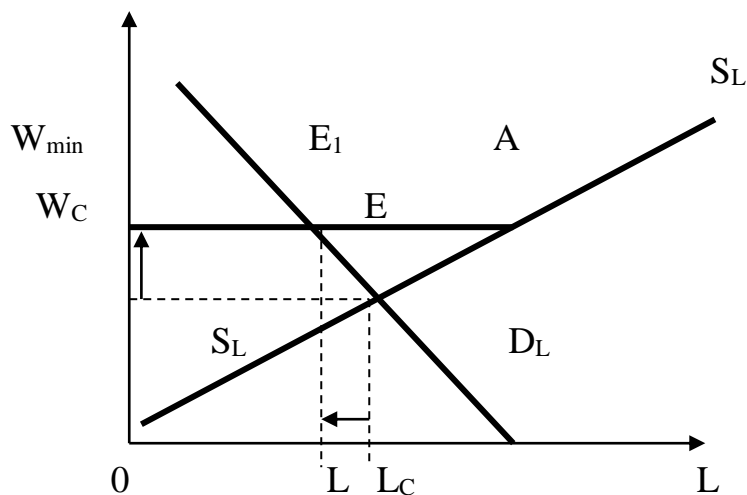

Рис.1.13. Монопольний ринок праці [192, с. 364]

Конкуренція на боці попиту на працю виникає між підприємцями за можливість залучення у фірму досвідчених і кваліфікованих працівників. При цьому, як наголошує В.М.Петюх, “чим активніша конкуренція між власниками робочої сили за право зайняття робочого місця та роботодавців за залучення кваліфікованої робочої сили” [277, с. 43], тим ефективніше функціонує ринок праці. Попит на кваліфікованих працівників зростає постійно, проте загальний попит на працю може бути незмінним або навіть знизитися. Такий попит можна назвати сегментним, оскільки він стосується певної групи висококваліфікованих працівників. Такий сегментний характер має не тільки попит, а й пропозиція праці. З приводу цього С.А.Дятлов зауважує, що конкуренція на ринку праці стимулює, активізує і координує “дії економічних агентів, які формують попит і пропозицію на робочу силу в межах певного сегменту через ціновий механізм оплати праці” [100, с. 93]. Велика кількість різних агентів (суб’єктів) ринку праці “диференційовані за сегментами і мотивами діяльності” [100, с. 93]. Тому конкуренцію як явище багатопланове однозначно трактувати не можна.

Розвиток і становлення ринку праці в Україні необхідно розглядати у поєднанні з процесами трансформації економічної системи загалом. Оскільки ринок праці є органічною складовою перехідної економіки, то чинники, які впливають на розвиток економіки, впливають і на розвиток ринку праці. Це

чинники, які формують економічне, політико-правове і соціально-культурне і демографічне середовище, а також інфраструктуру ринку [209, с. 114-115]. Інфраструктура ринку праці представлена біржею праці, а в Україні – службою зайнятості. Тому середовище, в якому функціонує ринок праці можна схематично подати у вигляді чотирьох структурних елементів (рис. 1.14).

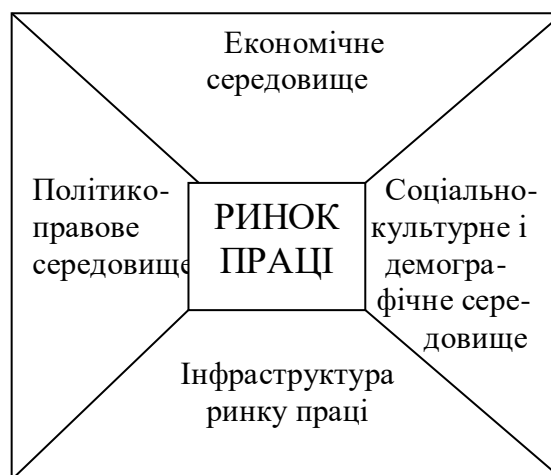

Рис. 1.14. Середовище ринку праці

Економічне середовище функціонування ринку праці насамперед визначається ефективністю й узгодженістю функціонування всіх ресурсних ринків – праці, капіталу і землі, сприятливим інвестиційним кліматом, а також безпосередньо співвідношенням між попитом на працю, пропозицією праці, їх зміною відповідно до потреб економіки, економічною необхідністю участі найманого працівника у господарській діяльності, розподілом і перерозподілом трудових ресурсів за видами зайнятості, сферами і галузями економіки.

Політико-правове середовище визначається роллю держави на ринку праці, передбачає наявність досконалого законодавства щодо регулювання трудових відносин на підприємствах різних форм власності.

Соціально-культурне середовище функціонування ринку праці передбачає врахування особливостей розвитку національної економіки і національних традицій. Тому не можна погодитись із С.М.Злупком, який підтверджує необхідність “використання національних господарських традицій,

етнокультурних мотивацій, надбань української економічної науки при розробці механізмів відтворення і використання трудового потенціалу. Це надає йому конкретно-історичної та національної окресленості, позбавляє невизначеності” [354, с. 38]. Українські вчені наголошують на необхідності врахування національно-етнічних традицій, соціальних пріоритетів, освітнього і кваліфікаційного рівня населення, рівня розвитку мережі охорони здоров’я і культури, тобто соціально-культурних факторів, що впливають на попит і пропозицію на ринку праці [283, с. 49], а відповідно на необхідності врахування національних та культурних особливостей при використанні світового досвіду регулювання ринку праці та зайнятості, оскільки навіть найпрогресивніший досвід не завжди співпадатиме із реальними соціально-економічними умовами конкретної країни [30, с. 57].

Демографічні чинники – це склад населення за віком, статтю і його зміни, склад сімей за кількістю і віком її членів. Ці чинники є головними у системі відтворення робочої сили. Несприятлива демографічна ситуація призводить до гальмування розвитку економіки, її занепаду, оскільки останнє пояснюється тим, що основною рушійною силою виробництва, незважаючи на його технізацію та автоматизацію, залишається людина, а відповідно – всі передумови демографічної кризи (стан здоров’я, інвалідизація населення, рання смертність тощо) пов’язані з великими сумами витрат [280, с.4].

У трансформаційній економіці України відбувається докорінна зміна земельних відносин, що існували протягом багатьох років, і формування ринку землі. У вітчизняній економічній літературі суть ринку землі тлумачиться по-різному, його навіть розглядають як складову ринку нерухомості [144, с. 50; 158, с. 17-19; 264, с. 53]. Така точка зору є наслідком того, що земельні ділянки цивільне законодавство України (Ст.181 Цивільного Кодексу України) відносить до нерухомого майна (нерухомого майна, нерухомості). Проте такий підхід, коли ринок землі розглядається як складова ринку нерухомості, на наш погляд, некоректний, оскільки ринок землі – один із найважливіших ресурсних

ринків в економічній системі суспільства, в аграрному секторі земля є головним економічним ресурсом. Щоб дати власне розуміння ринку землі, з'ясуємо різні підходи щодо визначення ринку землі.

1. Суть ринку землі автори зводять до володіння, користування і розпорядження землею, тобто до правової (юридичної) характеристики. “Ринок землі, на думку І.А.Колесник, варто визначати як перехід в рамках діючого законодавства, за допомогою відповідної ринкової інфраструктури, права володіння, користування та розпорядження землею шляхом здійснення різного роду цивільно-правових угод (оренди, іпотеки, купівлі–продажу, дарування, спадкування, обміну)” [144, с. 49-50]. На наш погляд, ринок землі реалізується за допомогою ринкових операцій – купівлі-продажу, оренди, обміну і застави. Цивільно-правові операції, тобто дарування, передання землі у спадщину, є позаринковими, тому їх не варто включати у ринок землі.

2. Ринок землі розглядається не як механізм взаємодії попиту на землю і пропозиції землі, а як “державно-комерційна структура” [62, с. 167], у якій держава “має регулювати взаємовідносини між суб’єктами ринкових операцій, але не шляхом адміністративного пресингу, а за рахунок створення правових норм, які чітко регламентують дії кожного учасника ринку землі...” [62, с. 167].

3. Ринок землі трактується дуже вузько: як традиційний процес купівлі–продажу [132, с. 110], який є реалізацією механізму взаємодії попиту і пропозиції на землю. На наш погляд, ринок землі – ширше поняття, оскільки, крім купівлі–продажу землі, він включає оренду земельних ділянок, заставу і обмін землі. Зауважимо, що в розвинених країнах на ринку землі частка операцій, пов’язаних із купівлею-продажем земельних ділянок, становить близько 1-3% їх площі [99, с. 16], зокрема у США та Ірландії ця цифра становить 1,2%, у Великобританії, Франції та Італії – 2,0%, Німеччині, Голландії, Бельгії – 1,5-2,5%, Данії – близько 4% [55, с. 41]. В країнах Центральної та Східної Європи при впровадженні ринку землі річний обіг землі, тобто купівля-продаж, не перевищував 5-7%. Причому більшість обігу

полягала у врегулюванні відносин власності (реституція, спадки, родинні правовідносини) або вилученні земель із сільськогосподарського обігу [74, с. 8].

4. Ширший підхід до трактування суті ринку землі, за якого звертається увага на механізм функціонування цього ринку і реалізацію ринкових операцій із землею, демонструє А.М.Третяк. “Ринок землі, на його думку, це засіб перерозподілу земельних ділянок між власниками і користувачами шляхом економічних методів на основі конкурентного попиту та пропозицій на типи землекористування, які забезпечують: купівлю-продаж, оренду, заставу тощо земельних ділянок або прав на них; визначення ціни землі та визнання її капіталом і товаром; розподіл простору між конкуруючими варіантами використання земель (типами землекористування) та суб’єктами ринку” [387, с. 38]. Таке ж визначення ринку землі наводять інші економісти [373, с. 460]. На наш погляд, таке трактування суті ринку землі набагато глибше, проте, враховуючи специфіку землі як економічного ресурсу, розуміння ринку землі повинно передбачати не тільки економічні аспекти функціонування, але й використання земельних ресурсів з точки зору екологічного благополуччя.

5. В економічній літературі зустрічається такий підхід: характеризуючи суть ринку землі, передбачається не тільки реалізація ринкових операцій, але й акцентується увага на ефективному господарюванні. Зокрема, Є.Янушевич, пише: “Ринок землі як сфера товарного обігу – це обмін землі, при якому виникають і реалізуються відносини, пов’язані з купівлею-продажем, заставою, формуванням попиту та пропозиції, ціни, здійсненням ефективної господарської діяльності” [449, с. 108].

6. У літературі ринок землі тлумачиться як у широкому, так і вузькому значеннях. Українські економісти В.М.Трегобчук і Н.М.Скурська у широкому значенні ринок землі розглядають як механізм “вирішення складних економічних, соціальних, суспільних та екологічних проблем, пов’язаних, з одного боку, з використанням, охороною, збереженням і відтворенням якісних

характеристик земельних ресурсів. А з іншого – з розвитком аграрної сфери, підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва, забезпеченням продовольчої безпеки держави тощо” [385, с. 43]. У вузькому значенні ринок землі – це “дійовий механізм перерозподілу (руху) земельних ділянок між власниками і користувачами за допомогою певних економічних методів на основі нормативно-правових актів, а також конкурентного попиту та пропозиції на земельні ресурси, в т.ч. і сільськогосподарського призначення” [385, с. 43]. У цьому визначенні, на наш погляд, синтезовано переваги усіх попередніх, враховано їх недоліки.

Підсумовуючи викладене, сформулювати суть ринку землі можна так: ринок землі – це особлива сфера економіки, в якій виникають економічні відносини з приводу купівлі–продажу, застави, оренди та обміну землі, спрямовані на ефективну господарську діяльність і використання цього ресурсу з позиції екологічної безпеки [208, с. 69; 211, с. 444; 202, с. 66; 205, с. 193]. Отже, ринок землі ми розглядаємо як екологоекономічне поняття, оскільки використання земель передбачає досягнення економічного ефекту із одночасним збереженням і поліпшенням земель у процесі їх використання. Складовими елементами ринку землі є купівля–продаж, оренда, іпотека, обмін (рис. 1.15).

Земля, включена в ринковий оборот, є товаром. Вона як товар задовольняє всі ієрархічні рівні потреб згідно з класифікацією Маслоу – фізіологічні, психологічні, соціальні, потреби у безпеці та самореалізації. Фізіологічні потреби земля задовольняє, виступаючи місцем для життя людини, джерелом незліченної кількості засобів, які вона використовує в процесі споживання або для подальшого виробництва. Реалізує вона і потребу в безпеці – у природному стані за умови раціонального використання вона гарантує економічну та екологічну безпеку, життєдіяльність і здоров’я нації, стабільність та зайнятість людини. Власність на землю дає певний соціальний

статус і престиж, формує почуття власної гідності, володіння землею забезпечує задоволення духовних потреб у повазі та визнанні особистості.

Людина, яка володіє землею задовольняє свої психологічні потреби, адже вона задовольняє потребу в спілкуванні з природою, забезпечує задоволення потреб людей в повазі і визнанні. Земля задовольняє потреби людини у самореалізації, оскільки дає можливість людині реалізувати власний творчий потенціал у науці, виробництві та інших сферах діяльності.

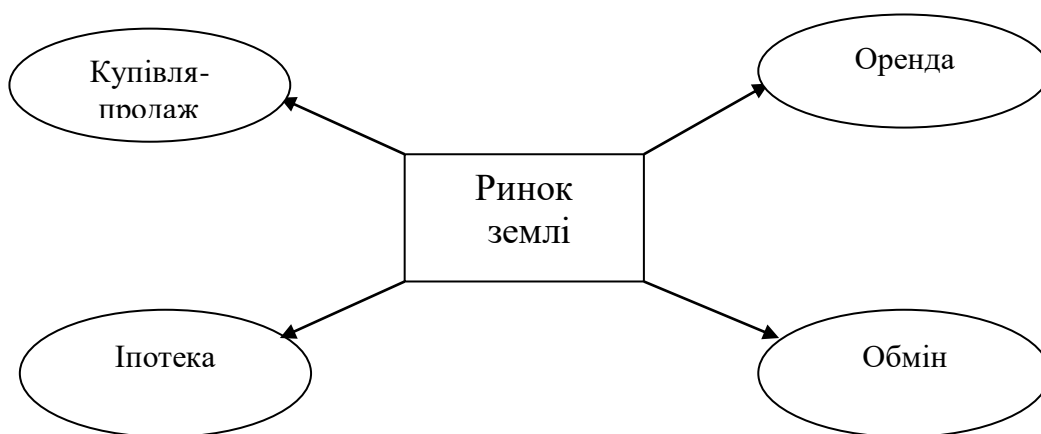

Рис.1.15. Складові елементи ринку землі

Земля, на відміну від інших економічних ресурсів – праці і капіталу, є надто специфічним економічним ресурсом і має свої особливості [214, с. 160]:

1. Земля - унікальний ресурс, замінників якого просто не може бути. Землю як економічний ресурс неможливо відтворити штучно. Це дар природи, який потребує значних вкладень у поліпшення й охорону земельних ресурсів, що підвищує якість, але не змінює кількості землі.

2. Земля є абсолютно немобільною, слугує місцем для життя людей і базою для виробничої діяльності.

3. Земельні ділянки мають різну родючість і різне місцезонашування. Земля не зношується, а навпаки, за раціонального використання підвищує свою родючість і може використовуватися нескінченно довго.

5. Вислів “даний економічний ресурс використовувався у процесі виробництва” щодо землі має свою специфіку. На відміну від капіталу, ділянка

землі може у будь-який момент часу продаватись. Ціна землі поступово зростає через дефіцит, інфляцію та з інших причин.

6. Земельні ресурси кількісно обмежені. У більшості країн на земній кулі можливості розширення є незначними. У всіх країнах світу, в тому числі в Україні, площа корисних для людини, зокрема, сільськогосподарських земель постійно скорочується, оскільки розвиваються міста, будуються виробничі об'єкти, житлові будинки, об'єкти інфраструктури, відбувається ерозія ґрунтів.

Ці особливості землі як економічного ресурсу зумовлюють обмежений вплив ринкового механізму на ціноутворення на землю, який полягає в тому, що, по-перше, земля є специфічною формою збереження і збільшення грошового капіталу; по-друге, ціна земельної ділянки зростає як після відкриття родовищ корисних копалин, так і за умов інфляції; по-третє, строга обмеженість землі зумовлює абсолютну її нееластичність. Тому не можна погодитись з точкою зору Н.Г. Менк'ю [243, с. 263], який показує пропозицію землі еластичною за ціною (рис.1.16).

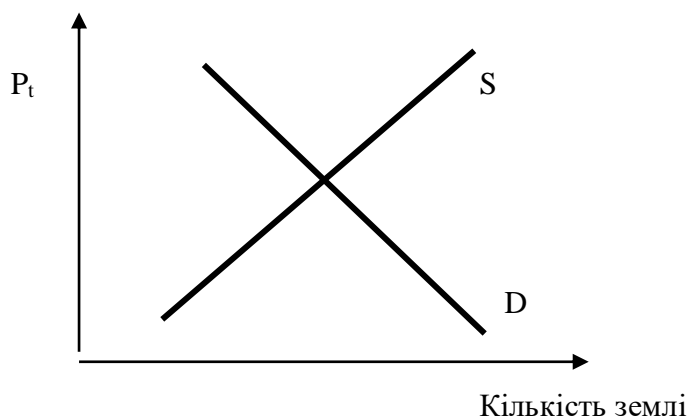

Рис.1.16. Залежність ціни землі від попиту та пропозиції (за Н.Г. Менк'ю) [243, с. 263]

Визнання абсолютної нееластичності пропозиції землі є важливим методологічним принципом розуміння ціноутворення на землю: навіть за значного зростання цін на землю її пропозиція не може бути збільшена, тому вирішальним при визначенні ціни землі є зміна попиту на землю (рис.1.17).

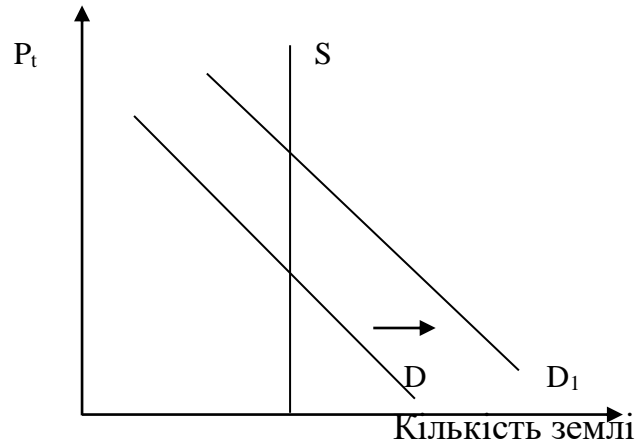

Рис.1.17. Залежність ціни землі від попиту на землю за абсолютно нееластичної пропозиції [192, с. 380]

Ринок землі складається із двох сегментів: ринку земель сільськогосподарського і несільськогосподарського призначення.

Попит на землю і, відповідно, її ціна формуються під впливом таких чинників:

1. Економічні: рівень доходів населення; рівень цін на товари і послуги; віддаленість землі від центрів реалізації сільськогосподарської продукції (ринок земель сільськогосподарського призначення) і центральної частини міста (ринок земель несільськогосподарського призначення); ступінь ризику і необхідний розмір інвестицій в земельну ділянку; транспортні умови; рівень ділової активності; рівень зайнятості населення і вікова структура; рівень розвитку інфраструктури; рівень податків і ставок кредитування.

2. Природнокліматичні: родючість землі, стан її можливого підвищення; кліматичні умови; екологічний фактор; площа і конфігурація ділянки.

3. Адміністративні: умови купівлі–продажу землі; умови використання землі; встановлені законом обмеження на ринку землі; порядок виконання зобов'язань сторін.

Для земель несільськогосподарського призначення головним фактором, що зумовлює попит, є розташування земельної ділянки. Так, ділянки, розташовані у центрі міста, приносять більший рентний дохід, а на

околиці міста – менший. Попит на землю постійно зростає, оскільки зростають попит на сільськогосподарську продукцію і попит на землю для будівництва об'єктів виробничого призначення, інфраструктури і житла.

Загалом специфічність землі як економічного ресурсу, а отже, й відмінність ринку землі від ринків інших економічних ресурсів, визначається такими ознаками: по-перше, абсолютна нерухомість землі вимагає, щоб покупець сам прибув до даної земельної ділянки; по-друге, родючість і розташування є визначальними при визначенні конкурентоспроможності землі; по-третє, ціна на землю повністю визначається зміною попиту; по-четверте, власність на землю як умова перетворення землі на товар і включення землі в сферу товарного обігу має такі особливі ознаки, які відрізняють власність на землю від власності на капітал.

Землям сільськогосподарського призначення притаманні свої особливості, а саме:

- земля не відтворюється, її неможливо створювати штучно, вона обмежена у просторі, пропозиція цих земель фіксована;

- «сільськогосподарська земля є стратегічним ресурсом забезпечення продовольчої безпеки і продовольчої незалежності кожного суспільства, що в умовах тотальної глобалізації набуває особливого значення, бо продукти землеробства унікальні і нічим не замінні для людини;

- сільськогосподарські землі забезпечують зайнятість селян економічною діяльністю, захищають країну від негативних наслідків урбаністичних процесів;

- функціональна роль земель сільськогосподарського призначення для кожного суспільства зростає у зв'язку зі збільшенням чисельності населення планети і загостренням проблеми продовольчого самозабезпечення» [268].

В українській економічній літературі вживаються різні терміни для позначення землі як економічного ресурсу. По-перше, згідно з марксистським підходом, землю називають засобом виробництва [125, с. 100; 292, с. 38; 378, с. 3; 412, с. 30], причому в аграрній сфері вона розглядається і як предмет праці, і

як засіб праці [24, с. 115; 158, с. 18; 245, с. 53]. Такої точки зору дотримуються і зарубіжні економісти [109, с. 4; 333, с. 37].

Інші економісти, вважаючи, землю у сільському господарстві схожою із основними виробничими фондами, називають її основним капіталом [168, с. 103]. Так, А.Г.Тихонов і Л.В.Паламарчук стверджують: “Земля в процесі виробництва має приносити додаткову вартість, і вартість землі буде знаходити відображення в цінах виробленої продукції чи послуг” [378, с. 10].

Такий підхід також ґрунтується на марксистській методології аналізу. К.Маркс, який вважав, що земля не має вартості, називав землю капіталом і відносив до основного капіталу [199, с. 176]. Згідно із марксизмом, капітал дає дохід у формі додаткової вартості. Економісти, які розглядають землю як капітал, пояснюють таку точку зору необхідністю включення її вартості в економічний обіг, що «сприятиме підвищенню дохідності господарюючих об’єктів і забезпеченню розширеного відтворення в аграрній сфері нарівні з іншими галузями національної економіки ...відкриє шлях іпотечному кредитуванню» [329, с. 6].

О.Л.Кашенко вважає, що “земельний агрокапітал без права вільного розпорядження результатами власного агровиробництва у товарній та грошовій формі вартості є лише земельним ресурсом” [134, с. 127]. Формою основного капіталу вважають землю зарубіжні економісти [123, с. 84].

Наші погляди не збігаються із точками зору перелічених авторів. По-перше, послуговуватися марксистською методологією є недоцільно, оскільки говорити про землю як засіб виробництва або капітал, що приносить додаткову вартість, у руслі формування ринку землі – це намагання поєднати сучасну ринкову і марксистську теорію. По-друге, з позицій ринкового господарювання кожен економічний ресурс повинен давати власнику дохід. По-третє, власність на землю, на відміну від власності на капітал, має свою специфіку, яка проявляється у наступному [212, с. 6].

1. Власність на землю є складним поняттям, в якому переплітаються власність на землю з процесом землеволодіння. Саме поняття власності передбачає право володіння, право користування і право розпорядження. Головна особливість власності на землю полягає саме у тому, що власник володіє монополією розпоряджатися землею. Землеволодіння є об'єктивною умовою ефективного ведення сільськогосподарського виробництва. Не змінивши землеволодіння, неможливо змінити господарювання, а відповідно – сформувати ринок землі.

2. При аналізі власності на землю необхідно враховувати історизм. Будь-яка форма власності за різних історичних умов набуває зовсім іншого змісту і характеризується іншими закономірностями розвитку.

3. Власність на землю означає збереження і нагромадження капіталу, гарантує економічну безпеку, зменшує ризик для здоров'я людини.

4. Власність на землю підвищує соціальний статус людини, історично формує почуття власної гідності, високий рівень значущості і ролі людини у суспільстві, а відповідно задовольняє потреби людини у повазі та визнанні, забезпечує високу оцінку особистості і психологічне задоволення.

Ринок землі виконує три завдання [215, с. 41]:

1. Забезпечує реалізацію принципу раціонального та ефективного використання землі.

2. Формує ставлення до землі як до особливої цінності, сприяє збереженню земель і підвищенню їх родючості. Це завдання ринок може виконувати за активної ролі держави, яка забезпечує охорону земель і створює правові, економічні та організаційно-технологічні умови для відтворення і підвищення їх родючості. Обидва завдання взаємопов'язані, оскільки відображають еколого-економічний підхід до функціонування ринку землі. Досягнення максимального економічного ефекту функціонування ринку землі обов'язково слід розглядати з точки зору екологічного благополуччя, тобто раціональне і ефективне використання земель передбачає досягнення

економічного ефекту з одночасним збереженням і поліпшенням земель у процесі їх використання. Ці завдання ринку землі визначені в документі, прийнятому дев'ятнадцятою спеціальною сесією Генеральної Асамблеї ООН у червні 1997 року “Програма дій впровадження “Порядку денного на ХХІ століття”, у якому наголошено на раціональному, комплексному і екологічнобезпечному використанні земельних ресурсів [309].

3. Ринок землі забезпечує розширення доступу селян до землі, насамперед тих, хто здатний ефективно господарювати, виробляти необхідну для ринку сільськогосподарську продукцію.

Суть ринку проявляється у виконанні ним своїх функцій. Ринок землі відіграє такі функції: 1) надає інформацію про стан земель, ціни, попит на земельні ділянки і їх пропозицію; 2) забезпечує задоволення потреб населення у ринкових операціях із землею; 3) формує ціну землі; 4) налагоджує безпосередній контакт між суб'єктами ринку землі і забезпечує ринковий перерозподіл земельних ділянок між юридичними і фізичними особами; 5) оптимально розподіляє простір між суб'єктами ринку землі і різними варіантами використання земельних ділянок; 6) створює конкурентні умови при ринкових операціях із землею [208, с. 71-72].

Одним з елементів національного багатства є капітал. Сучасна економічна теорія під капіталом розуміє економічний ресурс, який створений людиною і використовується для виробництва економічних благ, тобто машини, устаткування, інструменти, будівлі, споруди, транспортні засоби тощо [15, с. 13; 192, с. 619; 337, с. 624]. Він одночасно є результатом і фактором виробництва.

Економісти часто використовують поняття “фізичний капітал”, який поділяють на основний (будівлі, споруди, машини, обладнання) і обіговий (сировина, допоміжні матеріали, паливо тощо). У літературі фізичний капітал називають ще підприємницьким капіталом, під яким розуміють “вкладення у формі прямих та портфельних інвестицій у будь-який проект, який реалізується

з метою отримання прибутку або прав управління, або того чи іншого разом” [163, с. 62]. Основний капітал використовується протягом багатьох років, заміщується у міру фізичного і морального зносу. Основний капітал у літературі називають капітальними благами, а процес їх придбання – інвестуванням [48, с. 58; 107, с. 35].

Капітал характеризується трьома властивостями: він мобільний, вразливий і обмежений. Мобільність капіталу означає, що він рухається туди, де уряди і політика стабільні, сприятливий інвестиційний клімат, тобто де чітко визначені можливості одержання прибутку. Завдяки таким властивостям, як мобільність та вразливість, капітал здатний переміщуватися між сферами діяльності, регіонами та країнами. Швидкість та ефективність такого переміщення залежить від податкової, валютної, амортизаційної, кредитної торговельної політики держави. Капітал не може збільшуватися в розмірах за бажанням чи розпорядженням урядів, оскільки він є рідкісним.

Отже, під капітальними благами ми розуміємо основний капітал, тобто виробничий фактор, який використовується протягом довгого часу з моменту придбання. “Основний капітал – це грошова оцінка основних фондів, ...які мають довгий період функціонування” [31, с. 406]. Таке ж визначення дає і російський економіст В.Логинов [186, с. 4]. Використання капіталу дає можливість підприємцю одержати дохід. Це означає, що цінність капіталу сьогодні залежить від того, що може він виробити у майбутньому. Підприємець збільшує капітал сьогодні, відмовляючись від поточного споживання, щоб у майбутньому одержати набагато більше. Інакше кажучи, потік майбутнього доходу стимулює створення сьогоднішнього запасу капіталу. Сьогоднішній запас капіталу виступає на фірмі у вигляді основних фондів.

На ринку капітальних благ купується-продається основний капітал. Водночас суть капіталу в українській економічній літературі трактується по-різному. Зокрема, під ринком капіталу розуміється “купівля грошей для придбання засобів виробництва” [193, с. 9]. Окремі автори під капіталом

розуміють грошові кошти, доступні для інвестування або інвестовані. У цих визначеннях йдеться про фінансові ресурси, тобто інвестиційний ринок. На наш погляд, доцільно виокремити інвестиційний ринок і ринок капітальних благ. На інвестиційному ринку обіг створюють інвестиційні ресурси.

Ринок капітальних благ у економічній системі виконує три основні функції: по-перше, забезпечує як на окремому підприємстві, так і в національній економіці загалом впровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу, що слугує основою підвищення ефективності всієї національної економіки і окремих підприємств; по-друге, сприяє реалізації структурних зрушень в економіці; по-третє, здійснює якісне вдосконалення і кількісне зростання основного капіталу на макро- і мікрорівнях.

На боці попиту на капітальні блага є фірми. Збільшувати й оновлювати основний капітал підприємство може за допомогою реалізації інвестиційних проектів за обмежених фінансових ресурсів, що зумовлює необхідність використання як власних, так і кредитних ресурсів. За таких умов підвищуються вимоги до вибору інвестиційних проектів, до достовірності методів обґрунтування цього вибору та оцінки їх ефективності.

Інвестиції у відтворення основного капіталу на підприємстві здійснюються у формі капіталовкладень. На наш погляд, терміни “інвестиції” і “капіталовкладення” не тотожні.

По-перше, інвестувати можна не тільки у формі довгострокових вкладень в основний капітал, а й у фінансовій та інтелектуальній формах. Капіталовкладення можна розглядати як одну із форм інвестиції.

По-друге, інвестиції, на противагу капіталовкладенням, здійснюються лише у високоефективні проекти. У літературі радянського періоду інвестиції і капіталовкладення ототожнювалися.

Механізм соціалістичної системи не сприймав науково-технічний прогрес, капіталовкладення часто здійснювались у низькоприбуткові проекти.

У широкому розумінні, інвестиції – це вкладення капіталу з метою наступного його збільшення. Приріст капіталу повинен бути достатнім, щоб компенсувати інвестору відмову від альтернативного використання фінансових ресурсів і винагородити його за ризик та відшкодувати втрати від інфляції у майбутньому. У Законі України “Про інвестиційну діяльність” звертається увага на те, що мотивом інвестицій є не тільки отриманий від них прибуток, а й соціальні результати (охорона природи, поліпшення якості життя тощо) [3], які у майбутньому через непрямий вплив можуть сприяти зростанню ефективності інвестиційних проєктів. Такої точки зору дотримуються як українські [23, с. 180-183; 438, с. 5-6], так і зарубіжні вчені [318, с. 128; 355, с. 5-6].

У сучасній економічній науці суть інвестицій іноді трактується помилково. Найпоширенішою помилкою є таке визначення: інвестиції – це будь-які вкладення коштів і ресурсів, які можуть не призводити ані до отримання прибутку, ані до зростання капіталу [157, с. 74]. Таке визначення критикує український економіст І.Бланк, зауважуючи, що “так звані “споживчі інвестиції” (купівля телевізорів, автомобілів тощо) ...за своїм економічним змістом до інвестицій не належать” [37, с. 12]. Отже, домогосподарства не можуть бути суб’єктами інвестування, оскільки вони постачають ресурси і свої доходи витрачають на купівлю економічних благ.

Інвестиції як капіталоутворюючий процес – це категорія ринкової економіки і, відповідно, категорія перехідної економіки. Суть цієї категорії визначається як усією економічною системою (макрорівень), так і економічною поведінкою окремої фірми (мікрорівень). На макрорівні інвестиції є складовою ВВП і визначають можливості економічного розвитку. Інвестиції на рівні мікроекономіки – це інвестиції у відтворення основного капіталу на підприємстві. Такі інвестиції називають реальними. Найхарактерніші ознаки реальних інвестицій є: 1) процес вкладення грошових засобів; 2) постійна розробка нової техніки і нових виробничих процесів – стимул для нових

інвестицій; 3) рушійним мотивом інвестицій є прибуток; 4) реальні інвестиції мають довгостроковий характер.

Зв'язок між інвестиційним ринком і ринком капітальних благ відбувається через інвестиційний процес (рис.1.18). Ми підтримуємо точку зору тих економістів, які вважають, що інвестиційний ринок формує його суб'єкт-інвестор, тобто суб'єкт господарювання, який володіє інвестиційними ресурсами, але водночас у нього з метою задоволення власних потреб виникає попит на додаткові інвестиції та інвестиційні ресурси [271, с. 67; 408, с. 53].

Інвестиційний ринок забезпечує купівлю–продаж інвестиційних ресурсів, а за допомогою інвестиційного процесу – функціонування ринку капітальних благ. Джерела інвестицій на мікрорівні: а) власні фінансові ресурси, які включають прибуток після відрахування податків, амортизаційні відрахування, продаж частини активів; б) залучені фінансові ресурси, які включають кошти від продажу інвестиційних цінних паперів, пайових та інших внесків фізичних та юридичних осіб; в) позичені фінансові ресурси, які включають кредити банків, випуск боргових цінних паперів; г) бюджетні асигнування. Джерелами інвестицій є також внутрішні інвестиції, зроблені у межах національної економіки, і зовнішні, які зроблені зовнішніми інвесторами.

Інвестиційний процес у трансформацій економіці передбачає:

– по-перше, наявність інвестиційних ресурсів із такою структурою за власністю, в якій на першому етапі перехідного періоду переважають державні інвестиційні ресурси, а на другому – приватні інвестиційні ресурси;

– по-друге, інтенсивний розвиток інфраструктурних елементів (банків, фінансових посередників);

– по-третє, розподіл інвестиційних ресурсів із урахуванням як попиту на них, так і привабливості інвестиційних проектів.

Розмір інвестицій в основний капітал визначає фактичний попит на капітальні блага, ціна на які відображає як загальні особливості ринку ресурсів, так і специфічні особливості ринку капітальних благ.

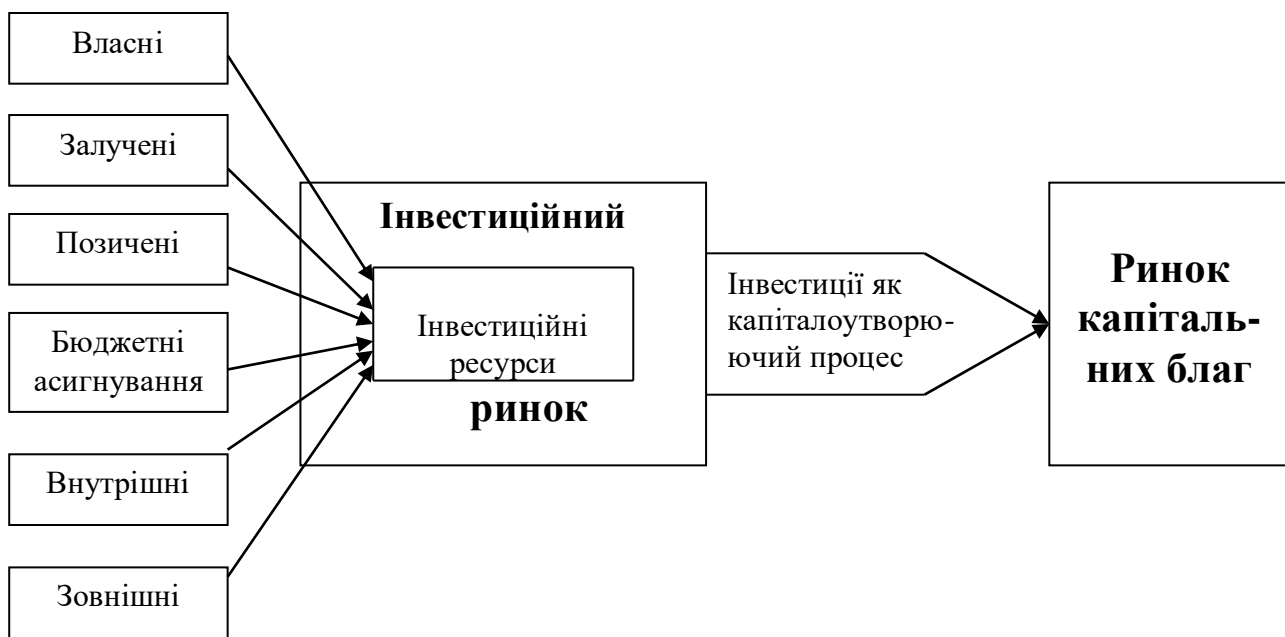

Рис.1.18. Взаємозв'язок інвестиційного ринку і ринку капіталу

Ціна капітального блага – це результат взаємодії між попитом і пропозицією капіталу. Найвища ціна попиту на капітальне благо визначається дисконтованою вартістю очікуваного чистого доходу від використання капітального товару (PDV):

$$PDV = \sum_{i=1}^t \frac{P_i}{(1+r)^i},$$

де: P_i – приріст прибутку в i -му році від реалізації інвестиційного проекту; r – процент на капітал, який використовується як коефіцієнт дисконтування. Коефіцієнт дисконтування виступає як норма дохідності найкращого альтернативного способу вкладання коштів з аналогічним рівнем ризику.

Ціна пропозиції капітального товару визначається сумою витрат виробництва цього товару. Інвестиційне рішення фірми – це порівняння цін попиту і пропозиції капітального товару. Якщо ціна попиту перевищує ціну пропозиції, фірмі доцільно купувати капітальний товар.

До найважливіших чинників, що впливають на функціонування ринку капітальних благ, і передусім визначають попит на них, належать: 1) ставка процента (чим нижча ставка, тим більше інвестиційних проектів буде прибутковими); 2) рівень податків на прибуток (зниження податкового тиску збільшує зацікавленість підприємців у інвестиціях); 3) очікування підприємців-інвесторів (оптимістичні очікування сприяють збільшенню попиту на капітальні блага, песимістичні – навпаки).

У процесі ухвалення інвестиційного рішення оцінка ефективності інвестицій в інвестиційний проект є найвідповідальнішим етапом. Вона повинна враховувати принципи, на яких базуються сучасні методи оцінки [207, с. 186-188]. Такими фундаментальними принципами оцінки інвестиційних проектів, як вважає американський економіст Р.Рахлін, є: універсальне застосування методів і легкість розрахунку; методи повинні враховувати зміну вартості грошей у часі; розрахунок терміну окупності як додаткового показника до інших показників ефективності інвестиційного проекту; методи повинні передбачати елементи ризику, властиві певному проекту; методи повинні розглядати життя проекту – економічне, технологічне чи фізичне, щоб найповніше оцінити його ефективність [459, с. 143-144]. Цим принципам відповідають методи оцінки, які ґрунтуються на дисконтуванні грошових потоків і передбачають врахування фактора часу [50; 133; 141; 178; 179; 315; 318; 324; 344]. На відміну від дисконтованої методики, традиційна методика не враховує зміни вартості грошей у часі, вона використовувалась в умовах командно-адміністративної системи.

До методів оцінки інвестиційних проектів, які ґрунтуються на дисконтуванні грошових потоків відносять: чисту дисконтовану вартість, внутрішню норму дохідності, індекс прибутковості, період окупності інвестицій [22; 32; 47; 137; 160; 198; 271; 332; 343; 445]. Чиста дисконтована вартість (NPV – net present value) використовується для порівняння ціни попиту і ціни пропозиції капітального товару при ухваленні інвестиційного рішення і

визначається як різниця між сьогодишньою вартістю грошових надходжень (PDV), які отримують у результаті інвестицій, та сьогодишньою вартістю інвестованих коштів. Підприємцю слід вибирати ті проекти, для яких $NPV > 0$.

При оцінці особливо великих інвестицій, а також якщо підприємець залучає позичкові кошти, використовують внутрішню норму дохідності (IRR – internal rate of return). Цей показник характеризує рівень прибутковості інвестиційного проекту, виражений дисконтною ставкою, за якою теперішня вартість грошових потоків дорівнює вартості початкових інвестицій. Цей показник визначають як коефіцієнт дисконтування, за якого $NPV = 0$. Чим він більший, тим більша ефективність інвестицій. Якщо інвестування відбувається за рахунок кредитних коштів, то різниця між коефіцієнтом дисконтування і ставкою процента показує ефективність інвестиційної діяльності.

Індекс прибутковості (PI – profitability index) обчислюється як відношення дисконтованих грошових надходжень до дисконтованих інвестиційних витрат. Цей показник повинен перевищувати 1. Показник PI рекомендується використовувати разом з показником NPV. Це допомагає правильно обирати інвестиційні проекти за обмеженості ресурсів.

Під періодом окупності інвестицій (PP – pay period) розуміють часовий період, протягом якого інвестовані у проект кошти будуть повністю повернені за рахунок доходів, отриманих від реалізації інвестиційного проекту. Якщо не враховувати фактора часу, то показник PP можна розрахувати як співвідношення обсягу інвестицій до щорічного чистого доходу.

Отже, використання системи показників для оцінки ефективності інвестиційних проектів, побудованих на дисконтуванні грошових потоків, по-перше, дає можливість сформулювати оптимальну стратегію інвестування для підприємств за умов інвестиційного ризику. Це особливо актуально для України, оскільки науково обґрунтована стратегія інвестування підприємства підвищує ефективність не тільки окремих інвестицій, але і всього інвестиційного процесу в національній економіці. По-друге, методика

дисконтування є фактором збільшення пропозиції інвестиційних ресурсів на інвестиційному ринку. Комерційні банки при кредитуванні повинні добре орієнтуватись в окупності інвестиційних проектів. По-третє, залучення іноземних інвестицій також передбачає обов'язковий розрахунок повернення коштів. При цьому цей розрахунок також повинен проводитись за прийнятою на Заході методикою, тобто за методикою дисконтування грошових потоків.

1.3. Особливості руху і використання ресурсів у командно-адміністративній системі

Командно-адміністративна система сформувалася у Радянському Союзі у 20-30-х роках ХХ ст. Всі її ознаки характерні і для України, яка понад 70 років була складовою радянської господарської системи. На початку 90-х років Україна почала складний перехід від командної до ринкової економіки, протягом якого поруч з іншими економічними процесами відбувається формування ринків економічних ресурсів.

Аналіз економічних відносин у командно-адміністративній системі, зокрема руху і використання економічних ресурсів, є важливим, оскільки “без знань про минулий соціально-економічний лад неможливо досягнути трансформаційний період від однієї економічної системи до іншої” [272, с. 23].

“Адміністративно-командною економікою називають товарну форму виробництва, основою якої є державна власність на матеріальні ресурси і продукти, а всі питання, пов'язані з виробництвом, розподілом та споживанням вирішують центральні планові органи” [107, с. 62]. У цьому визначенні наголошується, по-перше, на товарній формі виробництва, яка є спільною ознакою всіх економічних систем; по-друге, на тотальному одержавленні всіх економічних процесів. В командно-адміністративній системі «набуває значення такий процес, як усупільнення, тобто колективне присвоєння, передача

об'єктів приватної власності, насамперед коштів, виробництва, у розпорядження трудових колективів або державних органів. Проте власність у розпорядженні трудових колективів у командній економіці – це здебільшого міф, бо держава є єдиним власним і розпорядником власності» [164, с. 134].

Характерні ознаки командно-адміністративної системи:

- панування суспільної, головним чином державної, власності на всі економічні ресурси і ліквідація приватної власності як несумісної з адмініструванням і жорстким директивним плануванням;

- обмеження товарно-грошових відносин, вилучення з товарного обігу землі, обмін продуктами праці через планово організовану торгівлю, усунення конкуренції, “заглушення економічної свободи виробника та встановлення над ним повного контролю з боку держави” [267, с. 306];

- централізоване економічне планування як основа господарського механізму;

- централізований розподіл продуктів суспільного виробництва з метою задоволення потреб як суспільства загалом, так і його членів;

- підпорядкування інтересів окремих споживачів і виробників інтересам міністерств, виробничих об'єднань, держави загалом;

- участь усіх працездатних членів суспільства у продуктивній праці.

Державна власність давала можливість керувати народногосподарським комплексом з єдиного центру. “Загальна маса ресурсів розподілялася шляхом контрактних договорів при державній координації... Вважалося, що планування забезпечує водночас безкризовий поетапний розвиток економіки і максимальну зайнятість населення, науково-технічний прогрес через оновлення технологічної бази виробництва і високі темпи економічного зростання” [380, с. 72].

У командно-адміністративній системі структура потреб не визначала структуру виробництва, а відповідно не формувала структуру попиту на економічні ресурси. Зміна потреб відбувалася, проте централізоване планування виробництва і плановий розподіл економічних ресурсів не

враховували змін потреб у суспільстві, не орієнтувалися на них зовсім або орієнтувалися дуже незначно. Зміни у структурі виробництва і попиті на економічні ресурси у цій системі відбувалися не під впливом змін у потребах – ці зміни визначалися планами із центру.

«Державна власність, як слушно зауважує Я. Кульчицький, яка була покликана ліквідувати нерівність у матеріальному становищі, забезпечити раціональне використання засобів виробництва і раціональний розподіл продуктів споживання, водночас призвела до неоптимального використання ресурсів, до недооцінки праці при її оплаті. Наслідком тотального одержавлення були нераціональне використання капіталу, коли ціна не відображала вартість товарів, низька якість товарів широкого вжитку, неконкурентоздатність продукції, ускладнення централізованого планування та його бюрократизація» [169, с. 183-184].

Державна власність на засоби виробництва (капітальні блага) і землю повністю виключає існування ринку землі. Земля, зокрема у Радянському Союзі, перебувала виключно у державній власності. Держава як монопольний власник землі надавала землю у безоплатне і безтермінове користування агроформуванням, які існували у той час – колгоспам і радгоспам, і управляла ними командно-адміністративними методами. Колгоспи були одержавленими, тобто економічно несамостійними. На рівні управління господарствами не було персоніфікованого власника-господаря. Виконуючи свої функції з управління землекористуванням, держава поводитись так, ніби земля – її приватна власність, а тому реалізувала її у власних інтересах, ігноруючи при цьому інтереси безпосередніх землекористувачів. Виключне право державної власності на землю призвело до відчуження селянина від землі, різкого зниження мотивації до праці, її продуктивності, що, своєю чергою, спричинило зниження ефективності використання землі як найважливішого економічного ресурсу в аграрній сфері, зниження її родючості, погіршення агроекологічних властивостей.

Фактично колгоспники і працівники радгоспів працювали за наймом у держави. Держава як роботодавець в особі адміністрації радгоспів і одержавлених колгоспів забезпечувала їх місцем праці, для колгоспників визначала мінімум “трудоднів”, невиконання яких могло призвести до адміністративного покарання. Інтенсивність праці, як і її оплата в аграрному секторі, була невисокою [191, с. 542].

У командно-адміністративній економіці виникають специфічні економічні відносини з приводу товарного руху засобів виробництва. Практично у командно-адміністративній системі відсутнім був (у ринковому розумінні) і ринок праці, а держава була розпорядником ресурсу праці. Несумісною була ця система із підприємництвом як чинником виробництва, за своєю суттю вона суперечила приватному підприємництву. Концентрація економічної влади у держави звела нанівець можливість вільного та ініціативного господарювання, «призвела до відчуження трудящих та їхніх колективів від суспільного надбання і управління ним, до розширення масштабів перерозподільчих процесів в економіці, абсолютизації адміністративних методів господарювання» [164, с. 135]. Практично всі підприємницькі функції зосереджувались у руках органів державного управління. Функція всіх працівників на підприємствах – від управлінського персоналу до рядового працівника – зводилась до добросовісного виконання наказів і розпоряджень. Будь-які прояви справжньої підприємливості та ініціативності з боку працівників на підприємствах зводилась нанівець бюрократичними процедурами.

Аналізуючи особливості руху і використання економічних ресурсів у командно-адміністративній системі, скористаємося запропонованою нами схемою кругообігу ресурсів, продуктів і доходів у цій системі (рис.1.19) [29].

Держава як власник засобів виробництва і землі надає ресурси методом прямого розподілу підприємствам і залучає до виробництва працю як ресурс. У радянській економічній літературі не було єдиної точки зору щодо руху і

використання засобів виробництва. Багато економістів визнавали, що рух засобів виробництва у командно-адміністративній економіці має товарний характер, тобто засоби виробництва включені в ринковий оборот [290, с. 125, 407, 408]. С.Д.Дзюбик, визнаючи відносну економічну самостійність державних підприємств у командно-адміністративній системі і суспільний поділ праці, вважав, що рух засобів виробництва від підприємств-виробників до підприємств-споживачів “є товарним обігом продукції матеріально-технічного призначення і, відповідно, ринковою формою реалізації” [86, с. 10]. При цьому він зазначав, що одним із найважливіших завдань ринку засобів виробництва при соціалізмі є “постійне забезпечення всіх галузей народного господарства передовою технікою” [86, с. 55].

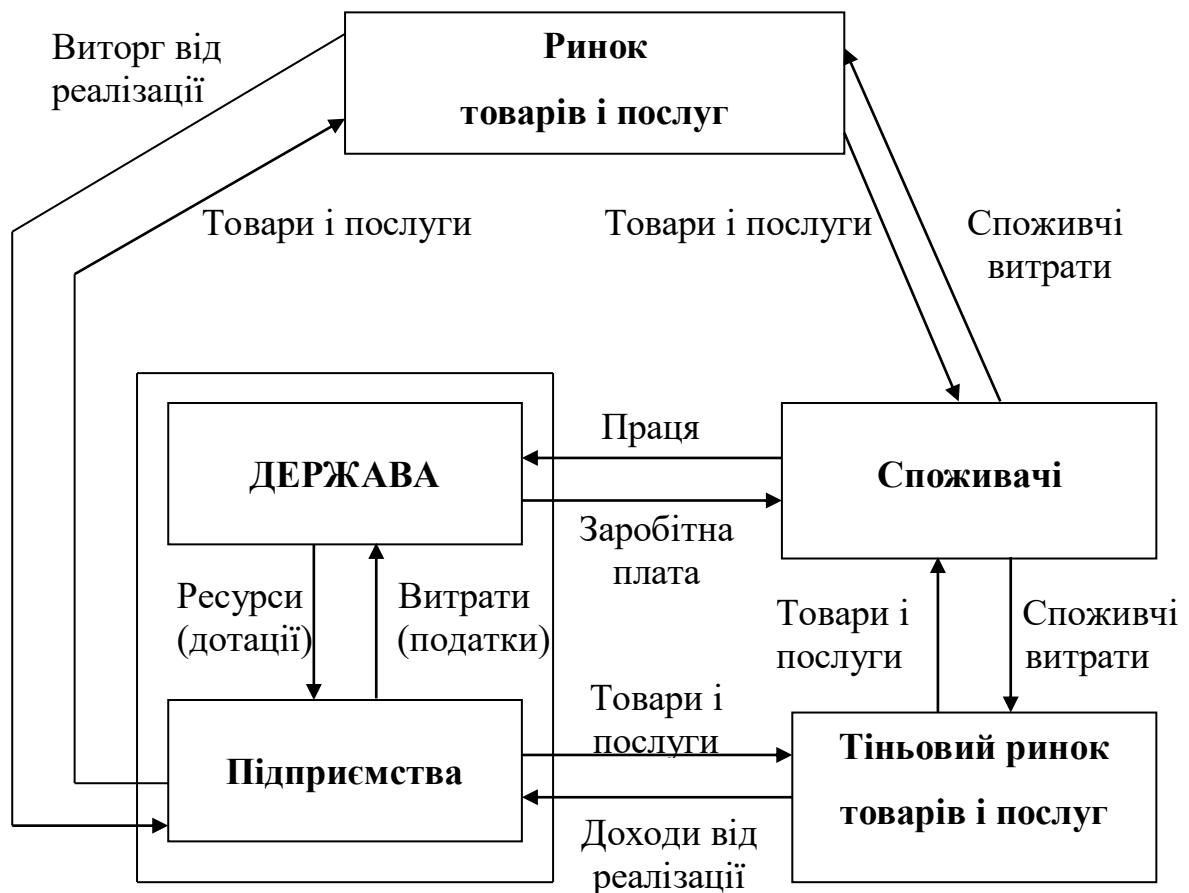

Рис.1.19. Кругообіг ресурсів, продуктів і доходів у командно-адміністративній системі

Якщо навіть погодитись з існуванням ринку засобів виробництва, то слід зауважити, що ринок визначає потребу в засобах виробництва, відповідно підприємства-виробники повинні пропонувати найновіші машини і технології, ціни на які залежать від ринкової кон'юнктури. В командно-адміністративній системі держава сама визначає ціни на засоби виробництва, заперечуючи тим самим ринковий механізм ціноутворення. У монографії “Ринок засобів виробництва в системі планомірно організованої економіки” С.Д.Дзюбик зауважував, що “ринок засобів виробництва в умовах соціалізму є планомірно організованим і керованим з єдиного центру” [86, с. 56], що саме це забезпечує правильну побудову системи цін на засоби виробництва, яка “сприяє підвищенню зацікавленості підприємств в застосуванні і використанні нових і найпередовіших машин і технологій” [86, с. 55]. Висловлена автором точка зору дуже суперечлива, оскільки, по-перше, з єдиного центру забезпечити правильне ціноутворення на засоби виробництва неможливо; по-друге, централізоване встановлення цін і на цій основі планова організація руху засобів виробництва від підприємства-виробника до підприємства-споживача надзвичайно деформують ринкові відносини і унеможливають існування ринку засобів виробництва.

Зауважимо, що за умови командно-адміністративної системи відносна економічна самостійність державних підприємств і планомірний розподіл засобів виробництва не може забезпечити підприємствам хоча б відносну економічну свободу. Підприємства не могли вибирати найновіші технології і техніку, вони отримували (купували) таку техніку, яку виробляли підприємства-виробники і яка планомірно розподілялася державою між підприємствами-споживачами. Підприємства-споживачі не могли вільно обирати собі підприємства-виробники (постачальників) і навпаки – постачальники засобів виробництва не мали права і не могли вибирати підприємства, які б купували у них засоби виробництва. Одночасно у цій системі недостатньо ефективною була система економічної відповідальності

підприємств-виробників перед підприємствами-споживачами, техніка не завжди відповідала стандартам і вимогам.

У радянській літературі висловлювались точки зору, які повністю або частково заперечували ринковий характер обігу засобів виробництва. Наприклад, А.І.Левін вважав, що фондовий розподіл засобів виробництва між підприємствами не належить до ринкових форм реалізації засобів виробництва, лише замінивши фондовий їх розподіл безфондовим, можна перейти до ринкових форм реалізації [176, с. 45-46]. Частково заперечував ринковий характер обігу засобів виробництва В.Борисенко, який вважав, що “система матеріально-технічного постачання, наприклад, за своєю суттю є продуктообміном і належить до безпосередньо трудових відносин, але вона водночас має і деякі ознаки товарних відносин” [41, с. 8].

Л.А.Бейлін необхідність фондового розподілу засобів виробництва у командно-адміністративній системі пов’язує з проблемою обмеженості матеріально-технічних ресурсів. Він вважав, що “фондування, навіть якщо фонди є реальними, суперечить самій суті товарного обігу – налагодженню взаємовигідних економічних відносин” [251, с. 160]. Водночас у літературі правильно наголошувалося на тому, що “в умовах соціалізму не можна відмовитися від системи планового розподілу засобів виробництва через фонди і наряди” [86, с. 78].

На нашу думку, рух засобів виробництва при соціалізмі за посередництва держави від підприємства-виробника до підприємства-споживача, незалежно від того, у якій формі він відбувається – фондовій чи без фондовій, – має ознаки товарного обігу, проте такий рух не є повністю ринковою формою руху засобів виробництва. Отже, у командно-адміністративній системі ринок засобів виробництва не існував, товарний обіг засобів виробництва був надзвичайно обмеженим і деформованим. Як наслідок, по-перше, не існувало оптимального розподілу засобів виробництва (відповідно і робочої сили) між регіонами,

галузями та підприємствами; по-друге, такий розподіл не орієнтувався на зміну суспільних потреб.

Отже, за умови тотального одержавлення всіх економічних процесів, деформований рух засобів виробництва не може забезпечити ефективність їх розподілу від підприємств-виробників до підприємств-споживачів, що, своєю чергою, зумовлює неефективне використання засобів виробництва. Тому у соціалістичних країнах Східної Європи у 80-х роках ХХ ст. економісти наголошували на необхідності розвитку ринкових реформ господарювання, характеризували “господарські реформи у соціалістичних країнах головним чином як рух у напрямі посилення елементів ринкової економіки” [458, с. 27].

Держава у командно-адміністративній системі, визначаючи ціни на економічні ресурси, сама визначає також обсяги виробництва товарів і послуг та їх ціни. З приводу цього С.М.Панчишин зауважує, що “...адміністративні ціни у командній економіці спотворюють економічний розвиток. Макроекономічні пропорції в розподілі ресурсів, які складаються під впливом команд згори, а не вимог ринку, спричиняють надвиробництво непотрібних і нестачу життєво важливих благ” [267, с. 311], «споживачі через відсутність вибору змушені купувати несучасну, неякісну продукцію» [164, с. 135]. Ринок товарів і послуг у командній економіці є дефіцитним. “Дефіцит, як зауважує С.І.Кірсєв, це породження неправильного господарського механізму, а не нестачі ресурсів, коштів тощо” [272, с. 29]. Командно-адміністративна економіка радянського типу завжди була дефіцитною, а дефіцитна економіка не може бути високоефективною, вона характеризується високою ресурсомісткістю і затратністю, підприємства працювали «без вимоги зведення до мінімуму витрат або проведення стратегії ефективності витрат у виробництві» [164, с. 135]. Держава, регулюючи і визначаючи виробництво, його обсяги, тим самим визначала і потреби, рівень їх задоволення. «За таких умов на так званому ринку при квазітоварному виробництві панує диктат виробника, а споживачі через відсутність вибору змушені купувати несучасну,

неякісну продукцію» [164, с. 135]. У командно-адміністративній системі попит загалом пристосовувався до пропозиції, а не навпаки.

Держава централізовано встановлювала низьку заробітну плату, не відшкодовуючи повністю затрати праці працівникам. Заробітна плата характеризувалася зрівнялівкою і не стимулювала продуктивної праці. Водночас, держава надавала безоплатні послуги в освіті, охороні здоров'я, житлі. Заробітна плата працівниками витрачається на придбання товарів і платних послуг, які формують виторг від реалізації державним підприємствам.

Дефіцитний і неякісний ринок товарів і платних послуг породжує формування тіньового, або “чорного”, ринку. “Чорний” ринок і картковий розподіл життєвих благ є супутниками адміністративно-командної системи [267, с. 313]. Продукцію для тіньового ринку створюють робітники у робочий і позаробочий час на державних підприємствах, використовуючи при цьому економічні ресурси цих підприємств. Це стає можливим, оскільки централізований розподіл ресурсів підприємствам з боку держави не може забезпечити раціональне та ефективне їх використання: виникають надлишкові виробничі потужності, надлишки сировини і допоміжних матеріалів як наслідок завищених норм витрат виробництва; створюються штучні робочі місця і надлишкова зайнятість. За таких умов у працівників виникає бажання і потреба отримати додатковий (деколи досить значний) дохід, при цьому одночасно формується незацікавленість у продуктивній праці на офіційному робочому місці, зниження інтенсивності праці, недобросовісне ставлення до безпосередніх обов'язків на робочому місці. Звичайно, споживачі, які не можуть отримати відповідні товари і платні послуги на офіційному ринку товарів і платних послуг, купують їх на тіньовому ринку.

У радянській економічній літературі заперечувалося існування ринку праці, оскільки, як вважалося, згідно з марксистським трактуванням економічного розвитку, при соціалізмі ліквідовуються товарні відносини і їх місце займають безпосередньо суспільні відносини, які виростають з

тотального одержавлення капітальних благ і прямого продуктообміну. Із ліквідацією товарних відносин ліквідується і товарний характер робочої сили. У літературі питання про товарний характер робочої сили не можна було не тільки обговорювати, але навіть порушувати. Заперечуючи товарно-грошові відносини при соціалізмі, радянські економісти керувалися тезою марксизму про відсутність товарно-грошових відносин при соціалізмі й безпосередньо суспільний характер виробництва. Так, Н.Мойсеєнко зазначав, що “соціалізм за своєю суттю є діалектичним запереченням товарного виробництва” [236, с. 6], “продукти соціалістичного виробництва – за суттю не товари, і соціалістичне виробництво – не тип товарного виробництва” [236, с. 6]. Цю точку зору підтримували й інші економісти [161, с. 96; 407, с. 20].

Безпосередньо суспільний характер виробництва зумовлює безпосередньо суспільний характер праці. Радянські економісти вважали, що “робоча сила при соціалізмі втрачає характер товару і виступає у своїй природній якості як сукупність фізичних і духовних здібностей людини” [290, с. 175]. За таких умов праця окремого працівника стає часткою суспільної праці. Працівник не продає свою працю, а передає її суспільству. Аргументом про неможливість існування ринку праці в командно-адміністративній системі було і те, що у країні було відсутнє безробіття.

Наведені аргументи проти існування ринку праці у командно-адміністративній системі, на нашу думку, більше відображають ідеологічний підхід, аніж враховують реальні економічні відносини.

По-перше, при соціалізмі товарний характер виробництва не був ліквідований. Багато радянських економістів визнавали товарно-грошові відносини, по-різному пояснюючи їх причини, роль і місце у господарській системі. Так, І.І. Конник зауважував, що “всі планомірно організовані економічні зв’язки в соціалістичному господарстві відбуваються в товарно-грошовій, вартісній формі” [151, с. 88].

По-друге, державні підприємства наймали працівників, що реально означало: вони виступали на боці попиту на працю конкретного виду. Оскільки робочі місця на підприємствах створювалися державою директивно і централізовано, то це означало порушення ринкового підходу до створення робочих місць і потреби в них у суспільстві, виникнення непродуктивної праці, створення неефективних робочих місць, надлишкової зайнятості і прихованого безробіття.

По-третє, державні підприємства, які створювали робочі місця, виступали на боці попиту на працю, працівники формували пропозицію праці. Процес наймання працівників регулювався шляхом укладання трудових договорів, чому передувала заява працівника з проханням прийняти його на роботу. Підприємства виплачували робітникам заробітну плату, мали також певні соціально-економічні зобов'язання перед працівниками від імені держави. Звичайно, держава, яка була одночасно і законодавцем, і фактично єдиним роботодавцем, диктувала правила прийому на роботу, умови праці і її оплати. Вона повинна була виділяти усім працюючим за повний робочий день таку оплату праці, яка б забезпечувала належні умови життя. Проте належне відтворення робочої сили (задоволення необхідних життєвих потреб працівника і членів його сім'ї) не забезпечувалося, зокрема, в аграрному секторі економіки низькі заробітки, одержані у суспільному секторі, доводилося доповнювати продукцією, вирощеною в особистому підсобному господарстві.

По-четверте, централізований і плановий розподіл робочої сили між регіонами, галузями і підприємствами не охоплював повністю населення. Одночасно існував розподіл робочої сили під дією закону попиту і пропозиції. Багато працівників змінювали місце праці, працевлаштовувалися самостійно, шукаючи таке місце праці, де був вищий рівень заробітної плати, реальніші перспективи отримання кращого житла, більше соціальних пільг. З метою регулювання, впорядкування та узгодження попиту на працю і пропозиції цієї праці, в СРСР на початку 70-х років держава створювала посередницькі

організації – бюро з працевлаштування, які були першими спробами формування інфраструктури ринку праці. Але діяльність цих бюро була неефективною: через них влаштовувалося на роботу не більше ніж 0,5% всього руху працівників [217, с. 12].

По-п'яте, у командно-адміністративній системі вплив зміни потреб у суспільстві на зміну у виробництві і попиті на економічні ресурси загалом і на працю зокрема був незначним.

Структура потреб визначає структуру виробництва. Зміна структури потреб врешті впливає на зміну структури попиту на працю (рис.1.20). Швидкість змін у зображеному ланцюжку у запропонованій нами схемі повністю залежить від типу економічної системи. У сучасній ринковій економіці з розвиненим конкурентним середовищем структура виробництва і структура попиту на працю швидко реагує на зміну в потребах.

У командно-адміністративній системі структура потреб не визначала структури виробництва, а відповідно структури попиту на економічні ресурси.

Потреби змінювалися, проте централізоване планування виробництва і плановий розподіл економічних ресурсів цього не враховували або враховували частково. Зміни у структурі виробництва і у структурі попиту на економічні ресурси у цій системі відбувалися не під впливом змін у потребах, вони визначалися з центру у планах.

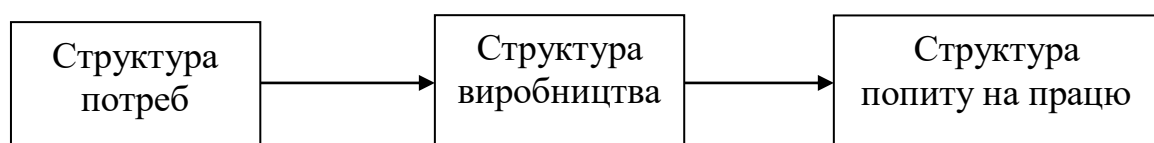

Рис.1.20. Взаємозв'язок потреб, виробництва і попиту на працю

Наведені аргументи свідчать про те, що ринок праці у командно-адміністративній системі існував, проте був дуже деформованим і обмеженим. Деформації ринку праці були зумовлені також жорсткими обмеженнями прав людини вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці, тобто дуже низьким

рівнем мобільності працівників. Така ситуація пояснювалася, по-перше, обмеженими правами людини вільно розпоряджатися своєю робочою силою. Праця мала обов'язковий характер. У радянській Конституції 1977 р. наголошувалося, що сумлінна праця є обов'язком кожного громадянина, а ухилення від суспільно корисної праці несумісне з принципом соціалістичного суспільства. На початку 90-х років в Україні показник рівня зайнятості працездатного населення, включаючи молодь, яка навчалася з відривом від виробництва, становив близько 93% [401, с.32]. Це означає, що за винятком жінок, які доглядали за дітьми відповідно до встановленого законодавством віку, військовослужбовців і осіб, позбавлених волі, все інше працездатне населення повинно було працювати.

По-друге, пересування громадян обмежувалося системою паспортної приписки, запровадженої у СРСР ще 1932 р., яка передбачала, що всі громадяни повинні працювати і проживати в даній місцевості за наявності прописки, яку здійснювали органи внутрішніх справ.

По-третє, низький рівень мобільності пояснювався також наявністю обліку трудового стажу за допомогою трудових книжок, а також існуванням залежності значної частини соціальних виплат від безперервності трудового стажу.

По-четверте, відсутніми були альтернативні можливості застосування праці, оскільки функціонували лише державні підприємства.

По-п'яте, у командно-адміністративній системі відсутній був ринок житла, житло розподілялося адміністративними методами через владні структури або безпосередньо на підприємстві, проте фактично постійно відчувався дефіцит житла.

По-шосте, на державних підприємствах, які мали свою соціальну інфраструктуру, працівники отримували соціальні послуги та пільги, зокрема, крім житла, отримували медичне обслуговування, санаторно-курортне оздоровлення, послуги дитячих дошкільних закладів тощо.

По-сьоме, обмеження пояснюється і відсутністю економічних умов для реалізації підприємницького таланту людини. Люди практично були неповними власниками своєї здатності до праці, оскільки не отримували доходи як власники землі і капіталу. Підприємництво як чинник виробництва не розглядалося, практично воно було нелегальним явищем і існувало лише на тіньовому ринку.

По-восьме, у більшості населення практично не існувало психологічної схильності до зміни професії та місця проживання.

По-дев'яте, закритість національної економіки повністю виключала можливість міграції працівників за кордон і з-за кордону.

Отже, у командно-адміністративній системі ринок праці не міг ефективно функціонувати. Як свідчить світовий досвід [398, с.126], повноцінний і ефективний ринок праці має такі ознаки:

- інституціональне закріплення економічними і правовими нормами рівності сторін у виробничих відносинах “працівник–роботодавець”;
- суспільне визнання унікальної цінності людської праці, яке фіксується у правових актах і соціальних інститутах;
- пріоритетність державного регулювання трудових відносин, яка виражається через створення сприятливих умов для реалізації продуктивної праці;
- одночасно з державним регулюванням створення нових і зміцнення вже існуючих соціальних інститутів для формування трудового потенціалу і удосконалення механізму мотивації до праці;
- забезпечення необхідних умов для постійного розвитку партнерських взаємовідносин між працівником і роботодавцем.

Жодна з цих ознак не була характерна для ринку праці у командно-адміністративній системі.

В економічній літературі висловлюється, на наш погляд, правильна точка зору, що в Україні за умов командно-адміністративної системи ринок праці в

цілому виступав як моносонічний ринок праці, на якому великій кількості продавців робочої сили протистояв фактично один покупець – держава, що була єдиним власником засобів виробництва [170, с.22; 277, с.39]. Держава, яка виступала у ролі монопольного покупця робочої сили у межах всієї економіки, диктувала всі умови праці і її оплати (тому низьким був рівень оплати праці), умови відпочинку, обсяги виробництва продукції, ціни тощо, дії держави не були обмежені силами конкуренції. У даному випадку йдеться про дуже специфічну моносонію: по-перше, держава володіє політичною владою і, по-друге, одночасно є монополістом на товарному ринку.

Дискусійним з цього приводу є висловлювання І.Петрової, яка характеризує модель ринку праці за умов командно-адміністративної системи “як подвійну монополію держави на ринку праці” [275, с.45]. На цьому ринку “продавець і покупець уособлений в одному монополісті – державі, яка підміняє своєю діяльністю функції решти суб’єктів праці” [275, с.45-47]. Звичайно, на ринку праці була відсутня конкуренція між попитом на працю і її пропозицією, суб’єкти ринку праці не були самостійними. Проте держава не була монополістом на ринку праці на боці пропозиції праці. Виразником трудових інтересів працівників мали бути існуючі на той час профспілки, але їхня діяльність була досить формальною, цих функцій вони, як правило, не виконували. Пропозицію праці створювали самі працівники, при цьому конкуренція за робочі місця існувала лише у межах однієї конкуруючої групи. Держава була єдиним роботодавцем. Тому працівник мав вибір: або бути безробітним, або продавати свою здатність до праці моносоністу-державі за низьку заробітну плату.

Отже, у командно-адміністративній системі відсутні були загальні умови формування й ефективного функціонування ринку праці, ринку землі і ринку капітальних благ. До них ми відносимо:

- розвинені товарно-грошові відносини;

- наявність кваліфікованих працівників, які можуть запропонувати послуги своєї праці і вільно розпоряджатися власною робочою силою, які вільні у пересуванні, мають альтернативні можливості застосування своєї праці, для них заробітна плата є основним або єдиним джерелом доходу;

- наявність підприємливих людей, які мають засоби виробництва, успішно займаються виробництвом, створюючи робочі місця;

- інституційне, передусім правове забезпечення ефективного функціонування ринку праці, ринку землі і ринку капітальних благ;

- держава як ринковий суб'єкт, що провадить обґрунтовану економічну політику, регулятивний вплив якої спрямований на ефективне функціонування кожного ресурсного ринку, на забезпечення високих доходів кожному власнику економічного ресурсу, насамперед високої заробітної плати як форми вияву поваги до людини, як головного чинника мотивації зайнятості та продуктивної праці.

1.4. Висновки до розділу 1

Становлення ринкових відносин у трансформаційній економіці передбачає залучення у ринковий оборот економічних ресурсів – праці, капіталу та землі і формування відповідно ринку праці, ринку землі і ринку капітальних благ. Ефективне функціонування кожного ресурсного ринку, налагодження економічних взаємозв'язків між ними, ефективна взаємодія цих ринків забезпечує економічне зростання, прискорений розвиток національної економіки.

Ринок економічних ресурсів взаємопов'язаний із ринком товарів і послуг, ринком житла, ринком інформації, інвестиційним ринком, залежить від ефективності їх функціонування.

Ринок економічних ресурсів, враховуючи його виняткове значення в економічній системі перехідної економіки, виконує такі функції: стимулювальну, відтворювальну, регулювальну та інформаційну.

У теорії попиту на економічні ресурси головним чинником, що зумовлює обсяг попиту на ресурс, є ціна економічного ресурсу. До чинників, які зумовлюють зміну в попиті на ресурс, належать: попит на продукцію фірми, технологічні зміни, співвідношення ефекту заміщення праці капіталом і ефекту обсягу випуску продукції. Ці фактори діють як за умов розвиненого ринку, так і у трансформаційній економічній системі.

Ринок праці є багатовимірним елементом економічної системи, який надзвичайно інформаційно насичений. Одним з найчастіше вживаних є показник його кон'юнктури, який розраховують як співвідношення між пропозицією праці і попитом на неї. Відсутність раціонального співвідношення між попитом і пропозицією на ринку праці означає порушення макроекономічної рівноваги і виникнення несприятливих тенденцій у використанні робочої сили. Пропозиція праці в Україні тривалий час перевищує попит, такий ринок праці називається праценадлишковим. Такий тип ринку праці є закономірним для постсоціалістичних перехідних економік.

У трансформаційній економіці України економічні перетворення зумовлюють радикальні зміни у земельних відносинах, що існували протягом багатьох років. Реформування земельних відносин на всіх етапах економічного розвитку людського суспільства завжди було найскладнішим і найважливішим, оскільки йдеться насамперед про зміну власності на землю, залучення землі до економічного ринкового обороту і формування ринку землі. Процес формування ринку землі в Україні є дуже складним і поступовим, вимагає врахування досвіду трансформаційних економік країн Східної Європи.

Ринок землі виконує такі завдання: забезпечує реалізацію принципу раціонального та ефективного використання землі; формує ставлення до землі як до особливої цінності, сприяє збереженню земель і підвищенню їх

родючості; забезпечує розширення доступу селян до землі, передусім тих, хто здатний ефективно господарювати на землі.

Розвиток і становлення ринку сільськогосподарських земель забезпечить рух землі до дбайливого господаря, підвищить ефективність аграрного виробництва, забезпечить одержання високих доходів від використання землі. Його розвиток і ефективне функціонування в Україні відбуватиметься за умови формування і реалізації його найважливіших умов: створення нормативної і законодавчої бази, формування конкурентного середовища, визначення вартості землі, реальної зміни цін на землю під впливом зміни попиту на неї, наявності платоспроможного попиту на землю, створення спеціалізованої інфраструктури ринку землі, наявності землевласників, спроможних раціонально використовувати землю, отримувати задоволення від праці на ній і ефективно господарювати. У процесі становлення ринку землі, його функціонування особлива роль належить державі, яка повинна регулювати перерозподіл земель, контролювати їх використання за цільовим призначенням, встановлювати розміри приватного землеволодіння.

На ринку капітальних благ купується–продається основний капітал. До найважливіших чинників, що впливають на функціонування ринку капітальних благ і передусім визначають попит на них, належать: ставка процента, рівень податків на прибуток, очікування підприємців-інвесторів. У перехідній економіці чинником розвитку ринку капіталу, зокрема збільшення попиту на капітальні блага, є поступовий перехід до ринкових методів оцінки ефективності інвестиційних проектів, побудованих на дисконтуванні грошових потоків.

Розвиток ринку капітальних благ у найближчій перспективі – це основа економічного зростання в Україні. На наш погляд, цей ринок повинен розвиватися в напрямках як збільшення пропозиції капіталу, так і збільшення попиту на капітал. В Україні тепер, коли ще не створено ефективного ринкового механізму, зростає роль держави як чинника розвитку цього ринку.

У командно-адміністративній системі, яка базувалася на державній власності на засоби виробництва (капітальні блага) і землю, ринку землі не могло існувати і не існувало. Держава як власник засобів виробництва і землі надавала ресурси підприємствам методом прямого розподілу.

Ринок праці у командно-адміністративній системі існував, проте був дуже деформованим і обмеженим. Деформації ринку праці були зумовлені жорсткими обмеженнями прав людини вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці. Така ситуація пояснювалася обмеженими правами людини вільно розпоряджатися своєю робочою силою; обмеженим пересуванням громадян (системою паспортної приписки); відсутністю альтернативних можливостей застосування праці (функціонували лише державні підприємства); відсутністю економічних умов для реалізації підприємницького таланту людини; закритістю національної економіки, що повністю виключало можливість міграції працівників за кордон і з-за кордону.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ РЕСУРСНИХ РИНКІВ В УКРАЇНІ

2.1. Макроекономічні чинники формування і стану ринку праці в Україні

Трансформаційні зміни у вітчизняній економіці 1990-х років визначалися насамперед тими чинниками, які Україна успадкувала від колишньої командно-адміністративної системи. Це деформований ринок праці, затратна економіка, приховане безробіття, деформована структура зайнятості, незбалансованість між галузевою та професійною пропозицією робочої сили і попитом на неї. Друга група чинників пов'язана із трансформаційними змінами національної економіки: розвиток тіньового сектора економіки і тіньової зайнятості, зменшення інвестицій в економіку, високий рівень оподаткування, демографічна криза. Всі ці фактори сповільнили й ускладнили становлення ринку праці. Тому можна погодитись з економістами, які стверджують, що у трансформаційній економіці існує ізоморфний ринок праці (тобто за структурою подібний до ринку розвинених ринкових країн, але перенесеного у принципово інші умови) [40, с.4; 350], в якому інтегруються ринкові і неринкові інститути.

Демографічна ситуація в Україні набула ознак гострої демографічної кризи: зниження народжуваності у поєднанні із зростанням смертності призвело до виникнення депопуляції з 1991 р. Коефіцієнт народжуваності знижувався до 2001 р., починаючи із 2002 р. цей коефіцієнт поступово почав

зростати, як наслідок зростання соціальних виплат у зв'язку із народженням дитини. Так, коефіцієнт народжуваності у 1990 р. в Україні становив 12,6 народжених на 1000 мешканців, у 2001 р. – 7,7, у 2009 р. – 11,1 [364, с.342], у 2010 р. – 10,8 [245] або відповідно 61%, 88% та 86% від рівня 1990 року. Зауважимо, що динаміка коефіцієнтів народжуваності сільського та міського населення була аналогічною [364,с.343].

Переважаючі у селах людей старшого віку і міграція селян у міста через нерівноцінність умов життя та праці міського і сільського населення зумовили старіння сільського населення. Відповідно зменшилась кількість народжених, що у поєднанні з вищою смертністю на селі зумовило початок депопуляції у сільській місцевості України з 1979 р. Зараз коефіцієнти народжуваності міського населення нижчі, ніж сільського.

У першій половині 90-х років спостерігалось різке зростання смертності населення України. У 1990 р. коефіцієнт смертності становив 12,1 померлих на 1000 осіб населення, у 2008 р. – 16,3, у 2009 р. – 15,3 [364, с.343], у 2010 р. – 15,2 [245]. Протягом 1995-1998 рр. коефіцієнт смертності знижувався і становив 14,4 у 1998 р. [245]. Таке зниження можна було б вважати результатом поступової адаптації населення до нових умов життя, послаблення їх соціальної вразливості, якби не його короткочасність. З 1999 р. зростання смертності відновилося. У 2003 р. і 2004 р. коефіцієнт смертності населення України досяг 16,0 [395, с.186], що було на 32,2% вище, ніж у 1990 р. Зараз коефіцієнт смертності в Україні удвічі вищий, ніж у розвинених країнах. Економісти вважають, що об'єктивні передумови для зниження рівня смертності поки що в Україні відсутні.

З огляду на таку демографічну ситуацію кількість населення в Україні з 1993 р. постійно скорочується. Станом на 1 січня 2011 року населення в Україні становило 45778,5 тис. осіб, у порівнянні із 1991 роком населення скоротилося на 6,166 млн осіб, або на 11,9% [245]. В Україні середня тривалість життя чоловіків становить 63,8 року, жінок – 74,9 року. Відповідно середня тривалість

життя чоловіків порівняно з 1991 р. скоротилася на 0,4 року, а жінок – на 0,5 року [364, с.350].

Скорочення чисельності як сільського, так і міського населення – це одна з особливостей трансформаційного періоду до ринку, обумовлена не лише явищем депопуляції, а також міграційними процесами. Від’ємне сальдо міграції населення України сформувалося із 1994 р. [246, с.18]. Як міграційні процеси, так і депопуляцію в Україні необхідно розглядати не лише з позицій демографічного підходу, а передусім з економічного боку: демографічні процеси, зміни у віковій структурі населення безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток.

Ситуація на ринку праці значною мірою залежить від динаміки показника демографічного навантаження. Зауважимо, що демографічне навантаження в селі, як правило, у 1,5 рази вище, ніж у місті. У 90-х роках показник демографічного навантаження мав тенденцію до зниження, проте, починаючи із 2001 року, цей показник почав зростати. У 2004 р. в Україні на 1000 осіб працездатного віку припадало 398 особи пенсійного [395, с.183], а у 2009 році – 497 особи [364, с.338, 341]. Реальна ситуація в Україні свідчить про те, що даний показник перевищив прогнозні оцінки спеціалістів Ради з вивчення продуктивних сил Національної академії України, які у кінці 90-х років XIX століття прогнозували у 2016 р. демографічне навантаження 477 осіб [173, с.94]. Така ситуація свідчить про негативні демографічні тенденції в Україні, які відповідним чином відображаються на функціонуванні національного ринку праці.

В Україні відбувається постійне скорочення економічно активної частини населення, до якої за методологією МОП відноситься населення віком 15-70 років, яке на ринку праці забезпечує пропозицію робочої сили. Так, економічно активне населення у 2001 р. становило 22426,5 тис. осіб, у 2010 р. – 22051,6 тис. осіб, тобто за 10 років скоротилося на 1,7%. Частка економічно активного населення працездатного віку у 2001 р. становила 93,2% від загальної

чисельності економічно активного населення країни, у 2010 р. ця цифра становила 91,7% [245]. Подальше скорочення економічно активного населення призведе до ще більшого зростання рівня демографічного навантаження на населення працездатного віку, а також до старіння нації. За шкалою ООН старим населення вважається тоді, коли частка людей у віці понад 65 років перевищує 7% [112, с.9]. В Україні цей показник становить 15,9%, а серед сільського населення – 19,8% [112, с.9].

Головними елементами ринку праці є попит і пропозиція праці, співвідношення між якими слугує своєрідним індикатором функціонування національної економіки, використання ресурсів праці, розподілу цього ресурсу між регіонами і галузями. Нераціональне співвідношення між попитом і пропозицією на ринку праці свідчить про порушення макроекономічної рівноваги і виникнення несприятливих тенденцій у використанні робочої сили. Пропозиція праці в Україні тривалий час перевищує попит. Зауважимо, що така ситуація на ринку праці є закономірною для постсоціалістичних економік.

Досягнення рівноваги між попитом і пропозицією на ринку праці є явищем суто теоретичним. Тому слушною, на наш погляд, є думка російського економіста С.А.Дятлова, який вважає, що на ринку праці “завжди існує певна невідповідність між робочими місцями і трудовими ресурсами” [100, с.92]. Ця невідповідність пояснюється тим, що частина робочих місць (і насамперед новостворених), які потребують працівників дуже високої кваліфікації, є вільними і незайнятими. За таких умов працівники, які мають низьку кваліфікацію або не мають відповідної спеціальної підготовки, є безробітними і не можуть знайти роботу. На ринку праці нові робочі місця виникають постійно, і для досягнення рівноваги необхідний певний час. Цей процес залежить від регулятивної ролі держави, яка повинна стимулювати перекваліфікацію працівників, допомагати безробітним у пошуках роботи, надавати повну інформацію про вільні робочі місця, запроваджувати гнучку структуру заробітної плати тощо.

Попит на працю характеризують дані Державного комітету статистики України про кількість вільних робочих місць. Пропозиція праці визначається середньомісячною кількістю незайнятого населення, яке перебуває на обліку в службі зайнятості. У першій половині 90-х років за умов економічного спаду і зростання цін на економічні ресурси великі державні підприємства мали можливість розширюватися за рахунок великих державних кредитів. Спостерігалося також незначне вивільнення робочої сили, що свідчило про дуже повільний розвиток ринкових відносин і збільшення прихованого безробіття. Отже, спад національного виробництва супроводжувався надлишковим попитом на працю.

Значне скорочення державної допомоги підприємствам у другій половині 90-х років зумовило високу інтенсивність вивільнення працівників і скорочення попиту на працю, яке охопило майже всі професійні верстви суспільства. Так, лише у 1996 р. з усіх підприємств, установ і організацій фактично було вивільнено 363792 працівників, що на 66,5% більше, ніж у 1995 р. [295, с.28, 31]. Вивільнення працівників зменшилося у 1998 і 1999 роках.

На посилення процесу вивільнення працівників у 2000 р. вплинуло скасування частини 2 статті 26 Закону України “Про відпустки”, що призвело до скорочення кількості осіб, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості. Починаючи з 2000 р., коли було вивільнено 254,1 тис. працівників [361, с.393], динаміка вивільнення поступово зменшується, проте вивільняти людей продовжують з підприємств усіх форм власності. У 2004 р. було вивільнено 138,3 тис. працівників [395, с.200], у 2005 р. – 132,5 тис. працівників, у 2008 р. – 77,4 тис. працівників [364, с.367]. Проте економічна криза у 2009 р. зумовила зростання чисельності вивільнення працівників, що негативно вплинуло на ситуацію на ринку праці. У 2009 р. було вивільнено 175,0 тис. працівників, що 2,26 рази більше, ніж у 2008 р. [364, с.367]. Із загальної чисельності вивільнених працівників, як і у минулі роки, найбільше було вивільнено у промисловості (47,5% усіх вивільнених) [364, с.367]. У 2009

р. Рівень вивільнення працівників у 2009 р. становив 28,7%, проте у 2010 р. поступові економічні зміни зумовили скорочення цього показника до 28,1% [367].

Вивільнення працівників і неадекватне створення нових робочих місць у 90-х роках ХІХ століття зумовили скорочення зайнятості. За 1991-2000 рр. чисельність зайнятих у всіх сферах економічної діяльності зменшилась майже на 4 млн осіб, або на 16% [361, с.383]. Суттєве скорочення зайнятості відбулось у державному секторі, у колективному і приватному секторах зайнятість збільшилась. Починаючи з 2001 р., коли кількість зайнятого населення в економіці України була найнижчою і становила 19971,5 тис. працівників [364, с.360], сформувалася позитивна тенденція до зростання чисельності зайнятих. У 2003 р. було зайнято 20163,3 тис. осіб, у 2005 р. – 20175,0 тис. осіб, у 2008 р. – 20972,3 тис. осіб, у 2009 р. - 20191,5 тис. осіб [364, с.360]. Відповідно у 2009 р. як кількість зайнятих в національній економіці скорочується на 3,7%, так і рівень зайнятості: із 67,3% у 2008 р. до 64,7% у 2009 р. [367]. У 2010 р. рівень зайнятості становить 63,7%, а кількість зайнятих в національній економіці зростає на 0,47% [368].

У 90-х роках вивільнення працівників, на нашу думку, було обов'язковим у процесі формування національного ринку праці. Це зумовлено успадкованою від командної системи деформованою структурою національного виробництва, потребою конверсії і скорочення оборонних виробництв, зменшенням інвестицій. Така економічна ситуація зумовила вивільнення працівників у зв'язку із скороченням чисельності або штату працівників. Водночас неповна зайнятість, затримки з виплатою заробітної плати спричинили звільнення з підприємств за власним бажанням. Як наслідок осіб, що перебували на обліку в службі зайнятості, стало більше.

Негативним наслідком вивільнення працівників у 90-х роках, а в їх числі і вивільнення висококваліфікованих працівників, які потребували робочих місць відповідного профілю, стала міграція висококваліфікованих працівників. За

різними оцінками спеціалістів, у 90-х роках ХХ ст. Україна втратила від 15 до 20% інтелектуального потенціалу у результаті еміграції найбільш підготовлених спеціалістів [147, с.25]. Вважається, що досягнуто порога “критичної маси” інтелектуальної еміграції, за яким можливі незворотні наслідки. Проте міграційний вплив робочої сили за кордон триває. Впродовж останніх десяти років за кордон емігрували 574 доктори наук та 907 кандидатів наук, третина з них – перспективні фахівці, молодші 40 років. [340, с.22]. Вже сьогодні за кордоном працює до 30% українських вчених. У зв’язку з виїздом наукових та висококваліфікованих спеціалістів втрати України становлять понад 1 млрд. доларів США на рік [323]. Сукупні втрати країни-донора, безперечно, високі, оскільки віддача від висококваліфікованої праці за час її функціонування (працевдатний вік) у 20 разів перевищує витрати на її підготовку [340, с.20]. Така еміграція зумовлює духовне зuboжіння, обмежує можливості економічного зростання, зростає відставання країни в технологічному розвитку, скорочується інтелектуального потенціалу суспільства, виникає проблема відтворення інтелектуальної еліти.

В даному контексті зауважимо, що в Україні у зв’язку з експортом інтелектуального капіталу постійно скорочується частка працівників з вищою освітою, яка на 1 січня 2010 року становила 31,3% від облікової кількості штатних працівників [364,с.380] та 12,2% від працевдатного населення [364, с.337, 380]. За прогнозами ЮНЕСКО, досягти високого рівня життя можуть тільки ті країни, які мають серед працевдатного населення 40-60% фахівців з вищою освітою. США та Японія планують мати серед усіх працюючих майже 90% таких фахівців [402, с.4].

В 90-х роках ХІХ століття найбільше працівників вивільнено з державних підприємств. Такий процес був характерний і для країн Східної Європи, проте масова приватизація в цих країнах призвела до трансформації прихованого безробіття у відкрите, а в Україні ці процеси залишились в тіні. Хоча в Україні приватний сектор і розвивався прискореними темпами, він не став

визначальним у формуванні національного ринку праці, не міг повною мірою задовольнити потребу вивільнених працівників у робочих місцях. До того ж сучасний приватний сектор не здатний, з точки зору привабливості, задовольнити певну частину населення, передусім вивільнених працівників з високою кваліфікацією і високим освітнім рівнем, молодь, значну частину чоловіків.

На національному ринку праці кризові явища зумовили скорочення попиту на працю, особливо це національна економіка відчула протягом 1995-1998 рр. (таблиця 2.1). Так, загальна кількість вільних робочих місць у всіх галузях економіки у 1998 р. зменшилася у 2,5 раза порівняно з 1995 р., у тому числі потреба у робочих місцях зменшилася у 2,7 раза, у посадах службовців – у 1,79 раза, а попит на робочі місця, які не потребують спеціальної підготовки, скоротився у 3,49 раза [358, с.354, 356]. Отже, поступовий розвиток ринкових відносин коригував деформовану структуру зайнятості.

В Україні з 1999 р. стала помітною позитивна тенденція до зростання потреби підприємств у працівниках (таблиця 2.1, таблиця 2.2). Так, у 1999 р. вперше зріс попит на працю: порівняно з попереднім роком вільних робочих місць було створено на 46,5% більше [361, с.394].

Порівняно з 1998 р. попит на працю у 2003 р. зріс у 4 рази [358, с.354; 361, с.422], а у 2005 р. – у 5,2 рази. На 1 січня 2006 р. попит на працю становив 186,6 тис. осіб [364, с.370].

Такі зміни пояснюються поліпшенням макроекономічної ситуації в Україні і, зокрема, економічної ситуації на ринку праці до 2008 р.

Другою позитивною тенденцією на національному ринку праці є постійне зростання чисельності працевлаштованих громадян, незважаючи на коливання за роками попиту на працю. У 2004 р. було працевлаштовано 984,2 тис. незайнятих громадян [395, с.202], тобто порівняно з 1995 р. працевлаштування зросло в 4,28 рази [295, с.36; 395, с.202]. У 2005 р. було працевлаштовано 1049,8 тис. незайнятих громадян, а у 2008 р. – 1084,0 тис. громадян [364, с.372].

Таблиця 2.1

Попит і пропозиція на ринку праці України (1993-2001 рр.)*

Показники	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Кількість вільних робочих місць і вакансій за галузями економіки, тис. осіб. на кінець року	131,6	136,6	86,4	35,2	34,8	34,6	50,7	68,2	96,9
у % до попереднього року	101,9	103,8	63,2	40,7	98,9	99,4	146,5	134,5	142,1
Чисельність незайнятого населення, яке шукає роботу через центри зайнятості, тис. осіб на кінець року	123,4	112,3	161,3	392,3	677,9	1039,3	1204,6	1188,0	1028,8
у % до попереднього року		95,7	136,6	243,2	172,8	153,3	115,9	98,6	86,6
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. осіб, на кінець року	83,9	82,2	126,9	351,1	637,1	1003,2	1174,5	1155,2	1008,1
Навантаження на одне вільне робоче місце, осіб	0,94	0,60	2	11	20	30	24	17	11
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. осіб, на кінець року	83,9	82,2	126,9	351,1	637,1	1003,2	1174,5	1155,2	1008,1
Середній термін перебування у стані безробіття, місяців	3,4	3,6	5	6,8	8	9	11	11	9
Рівень безробіття, %, на кінець року	0,3	0,3	0,4	1,3	2,3	3,7	4,2	4,1	3,6

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Отже, до 2008 р. працевлаштування постійно збільшувалося, так, у 2008 р. працевлаштовано на 10% більше, ніж у 2004 р. Водночас ефективність працевлаштування незайнятих громадян необхідно оцінювати з позицій усієї національної економіки. Ефективним працевлаштування можна вважати лише тоді, коли воно супроводжується прогресивними зрушеннями в економіці і сприяє підвищенню ефективності національної економіки. У цьому відношенні

на даному етапі особливо важливим є підвищення ефективності державної політики працевлаштування, спрямованої на задоволення з боку роботодавця попиту на працю потрібної кваліфікації і попиту на вільні робочі місця з боку незайнятого населення.

Третьою позитивною тенденцією на ринку праці з 1999 р. є те, що темпи приросту робочих місць перевищували темпи зростання чисельності безробітних. У результаті у 2000 р. порівняно з 1999 р. навантаження на одне вільне робоче місце зменшилося з 24 до 17 осіб [358, с.356], у 2002 р. – до 9 осіб, станом на 1 січня 2008 р. – до 4 осіб [364, с. 370]. Найбільше навантаження на робоче місце у 2007 р. спостерігалось у Рівненській, Тернопільській і Черкаській областях, найменше - у Донецькій, Луганській і Харківській областях. Коефіцієнти регіональної диференціації навантаження на одне вільне робоче місце, за нашими підрахунками, на 1 січня 2008 р. коливалися від 5,4 до 0,2 [364, с.370].

За нашими підрахунками, при збереженні позитивної тенденції скорочення навантаження на одне вільне робоче місце у середньому на 1,6 особи на рік, починаючи з 2000 р., який знаменував початок економічного зростання (2000-2007 рр.) – $[(17 - 4) : 8]$, у 2011 р. попит на працю повинен був перевищити її пропозицію і ринок праці повинен був стати працедефіцитним.

Кризові явища у 2008-2009 рр. негативно відобразились на функціонуванні національного ринку праці. В першу чергу відбулося скорочення попиту на працю. На 1 січня 2009 р. попит на працю становив 91,1 тис. осіб. Протягом 2008 року попит на працю скоротився на 46,3%, а протягом 2009 р. – ще на 27,8% [364, с.370]. У 2010 р. попит на працю скоротився тільки на 3,0% і на кінець 2010 р. становив 63,9 тис. осіб [368]. Фактично за три роки попит на працю скоротився 2,66 рази. Відповідно протягом 2008-2010 рр. зростає навантаження на одне вільне робоче місце – станом на 1 січня 2009 р. до 10 осіб, станом на 1 січня 2010 р. – до 8 осіб [364, с.370], станом на 1 січня 2011 р. – до 9 осіб [368].

Таблиця 2.2

Попит і пропозиція на ринку праці України (2002-2010 рр.)*

Показники	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість вільних робочих місць і вакансій за галузями економіки, тис. осіб. на кінець року	123,9	138,8	166,5	186,6	170,5	169,7	91,1	65,8	63,9
у % до попереднього року	127,9	112,0	120,0	112,1	91,4	99,5	53,7	72,2	97,1
Чисельність незайнятого населення, яке шукає роботу через центри зайнятості, тис. осіб на кінець року	1055,2	1003,7	998,9	903,5	780,9	660,3	876,2	542,8	564,0
у % до попереднього року	102,6	95,1	97,5	90,5	86,4	84,6	132,7	61,9	103,9
Навантаження на одне вільне робоче місце, осіб	9	7	6	5	5	4	10	8	9
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. осіб, на кінець року	1034,2	988,7	981,8	881,5	759,5	642,3	844,9	531,6	544,9
Середній термін перебування у стані безробіття, місяців	8	7	7	6	6	6	4	5	4
Рівень безробіття, %, на кінець року	3,7	3,5	3,5	3,1	2,7	2,3	2,9	3,4	2,2
Чисельність працевлаштованого населення, тис. осіб	831,8	877,3	984,2	1049,8	1070,8	1098,6	1084,0	702,7	744,5
у % до попереднього року	107,7	105,5	112,2	106,7	102,0	102,6	98,7	64,8	106,0

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Відповідно скоротилася чисельність працевлаштованого населення за допомогою державної служби зайнятості: у 2008 р. – на 1,3%, у 2009 р. – на 35,2%. Знизився також рівень працевлаштування з 43,3% до 32,8% та збільшився рівень зареєстрованого безробіття з 2,9% до 3,4% [367].

Ринок праці України характеризується недосконалою галузевою структурою зайнятості, на яку суттєво вплинув кризовий стан економіки. Негативним явищем стало скорочення зайнятості в галузях, які сприяють економічному розвитку країни – у наукомістких, технологічно прогресивних і соціально зорієнтованих. Криза обумовила абсолютне і відносне скорочення зайнятості у промисловості (за 2000-2008 рр. на 726,9 тис. осіб, або на 16,0%) та в сільському господарстві (на 1034 тис. осіб, або на 24,0%). Разом з тим зросла зайнятість в таких галузях, як торгівля і громадське харчування (на 15%), фінанси (майже у 2,4 рази), операції з нерухомістю (в 1,4 рази). Відбулися також відчутні зміни структури зайнятості в промисловості на користь видобувних галузей (газової, нафтопереробної), скоротилася зайнятість в обробних галузях, понад усе в легкій промисловості та в машинобудуванні [91, с.15].

У 2010 р. на ринку праці України виникли позитивні тенденції – збільшився рівень зайнятості до 65,6%, зменшився рівень зареєстрованого безробіття до 2,2%, зріс рівень працевлаштування незайнятого населення за допомогою державної служби зайнятості до 40,3% [368]. Попит на робочу силу у 2010 р. у порівнянні із 2009 р. скоротився на 3%, особливо це стосується фінансової діяльності, державного управління, організацій, що здійснюють операції із нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємствам [368]. «Хоча про повний вихід з кризи говорити ще рано, - зауважує Б.С.Довжук, – ... сьогодні ми можемо констатувати, що в найближчій перспективі погіршення ситуації у сфері зайнятості не очікуємо і другої хвилі вивільнення працюючих не буде» [93, с.13].

Слід зауважити, що позитивні зрушення в попиті на працю в Україні, починаючи із 2000 р., супроводжуються негативними явищами у структурі попиту на працю: попит на некваліфіковану працю зростає найвищими темпами. Така ситуація була небажаною для трансформаційної економіки, яка починала із 2000 р. виходити з економічної кризи та намагалася забезпечити

економічне зростання. Дана негативна тенденція збереглася, «адже замість того, щоб концентрувати зусилля на розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, інноваційно-знанневих виробництв, – акцентує Н.А.Гук, – в Україні щороку створюється близько 1 млн місць, левову частку яких можна кваліфікувати як робочі місця здебільш індустріальної, інколи доіндустріальної доби, які розширюють гетто маргінальної зайнятості, консервують її неефективну структуру» [75, с.195].

Зауважимо, що в розвинених ринкових країнах швидко зростає попит на окремі категорії працівників – висококваліфікованих спеціалістів. Прикладом може бути різке зростання потреби у програмістах і системних аналітиках у 80-ті роки у США та Японії. В Україні у 90-х роках високими темпами зростає попит на економічні спеціальності, зараз попитом користуються юридичні спеціальності, зростає попит на такі спеціальності, як соціологія, психологія, соціальна і прикладна психологія, політологія. Економісти у зв'язку з поступовим збільшенням обсягів національного виробництва прогнозують також збільшення попиту на спеціалістів-маркетологів і технологів, а також збільшення попиту на працю, який формує так звану рутинну зайнятість [129, с.30], що передбачає застосування персональних комп'ютерів, складних інформаційних технологій і мереж, систем принципово нових комунікацій.

Відмітимо також і те, що, починаючи із 2000 р., ефективність функціонування ринку праці, а відповідно всієї національної економіки, була недостатньою. Про це свідчать нереалізовані прогнози Міністерства праці та соціального захисту населення. За даними прогнозами, щоб забезпечити повну зайнятість населення із урахуванням природного рівня безробіття, необхідно було створити у 2001 р. 2,23 млн нових робочих місць, а у 2002 р. – 1,79 млн [383, с.12]. Фактично у ці роки в Україні було створено у 18 та 13 разів менше нових робочих місць (у 2001 р. – 123,9 тис. і у 2002 р. – 138,8 тис. нових робочих місць [361, с.394]).

Отже, ринок праці в Україні формується за умови перевищення пропозиції праці над попитом на неї. Д.Богиня стверджував, “що увесь тривалий перехідний період в економіці України характеризуватиметься надмірною пропозицією робочої сили. А відтак говорити про раціональну або повну зайнятість можна лише через кілька років нормального функціонування ринкового механізму” [39, с.5].

Перевищення пропозиції на ринку праці над попитом на неї зумовило безробіття. Неможливо не погодитись із точкою зору американського економіста Дж. Стігліца, який зауважує: “Для деяких економістів значне безробіття є найдраматичнішим і найпереконливішим свідченням неефективної роботи ринку” [371, с.112]. Рівень зареєстрованого безробіття у другій половині 90-х років постійно зростав і на кінець 1999 р. становив 4,2% працездатного населення [395, с.361]. З 2000 р. рівень безробіття поступово знижувався: на кінець 2000 р. він становив 4,1%, на кінець 2004 р. – 3,5%, на кінець 2007 р. – 2,3% [СЦ2009, с.374], на кінець 2010 р. – 2,2% [368]. Рівень зареєстрованого безробіття протягом 2008 р. зріс у зв’язку із зменшенням попиту на працю та збільшенням вивільнення працездатних через кризу в економіці, на початку 2009 р. рівень безробіття становив 2,9%, а в кінці – 3,3% [364, с.374]. На обліку у службі зайнятості в Україні на 1 січня 2008 р. перебувало 660,3 тис. громадян [387], на 1 січня 2009 р. – 876,2 тис. громадян [367], на 1 січня 2011 р. – 564,0 тис. громадян (96,6% з них мали офіційний статус безробітного) [368]. Серед безробітних особливо високою є частка жінок і молоді. Така ситуація в Україні спостерігається протягом тривалого часу і є свідченням того, що молодь і жінки найбільш соціально незахищені.

Основними причинами безробіття найчастіше виступають:

- звільнення за власним бажанням;
- вивільнення з економічних причин (у зв’язку зі змінами в організації виробництва та військовослужбовці, звільнені за скороченням чисельності або штату без права на пенсію);

- низька заробітна плата;
- неможливість знайти роботу випускникам навчальних закладів;
- недостатній попит на товари і послуги;
- недосконала структура попиту на працю та зайнятості;
- низька ефективність державної політики зайнятості.

Серед причин безробіття головною є вивільнення з економічних причин. Так, у 2000 р. частка безробітних, які були вивільнені з економічних причин, становила 40,2%, ця частка поступово зменшувалась і у 2008 р. становила 28,1%. Економічні негаразди у 2009 р. зумовили зростання цієї частки безробітних до 45,5% [364, с.366]. Тобто у 2009 р. чисельність безробітних (за методологією МОП) у порівнянні з 2008 р. збільшилася у 2,2 рази [364, с.366].

Важливим показником, що характеризує безробіття, є його тривалість. На кінець 2000 р. середня тривалість безробіття становила 11 місяців, на кінець 2007 р. – 6 місяців, на кінець 2008 р. – 4 місяці, на кінець 2009 р. – 5 місяців [364, с.375]. Серед осіб, які мали статус безробітного, були безробітними понад рік відповідно: 33,2%, 11,6%, 7,4%, 10,1% [364, с.375]. На кінець 2010 р. особи, що не були зайняті більше року, становили 12,3% від чисельності зареєстрованих безробітних [87]. Хоча скорочення тривалості безробіття є позитивним явищем, проте сам факт, що десята частина офіційно зареєстрованих безробітних є безробітними понад рік, свідчить про застійний характер цього явища. Разом з тим, «за спостереженням німецьких спеціалістів..., які робили дослідження і дійшли до такого висновку, що людина, яка не працює понад 3 місяці вже втрачає свої компетенції. Вона вже знаходиться поза ринком праці. Їй дуже важко, яким би вона не була кваліфікованим спеціалістом, напрацювати ці якості» [448].

Отже, головною проблемою ринку праці України, на сьогодні, залишається безробіття, яке породжує чимало негативних соціально-економічних наслідків. В Україні рівень безробіття характеризується глибокою регіональною диференціацією відносно середнього рівня. Так, на 1 січня 2010

р. найвищий рівень зареєстрованого безробіття спостерігався у Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Сумській, і Чернігівській областях. Найнижчими рівні, як і попереднього року, були в Києві, Севастополі та Одеській області. Коефіцієнти регіональної диференціації безробіття, за нашими розрахунками, у 2009 р. коливались від 0,11 до 2,14 і у 2009 р. – від 0,21 до 1,79. [364, с.375]. Водночас слід підкреслити, що ці показники не відображають фактичної ситуації на ринку праці. По-перше, вони не дають уявлення про кількість вакансій, які виникають на підприємствах, але заповнюються шляхом внутрішнього найму або через альтернативні державній службі зайнятості інстанції.

По-друге, незайняте населення не прагне одержувати офіційний статус безробітних через жорсткий порядок реєстрації, контролю і зняття з обліку громадян у службі зайнятості, а також через дуже низький розмір виплат з безробіття. Так, середній розмір допомоги з безробіття наприкінці 2004 р. становив 146,37 грн., тобто 61,8% законодавчо встановленого у цьому періоді мінімального рівня заробітної плати (237 грн) [287], наприкінці 2009 р. – 655,56 грн., тобто 88,1% [367], наприкінці 2010 р. – 780 грн., тобто 84,6% мінімального рівня заробітної плати [368].

По-третє, пропозиція у даному контексті включає лише офіційно зареєстрованих безробітних. Ті, хто наймається на роботу не через службу зайнятості, залишаються поза обліком. Усе це свідчить про те, що офіційна статистика не дає повної інформації про безробіття, тобто в Україні існує приховане безробіття. За підрахунками Е.М. Лібанової, рівень безробіття у 2000-2001 рр., включаючи офіційну і приховану форму, становив 16,3% [184, с.38], тоді як рівень зареєстрованого безробіття становив в Україні у 2000 р. 4,1% [364, с.374]. В Україні для більш повного аналізу ринку праці статистичні відомості доповнюють матеріалами вибірових обстежень економічно активного населення та підприємств. Згідно з розрахунками, здійсненими за методологією МОП (відношення кількості безробітних віком 15-70 років до

економічно активного населення у зазначеного віку), у 2000 р. рівень безробіття становив 11,6% економічно активного населення, у 2005 р. – 7,2%, у 2008 р. – 6,4%, а у 2009 р. – 8,8% [364, с.363]. У 2010 р. цей показник в цілому по Україні становив 8,1%, і був нижчим, ніж відповідний показник по країнах Євросоюзу (9,6%) [368]. Найнижчим рівень безробіття населення за методологією МОП у 2010 р. був у Австрії (4,4%), Нідерландах та Люксембурзі (4,5%), а найвищим – у Литві (17,8%), Латвії (18,7%) та Іспанії (19,8%) [368].

Приховане безробіття означає, що на підприємствах існує неповна зайнятість працездатного населення, а на ринку праці – надлишкова робоча сила. Відповідно не доцільно стверджувати, що на ринку праці «об'єм надлишкової робочої сили, як правило, відповідає об'єму відкритого безробіття» [406]. За оцінками економістів, приховане безробіття на початок 1993 р. охоплювало 20-25% усіх працівників промисловості і будівництва і 40% – на початок 1994 р. [420, с.1-2]. Керівники підприємств за умов економічного спаду не вдавалися до скорочення працівників, мотивуючи свої дії необхідністю зберегти кваліфіковані кадри, соціальною незахищеністю працівників, а також оптимізмом щодо збільшення обсягів виробництва у недалекому майбутньому. Зауважимо, що приховане безробіття не є українським витвором і характерним тільки для перехідної економіки. У розвинених країнах частина найманих працівників також працюють неповний робочий тиждень. У 90-х роках у країнах ОЕСР частка тих, хто бажав працювати неповний робочий день, постійно зростала. Так, у 1998 р. 30% голландських і 24% швейцарських працівників були частково зайнятими, що на 2% більше, ніж у 1990 р. [338, с.33].

Неповна зайнятість на виробництві в Україні поступово зменшується з 1999 р. Частка тих, хто працює за режимом неповного робочого дня зменшилася з 17,6% у 1999 р. [296, с.131] до 4,4% у 2007 р. [366], відповідно зменшилася і частка тих, хто перебуває у вимушених адміністративних відпустках тривалістю понад три місяці поспіль – з відповідно з 22,0% [296,

с.131] до 1,1 [366]. Економічна криза 2008-2009 рр. зумовила збільшення частки тих, хто працював неповний робочий час відповідно до 10,6% та 19,4%, а також частки тих, хто перебуває у відпустках з ініціативи адміністрації – до 1,6% та 2,6% [368].

У 2010 р. вимушена неповна зайнятість дещо стабілізувалася. Так, у 2009 р. 275,9 тис. працюючих знаходились у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт), а у 2010 р. – 363,3 тис. осіб, із яких більше двох третин таких працівників були зайняті у промисловості (171,6 тис. осіб) та будівництві (78,0 тис. осіб). У 2009 р. кількість працюючих у режимі скороченого робочого дня (тижня) становила 2063,3 тис. осіб, а у 2010 р. – 1466,8 тис. осіб, із яких здебільшого це працівники промисловості (674,1 тис. осіб), а також транспорту та зв'язку (202,3 тис. осіб) [368].

За оцінками економістів, надлишкова робоча сила наприкінці 90-х років становила 20-25% зайнятих працівників [339, с.3]. За нашими підрахунками, приховане безробіття на виробництві поступово зменшується. Використовуючи запропоновану в літературі методику [67, с.75], приховане безробіття оцінюємо як суму двох величин: частки кількості працівників, що перебувають у вимушених адміністративних відпустках, плюс половину від частки тих, хто працював неповний робочий день. Відповідно приховане безробіття, тобто надлишкова робоча сила, за роками становила:

$$1998 \text{ р.: } 22,4\% + 17,5\% / 2 = 31,15\%;$$

$$1999 \text{ р.: } 22,0\% + 17,6\% / 2 = 30,8\%;$$

$$2000 \text{ р.: } 16,1\% + 13,3\% / 2 = 22,75\%. [358, \text{ с.372}];$$

$$2001 \text{ р.: } 7,2\% + 13,3\% / 2 = 13,85\%,$$

$$2002 \text{ р.: } 5,1\% + 12,4\% / 2 = 11,3\%,$$

$$2003 \text{ р.: } 3,2\% + 11,3\% / 2 = 8,85\% [361, \text{ с.411}];$$

$$2004 \text{ р.: } 2,0\% + 8,8\% / 2 = 6,8\% [395, \text{ с.205}];$$

$$2005 \text{ р.: } 1,8\% + 7,4\% / 2 = 5,5\%;$$

$$2006 \text{ р.: } 1,2\% + 5,4\% / 2 = 3,9\% [365];$$

2007 р.: $1,1\% + 4,4\% / 2 = 3,3\%$;

2008 р.: $1,6 + 10,6\% / 2 = 6,9\%$ [366];

2009 р.: $2,6 + 19,4\% / 2 = 12,3\%$;

2010 р.: $3,4\% + 13,6\% / 2 = 10,2\%$. [368].

Розрахунки підтверджують наявність на національному ринку праці позитивної тенденції зменшення прихованого безробіття до 2008 р., проте кризові явища у 2008-2009 рр. порушили цю закономірність і, відповідно, приховане безробіття на виробництві на найближчу перспективу залишається реальним.

Український економіст М.Шаленко вважає, що наприкінці 80-х років надлишкова робоча сила в Україні становила 20% [419, с.29], що було наслідком низької інтенсивності і продуктивності праці за командно-адміністративної економіки, а, отже, таку надлишкову роботу силу треба було звільнити. Думка про необхідність звільнення з виробництва надлишкових працівників обґрунтовується українськими економістами [197, с.16; 339, с.3]. Вони вважають, що це стимулюватиме економічний розвиток і сприятиме ефективному використанню робочої сили. Ми підтримуємо цю точку зору, оскільки, по-перше, переведення прихованого безробіття у відкрите дасть можливість працівникам, які не отримують заробітної плати тривалий час або отримують її дуже низьку, одержувати допомогу з безробіття. По-друге, з'являється можливість підвищити реальну заробітну плату. По-третє, це підірве основи функціонування так званого тіньового [67, с.74-77; 76, с.20] або неформального [448, с.125; 190, с.15-16] ринку праці, який обслуговує неформальний (тіньовий) сектор економіки. За даними Статистичного бюро МОП, понад 60 країн світу збирають і опубліковують відомості про зайнятість у неформальному секторі економіки (зайнятість у неорганізованому секторі, у мікро- та малих підприємствах, незареєстрована діяльність тощо) [381, с.45-46]. Функціонування тіньового ринку праці зумовлено тим, що неповна зайнятість пов'язана з низьким рівнем оплати праці, невідповідністю роботи професійно-

кваліфікаційному статусу працівника, необхідністю пошуку роботи поза підприємством. Як правило, більшість працівників, які працюють поза підприємством, працюють без формальних угод і будь-якого соціального захисту. Проте у трансформаційній економіці, коли офіційна зайнятість поєднується з неофіційною, вимушена неповна зайнятість відповідає інтересам для деякої частини працівників, оскільки тіньові доходи не оподатковуються, а оплата праці, як вважають українські економісти, у тіньовому секторі економіки є удвічі-тричі вища, ніж в офіційній економіці.

Тіньова зайнятість включає нелегальну зайнятість (протизаконну кримінальну діяльність) і неформальну зайнятість – незареєстрованих працівників підприємств формального сектору, самозайнятих осіб і підприємців, діяльність яких не зареєстрована, частину зареєстрованих службою зайнятості безробітних. Економісти вважають, що тіньовий ринок праці вкінці 90-х років ХХ ст. охоплював не менше третини населення працездатного віку [437, с.60], тобто на цьому ринку праці доходи отримували 8-10 млн осіб [339, с.3]. «У 90-х роках ХХ століття незареєстрована зайнятість в умовах тотальної відсутності робочих місць, – зауважує Ю.М. Маршавін, – давала можливість для фізичного виживання людей. Але після 2000 р. під час економічного піднесення її масштаби мали б зменшитися, проте вони навіть збільшилися» [219, с.18]. Згідно даних Державного комітету статистики України за результатами обстежень робочої сили у 2000 р. частка неформальної зайнятості становила 14,8%, а у 2008 р. – вже 21,8% [105, с.100].

Слід зауважити, що до тіньового ринку праці в Україні зараз залучається іноземна робоча сила. Емігранти працюють на найбільш трудомістких і шкідливих для здоров'я роботах, мають більш тривалий робочий день, а заробітну плату отримують меншу, ніж місцеві робітники.

Економічна криза посилила тінізацію національної економіки. За оцінками Міністерства економіки України, рівень тіньової економіки в першому півріччі 2009 р. Досяг 39% і вперше за останні роки вийшов за межі

порогового значення (не більше 30% від ВВП). За оцінками Світового банку і вітчизняних учених, Україна має найбільший неформальний сектор, який перевищує 50% офіційного ВВП [353, с.188]. Ю.М. Маршавін вважає, що приблизно такими масштабами вимірюється і тіньова зайнятість. Найбільш поширено є неформальна зайнятість у сільському господарстві (понад 70%), торгівлі, будівництві, послугах з ремонту, готельних послугах, громадському харчуванні [219, с.18].

Аналізуючи зайнятість на офіційному і тіньовому ринках праці, економісти виділяють на вітчизняному ринку праці на три сектори [126, с.215; 275, с.98-100]. До першого відносяться зайняті в офіційній економіці, до другого – зайняті в офіційній і тіньовій економіці, до третього – зайняті тільки у тіньовій економіці. Ці сектори в Україні зараз приблизно однакові.

В Україні на ринку нестійке становище мають соціально вразливі сегменти ринку праці, представлені конкурентоспроможними працівниками з нестійкою зайнятістю, спадним попитом на послуги праці, низькими та нестабільними доходами. В українській економіці сектор неформальної зайнятості «характеризують такі риси:

- ✓ незареєстрованість зайнятості, діяльність тільки на свій страх і ризик з повною відповідальністю за результати;
- ✓ суперечність з розвитком офіційної економіки, ізолюваність, не координованість цих видів діяльності;
- ✓ залежність доходів від ступеня ризику, випадкових обставин, відсутність будь-якого соціального захисту» [126, с.215].

Тіньовий ринок праці існує в усіх країнах. Так, у Німеччині на рубежі ХХ-ХХІ ст. оборот нелегальної зайнятості становив 16% від ВВП, а у Берліні цей ринок праці забезпечував виробництво 22% валового продукту [230, с.56]. За підрахунками Ф.Шнайдера (Австрія) та Д.Енсте (Німеччина), нелегальна зайнятість у Німеччині зростала швидше, ніж офіційна економіка [230, с.53].

У трансформаційній економіці тіньовий ринок праці має як переваги, так і недоліки [206, с.205-206]. Серед переваг можна виокремити такі:

1) можливість одержання доходу працівниками і стримування процесу зубожіння населення;

2) одержані доходи сприяють збільшенню внутрішнього попиту на споживчому ринку економічних благ;

3) у працівників формується підприємницький досвід.

Проте недоліків у тіньового ринку праці значно більше, ніж переваг:

1) у державний бюджет не надходять податки із заробітної плати і доходів підприємців, тому держава не може здійснювати відповідно можливі економічні і соціальні програми;

2) у тіньовий сектор економіки поступово відпливає кваліфікована робоча сила, яка використовується на робочих місцях, що не потребують кваліфікації; це призводить до деградації трудового потенціалу;

3) отримуючи доходи, працівники тіньового ринку праці водночас отримують субсидії на оплату житлово-комунальних платежів, тим самим створюючи додатковий тиск на державний бюджет;

4) значна частина зайнятих у тіньовому секторі економіки займається не виробництвом товарів і послуг, а комерційною або посередницькою діяльністю, що не сприяє економічному зростанню;

5) у цьому секторі порушуються норми трудового законодавства;

6) у межах тіньового ринку праці наявна потужна нерегульована внутрішня міграція, яка є наслідком дисбалансу між попитом і пропозицією на регіональних ринках праці. Так, у 2010 р. із 27 регіональних ринків праці роботодавці п'яти регіональних ринків праці (м. Київ, Дніпропетровська, Донецька, Київська та Харківська області) запропонували 59,4% вакансій від вільних робочих місць на національному ринку праці [352, с.64].

Подолати проблеми, спричинені функціонуванням тіньового ринку праці, можна за умови зниження рівня тінізації економіки шляхом реформування

економіки, зниження податкового тиску, проведення державою політики дешевих грошей, усунення причин, які спонукають людей звертатися до тіньових джерел доходу, розвитку гнучкого ринку праці.

Гнучкість ринку праці означає реагування і пристосування ринку праці до структурних змін у економіці, що дає можливість ефективно використовувати трудовий потенціал, зберігати і підвищувати кваліфікаційний його рівень. Гнучкість ринку праці В. Петюх пов'язує не тільки з розвитком в Україні гнучких форм зайнятості і гнучких режимів робочого часу, а й з характером витрат на робочу силу залежно від економічної ситуації як на макро-, так і на мікрорівнях, професійною та географічною мобільністю робочої сили [277, с.166]. Такий ринок праці передбачає диференційований підхід до оплати праці, який враховує індивідуальні здібності працівника і його професійно-кваліфікаційний рівень, передбачає гнучку систему освіти і перепідготовки кадрів, здатну швидко реагувати на вимоги ринкової кон'юнктури.

Загалом, ринок праці відображає всі процеси, які відбуваються у підприємницькій, грошово-кредитній та фінансовій системі, і інвестиційній діяльності та зовнішньоекономічній сфері, освіті та професійному навчанні. «Сучасна наука довела, – вказує В.Г. Федоренко, – що на стан зайнятості населення справляють безпосередній вплив процентні ставки по кредитах та депозитах, інвестиційна активність суб'єктів підприємництва, система оподаткування, структура державного бюджету й державних витрат, співвідношення фондів нагромадження і споживання в домогосподарствах тощо» [402, с.4]. У 2008-2009 рр. проблема зайнятості загострилася у зв'язку із економічною кризою, в умовах якої технічне переоснащення виробництва стає важко досяжним. Підприємства використовують не достатньо гнучкі технології, свої зусилля зосереджують на підтримці існуючих виробничих потужностей. Спад виробництва зумовив надлишок робочої сили.

В Україні тривалий час (особливо у 90-их роках ХХ століття) перевищення пропозиції праці над попитом на неї, з одного боку, та

неорганізованої і малоефективної діяльності профспілок, з іншого – зміцнили загалом монопольні позиції держави на ринку праці.

В.О.Мандибура пояснює негативні тенденції у розвитку вітчизняного ринку праці у 90-х роках ХХ століття збереженням та модифікацією “рудиментарних тенденцій державного монопольного диктату під гаслом радикальних ринкових реформ” [196, с.128]. Держава у першій половині 90-х років у період роздержавлення і приватизації володіла одноосібним монопольним правом регулювання і впровадження ринкових реформ, залишаючись при цьому монополістом-роботодавцем. На підприємствах державної форми власності у 2000 р. вироблялося 20,9% промислової продукції [361, с.317] і було зайнято 40,6% працівників, зайнятих в усіх галузях економіки [358, с.294, 344]. У державному секторі економіки практично збереглися принципи організації оплати праці старої командно-адміністративної системи: централізоване обмеження заробітної плати і відповідна розподільча політика.

Монопольне становище держави на ринку праці зміцнилося тому, що у першій половині 90-х років вона практично зламала опір профспілок, які на початку 90-х років почали формуватись, як вільні незалежні профспілки. На сьогодні в Україні діють 130 всеукраїнських профспілок і 17 всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців [281, с. 145], проте ефективність їх діяльності на ринку праці є дуже низькою, вони не протидіють «панівній ролі попиту на ринку праці з боку роботодавців» [281, с. 145]. Незавершеність процесу інституціалізації профспілок, їх залежність від влади або підприємців та слабкість та складність соціального діалогу О.М. Пищуліна відносить до «інституціональних пасток» функціонування ринку праці в Україні [281, с. 145]. Слабкість та складність укладення контракту та ведення переговорів, що фактично номінальні інститути та атрибути соціального партнерства в більшості випадків «оформляють» рішення, підготовлені виконавчою владою, або зводять питання, запропоновані у соціальному діалозі, зокрема, тільки до

питань соціально-трудоу відносин. О.М. Пищуліна звертає увагу також на низьку ефективність узгодження механізмів формування заробітної плати на національному, регіональному чи галузевому рівнях серед учасників соціального діалогу, а також надмірну його політизованість [281, с. 145].

У 90-х роках ХХ століття держава-монополіст, не відчуваючи практично ніякого опору профспілок, встановила наднизьку заробітну плату, передусім мінімальну заробітну плату. Якщо у 1990 р. середньомісячна заробітна плата (248 крб.) перевищувала вартість мінімального споживчого бюджету (110 крб.) у 2,24 раза, то в другій половині 90-х років середньомісячна заробітна плата становила близько половини прожиткового мінімуму. У 2001 р. середньомісячна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки становила 311,08 грн. [297, с.221], що майже дорівнювало прожитковому мінімуму. Водночас у 2000 р. і у 2001 р. близько 70% працівників отримували заробітну плату, яка була меншою за встановлений державою прожитковий мінімум [391, с.111].

У 90-х роках ХХ ст. темпи скорочення реальної заробітної плати випереджали темпи падіння ВВП. Заробітна плата перестала бути нормальним джерелом відтворення здатності до праці, перестала стимулювати ефективну працю. В Україні у 1990-х роках через зростання цін на товари і послуги реальна заробітна плата постійно знижувалась. У 1999 р. вона становила 29,6% рівня 1990 р. [356, с.389, 393]. Зниження реальної заробітної плати за умов економічного спаду спостерігалось і в інших трансформаційних економіках. Так, у Росії реальна заробітна плата порівняно з 1991 р. у 1999 р. становила менше 30%, а у 2002 р. - майже 50% [286, с.49].

В Україні у 2001 р. високі темпи приросту номінальної заробітної плати та уповільнення зростання споживчих цін уперше за останні роки забезпечили зростання реальної заробітної плати на 19,3%. У 2002 р. реальна заробітна плата зросла на 18,2%, у 2005 р. – на 20,3%, у 2007 р. – на 12,5%, у 2008 р. – на 6,3%. У 2009 р. економічний спад зумовив швидке зростання споживчих цін,

відповідно реальна заробітна плата зменшується на 9,2% [364, с.397]. Проте у 2010 р. тенденція зростання реальної заробітної плати відновилася – реальна заробітна плата зросла на 10,2% [375]. Отже, у трансформаційній економіці України з 2001 р. сформувалася тенденція до зростання реальної заробітної плати.

Номінальна середньомісячна заробітна плата в Україні в перерахунку на долари США, починаючи з 1994 р., поступово зростала: із 45 дол. у 1994 р. до 76,9 дол. у 1997 р. [295, с.190]. Проте, починаючи з 1997 р. окреслилась тенденція до зниження номінальної заробітної плати у доларовому обчисленні, і найнижчим її рівень був у 2000 р. – 42,3 дол. [296, с.257]. У 2007 р. номінальна заробітна плата в перерахунку на долари США становила 267,5 дол., у 2008 р. – 342,9 дол., у 2009 р. – 238,9 дол. [298, с.207]. Це значно нижче, ніж у Польщі, Чехії, Угорщині. Зауважимо, що за визначенням ООН, заробітна плата у розмірі трьох доларів США за годину призводить до розвалу трудового потенціалу економіки [391, с.111].

Принадно зауважимо, що за розрахунками В.Приймака, норма експлуатації найманих працівників в Україні після 2000 р. становила 337%, у той час як фактична норма прибутку на приватний капітал перевищує свій рівноважний рівень приблизно у 1,8 рази [300, с.6-7]. Це свідчить, на думку Ю.М. Маршавіна, про істотне зниження відносно рівноважної фактичної заробітної плати і відповідне завищення фактичного прибутку на капітал відносно його рівноважної норми [219, с.20].

Таким чином, розбалансованість національного ринку праці сьогодні, зниження ролі профспілок у захисті найманих працівників, низькі доходи населення, а також його неузгодженість із ринком освіти, є свідченням того, що відносини соціальних партнерів на ринку праці є далекими від завдань гармонізації [25, с.32].

Принадно ще раз звернемо увагу, що національний ринок праці зараз розвивається за умов перевищення пропозиції праці над попитом на неї:

великій кількості найманих працівників протистоїть невелика (точніше – недостатня) кількість роботодавців. Така ситуація означає, що ринок праці зараз загалом нагадує умови олігопсоністичного ринку праці: по-перше, заробітна плата є низькою (теоретично – нижчою від рівноважного рівня заробітної плати) і не виконує відтворювальної функції; по-друге, зайнятість населення також нижча від потенційного рівноважного рівня. Наш висновок підтверджується точкою зору українського економіста Л.Шевченко, яка вважає, що на ринку праці олігопсонічна поведінка роботодавця виявляється досить часто і потребує державної політики, аналогічної антимонопольній на товарних ринках.

Зауважимо, що деякі регіональні ринки праці відповідають умовам монопсонії. Існування монопсонічних регіональних ринків пояснюється, по-перше, обмеженістю мобільності праці в Україні, труднощами отримання місця праці і житла при переїздах; по-друге, особливостями розміщення виробництва, існуванням міст, що обслуговують одне велике підприємство (шахти, військові підприємства). Ця друга причина успадкована від колишньої командно-адміністративної системи.

Змоделюємо сучасний олігопсонічний ринок праці в Україні [204, с.212].

Насамперед розмежуємо короткостроковий і довгостроковий періоди. В короткостроковому періоді (рис.2.1) пропозиція праці (S_{L1}) є абсолютно нееластичною щодо заробітної плати (W). В довгостроковому періоді пропозиція праці (S_L) є висхідною: із підвищенням заробітної плати послуги своєї праці пропонують дедалі більше працівників.

Це означає, що в довгостроковому періоді пропозиція праці є гнучкою щодо зміни реальної ставки заробітної плати.

Рис.2.2 моделює сучасний стан ринку праці в Україні. Перетин кривої попиту на працю (D_L) із кривою пропозиції S_{L1} визначає сучасний стан рівноваги в точці E_1 , для якого характерна низька реальна заробітна плата W_1 .

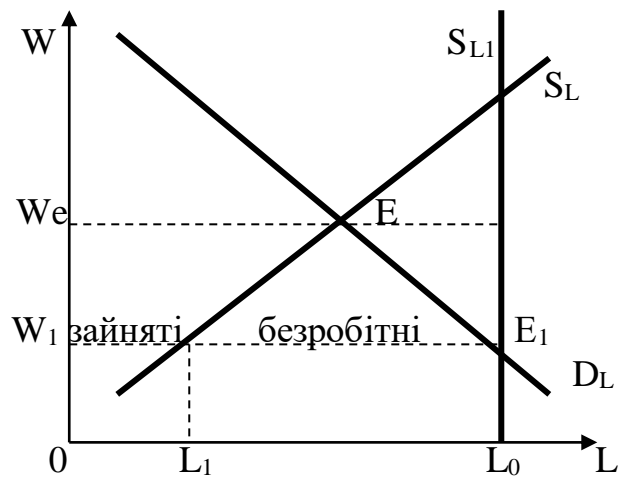

Рис.2.1. Ринок праці у короткостроковому періоді

Пропозиція праці в точці рівноваги включає зайняте населення (відрізок $0-L_1$) і незайняте, або безробітне населення (відрізок L_1-L_0). Перевищення пропозиції праці над попитом загострює конкурентну боротьбу між працівниками за вільні робочі місця, за таких умов у роботодавців з'являється можливість використовувати низьку заробітну плату, вищу інтенсивність праці, що погіршують відтворення робочої сили.

Ситуація на ринку праці поступово змінюється, насамперед – це проявляється збільшенням попиту на працю. На рис. 2.2 переміщення кривої попиту на працю вправо з положення D_L в положення D_{L1} засвідчує можливість, по-перше, збільшити зайнятість з $0-L_1$ до $0-L_2$ і зменшити безробіття, а по-друге, підвищити заробітну плату з W_1 до W_2 .

Отже, у 90-х роках в Україні ринок праці формувався за складних умов. Циклічні економічні зміни, зокрема економічний спад 1990-х років, а з 2000 р. економічне пожвавлення у національній перехідній економіці адекватно відбилися відповідними змінами на ринку праці. У 90-х роках за умов економічного спаду на ринку праці спостерігалася стабільна тенденція до зменшення попиту на працю і зростання пропозиції праці.

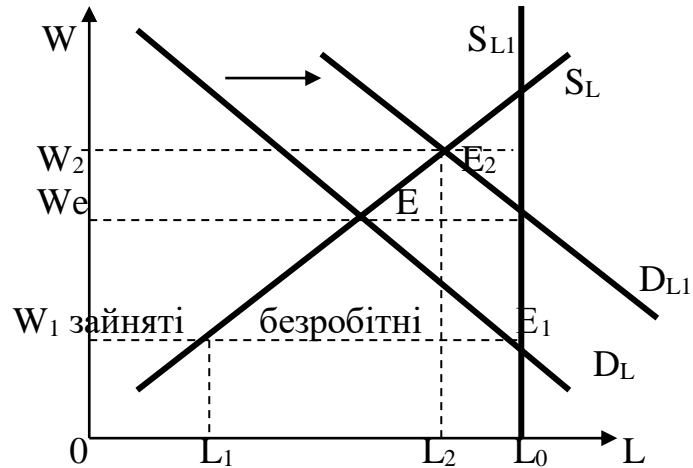

Рис.2.2. Ринок праці у довгостроковому періоді

На національному ринку праці попит на працю почав зростати з 1999 р., що стало однією з основних передумов економічного пожвавлення, яке економіка вперше відчула у 2000 р. Відповідно пропозиція праці через службу зайнятості почала скорочуватися з 2000 р. Однак дослідження процесу становлення національного ринку праці свідчать про існування негативних особливостей, під впливом яких відбувається розвиток ринку праці в сучасних умовах. До цих особливостей віднесемо наступні:

1) Якість пропозиції робочої сили не завжди відповідає сучасним вимогам професійно-освітньої підготовки, трудової та виконавчої дисципліни, мобільності та економічної активності в цілому.

2) Недостатній попит на працю та висока частка робочих місць з небезпечними умовами праці та низькими вимогами до якості робочої сили, що є результатом нераціональної інвестиційної діяльності [69, с.174];

3) Зменшення кількості населення, у тому числі працездатного населення.

4) Високий рівень фактичного безробіття за рахунок прихованого безробіття, пов'язаного з функціонуванням тіньового ринку праці

5) Затяжний характер безробіття, який пов'язаний із великою часткою безробітних, які є безробітними більше року.

б) Низький рівень заробітної плати, яка породжує низьку мотивацію до праці, що спричинює недостатню трудову активність, невикористання трудового потенціалу, міграцію працездатного населення за кордон.

2.2. Передумови та етапи формування ринку сільськогосподарських земель у вітчизняній економіці

Однією з найактуальніших проблем трансформаційної економіки України у реформуванні економічних відносин, пов'язаних із землекористуванням, є формування цивілізованого ринку землі. Земельні ресурси є джерелом національного багатства, від їх використання залежить сталий економічний розвиток країни, рівень життя і здоров'я нації. Формування земельного ринку є центральним питанням земельної реформи, воно передбачає реформування відносин власності і визнання землі товаром. Використання земельних ресурсів забезпечує в Україні формування 95% обсягу продовольчого фонду і 2/3 фонду товарів народного споживання [423, с.30]. В Україні вагомою є частка землі як економічного ресурсу у ресурсному забезпеченні економічного розвитку: частка землі складає 40-44%, основного та оборотного капіталу – 20-21%, трудових ресурсів – 38-39% [423, с.30].

Україна – унікальна держава за забезпеченістю земельними ресурсами. По-перше, вона має найвищий серед європейських держав рівень забезпеченості землею у розрахунку на душу населення. Якщо у середині 90-х років у Польщі на душу населення припадало 0,38 га ріллі, у Франції – 0,30 га, то в Україні – 0,64 га, що відповідно у 1,7 і 2,1 раза більше [322, с.96]. Цей показник у 2009 р. становив 0,73 га [364, с.335, 514].

По-друге, Україна має ґрунти високої якості і родючості. За підрахунками експертів, при раціональній структурі землекористування та відповідному науковому і ресурсному забезпеченні, вона здатна забезпечити продуктами харчування від 140 до 180 млн. чоловік в рік [54, с. 37, 441, с. 75].

По-третє, в Україні тривалий час посилено використовувались земельні угіддя, у результаті чого наявний надто високий рівень розораності, земельний фонд максимально залучений в господарський оборот. Так, у середині 90-х років розораність території становила 54,2% [384, с.96], сьогодні цей показник становить 58,82%, причому в АР Крим, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях – 81,5% [52, с.15]. Це один з найвищих показників у світі. Для порівняння, наприклад, під ріллею в США зайнято 20%, в Австрії та Китаї – 10%, у Болгарії та Франції – 34%, Нідерландах – 25% загальної земельної площі [423, с.31].

Серед українських економістів немає єдиної точки зору щодо ринку землі, питання формування ринку землі викликали і викликають полеміку. Об'єктивну необхідність формування і розвитку землі відстоюють науковці Інституту землеустрою УААН, а також економісти-аграрники Інституту аграрної економіки, зокрема П.І.Саблук, В.Я.Месель-Веселяк, М.М.Федоров. Так, В.Я.Месель-Веселяк вважає, що “земля, як фактор виробництва, повинна бути включена в економічний оборот... За всіма правилами ринкової економіки вона повинна бути товаром, тобто купуватися і продаватися” [228, с.6]. Без ринку сільськогосподарських земель в Україні неможливо є надалі підвищувати ефективність сільськогосподарського виробництва, здійснювати ринкові перетворення в аграрному секторі і в усьому АПК. Від успішного функціонування земельного ринку залежать “продовольча безпека держави, раціональне й екологічнобезпечне використання її найціннішого багатства – земельних ресурсів” [294, с.6].

Прихильники ринку сільськогосподарських земель вважають, що за умови належної ролі держави на цьому ринку відбудуватиметься поступовий рух

земель до найбільш ефективних власників, зростатиме ефективність землекористування та ефективність сільськогосподарського виробництва внаслідок залучення інвестицій, сформується відповідні ціни на землю та зростатимуть надходження коштів від плати за землю до бюджетів усіх рівнів. Цей ринок сприятиме створенню крупних конкурентоспроможних підприємств, забезпеченню прозорості усіх угод із землею, виведенню земельних трансакцій із тіні.

Противники формування ринку землі обґрунтовують свої позиції по-різному.

По-перше, висловлюється точка зору, що у створенні в Україні ринку землі найбільше зацікавлені міжнародні корпорації та фінансові організації, які значною мірою зумовили кризовий стан АПК, а їхня діяльність є проявом геополітичних інтересів світового капіталу перш за все до земельних ресурсів України.

По-друге, низка противників земельного ринку висловлюють думки, що створення іпотечних банків призведе до втрати селянами земельних ділянок, як аргументи висувається також можливість масового викупу української землі іноземними фізичними та юридичними суб'єктами. Звичайно, на ринок землі суттєво впливають монопольно-фінансові угруповання та “грошові мішки”, які намагатимуться свідомо утримувати низькі ціни на земельний ресурс і скуповувати за сприятливих для них умов земельні ділянки.

Така загроза об'єктивно вимагає зміцнення ролі держави у регулюванні ринку землі. Світовий досвід засвідчує, що за жорсткого регулювання державою земельних відносин, в тому числі і доступу до сільськогосподарських земель іноземців, порушення на земельному ринку зводяться до мінімуму [412, с.36].

По-третє, вважається, що ринок землі позбавить права власності на неї тих, хто на ній працює. “Однак, – як стверджують І.Р.Михасюк і Є.Й.Майовець, – це може стосуватись лише земель сільськогосподарського призначення, а не

присадибних ділянок, ділянок для ведення садівництва, індивідуального, дачного, гаражного будівництва” [232, с.130-131].

В українській економічній літературі питанню формування ринку землі приділяється значна увага. Це пояснюється тим, що, по-перше, в Україні відбувається становлення ринку землі; по-друге, порівняно з адміністративною системою господарювання і використання землі ринкова система має переваги; по-третє, за часів адміністративної системи питання ринку землі не вивчалось, ринок землі не існував, для української економічної науки питання вивчення ринку землі є новим; по-четверте, на сьогодні земельна реформа не дала очікуваних позитивних результатів, виникли нові проблеми і можливості для розвитку бюрократії і корупції, а криза і дестабілізація аграрного сектора національної економіки негативно позначаються на всіх галузях економіки.

Формування цивілізованого ринку землі – процес дуже складний, поступовий і тривалий. Економісти вважають, що “ринок землі повинен передбачати насамперед наявність землі як об’єкта купівлі–продажу, мотивацію виходу на земельний ринок продавців земельних ділянок, наявність платоспроможних покупців на землю, створення необхідної ринкової інфраструктури земельного ринку, визначення параметрів зрівноваженого ціноутворення на різні категорії земель, їхню диференціацію...організаційно-правовий механізм оформлення угод і цивілізованого земельного ринку, державне регулювання цього ринку” [232, с.130].

Підтримуючи цю точку зору, ми вважаємо, що в процесі становлення ринку сільськогосподарських земель в Україні повинні бути створені такі першочергові умови успішного і ефективного функціонування ринку землі:

- ✓ створення нормативної і законодавчої бази;
- ✓ формування конкурентного середовища;
- ✓ визначення вартості землі;
- ✓ наявність платоспроможного попиту на землю;
- ✓ реальна зміна цін на землю під впливом зміни попиту на неї;

- ✓ наявність спеціалізованої інфраструктури ринку землі (Земельний банк, інформаційні, консультаційні і посередницькі структури, страхові компанії тощо);
- ✓ наявність контролю над ринком землі зі сторони держави, яка повинна регулювати перерозподіл земель, контролювати їх використання за цільовим призначенням, встановлювати розміри приватного землеволодіння;
- ✓ наявність землевласників, спроможних раціонально використовувати землю, отримувати задоволення від праці на ній і ефективно господарювати [215, с.42].

В Україні становлення ринкових земельних відносин відбувається дуже повільно, насамперед порівняно з іншими постсоціалістичними країнами. Економісти пояснюють це:

- низькою платоспроможністю суб'єктів ринку, відсутністю первинного капіталу у сільського населення;
- недостатньою зорієнтованістю законодавства на ринковий оборот землі;
- нерозвиненістю інфраструктури цивілізованого обігу земель;
- нерозвиненістю ринкової інфраструктури;
- відсутністю повної кадастрової інформації;
- непривабливістю земельного ринку для кредиторів;
- низьким рівнем свідомості суспільства;
- кризовим економічним, екологічним та соціальним станом на селі;
- недосконалістю правового забезпечення;
- недостатнім державним контролем за використанням та охороною земель;
- відсутністю виваженої земельної політики держави [158, с.18; 20, с.79].

Еволюційний шлях становлення ринку землі логічно передбачає декілька етапів.

Поетапне становлення ринку землі характерне для країн пострадянського простору. Так, в Казахстані на початку 90-х років також відбувався процес роздержавлення земель, селяни одержали свідоцтва про право на умовні земельні паї, була запроваджена купівля-продаж цих прав [111, с.105]. На основі прав на умовні земельні паї земля передавалась в тимчасове користування працівникам сільськогосподарських підприємств, розвивались орендні відносини. Повністю узаконена приватна власність на землю Земельним кодексом (2003 р.), який передбачає також механізм передачі земель в приватну власність, орієнтує власників на підвищення родючості ґрунтів, забезпечення їх екологічного використання.

В Росії приватизація земель в 90-х роках відбувався разом з реорганізацією сільського господарства. В результаті сільські жителі одержали земельні паї, які вони передали в оренду фермерам або сільськогосподарським підприємствам (5,5 млн. власників земельних паїв) або внесли в статутні капітали цих підприємств (2 млн. власників земельних паїв) [180, с.86]. В Росії з 2003 р. вступив в дію закон “Про оборот земель сільськогосподарського призначення”, який передбачає цільове використання земель, встановлено максимальний розмір ділянки, яка може бути приватизована, введено обмеження для купівлі земель сільськогосподарського призначення для іноземних громадян. Цей закон став новим етап на шляху формування ринку землі в Росії і свідчить про посилення державного регулювання ринку землі.

На наш погляд, у формуванні ринку сільськогосподарських земель в Україні можна виокремити три етапи [211, с.444].

Перший етап почався з 1992 р. і пов’язаний з процесом роздержавлення земель і переданням їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам, для яких це означало відновлення їх справжнього права на землю. Реформування земельних відносин в аграрному секторі економіки було започатковано ухваленням Верховною Радою України 15 березня 1991 р. постанови “Про земельну реформу”, а також Земельного кодексу України

(ухвалений 13 березня 1992 р.), які визнали три форми власності на землю – державну, колективну і приватну. Перетворення земельної власності здійснювалося у два етапи: 1) роздержавлення земель; 2) паювання сільськогосподарських земель, переданих у колективну власність аграрним підприємствам. Процес роздержавлення, тобто трансформація власності, розглядався як головне завдання. Це пояснюється тим, що, по-перше, власність на землю, її конкретні форми і структура визначають зміст земельних відносин у державі, а через них – і у всій системі соціально-економічних відносин. А по-друге, метою розвитку конкретних форм власності є поєднання в одному економічному суб'єкті власника, підприємця і працівника.

На цьому етапі колгоспи і більшість радгоспів було реформовано у колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян, акціонерні товариства, сільськогосподарські кооперативи, агрофірми, а також проведено паювання земель у всіх агроформуваннях, причому кожному його члену видано сертифікат на право користування землею, у якому визначено розмір земельної частки (паю) в умовних (кадастрових) гектарах і грошовій оцінці. Цьому процесові сприяли Укази Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10 листопада 1994 р. та “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” від 8 серпня 1995 р.

Другий етап, пов'язаний з формуванням приватної власності на землю на базі паювання роздержавлених земель сільськогосподарських підприємств з отриманням земельних сертифікатів, почався у 1997 р. На думку окремих дослідників, приватна власність на землю стимулює до ефективного землекористування та створює передумови для економічного зростання країни [256, с. 22]. Зараз близько 7 млн громадян в Україні отримали сертифікати на право на земельну частку (пай). Станом на 1 квітня 2008 р. оформлено та видано 6,82 млн державних актів на право приватної власності на землю, тобто

98,6% громадян, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай) [143, с.58]. Середній розмір земельної частки (паю) в Україні становить 4 га і коливається в межах від 1,1-1,4 га в Івано-Франківській, Закарпатській і Чернівецькій областях до 7,3-8,7 га у Запорізькій і Луганській областях [80, с.44].

Одночасно на другому етапі відбувалась приватизація земельних ділянок громадянами для ведення особистого підсобного господарства та селянського (фермерського) господарства, будівництва житлових будинків та господарських будівель, садівництва, городництва, дачного і гаражного будівництва. Для ведення особистого підсобного господарства у приватну власність і постійне користування було передано близько 7 млн га землі. Земельні ділянки одержали понад 9 млн мешканців України [225, с.61]. Зауважимо, що у країнах Заходу земельна власність вважається особливо почесною формою власності, а купівля землі – найнадійнішим способом вкладення капіталу.

В Україні у 90-х роках ліквідовано монополію державної власності на землю і запроваджено систему приватної, державної і комунальної форм власності на землю. Відповідно до нового Земельного кодексу, ухваленого Верховною Радою України 25 жовтня 2001 р., в Україні ці форми земельної власності є рівноправними. Це дуже важливий крок для України в напрямі становлення і розвитку ринку землі. Ми погоджуємося з точкою зору В.М.Трегобчука і Н.М.Скурської, які вважають, що саме ці три форми власності “є важливою передумовою розвитку різних форм господарювання на селі, більш раціонального ефективного і екологічнобезпечного використання й охорони земель в усіх галузях народного господарства” [385, с.42].

Щодо державної власності на землю, то саме вона забезпечує реалізацію земельних інтересів усіх соціальних суб’єктів. У державній власності станом на 1 січня 2010 р. в Україні знаходилося 48,5% земельного фонду держави [335, с.293] та 27,3% загальної площі сільськогосподарських угідь [424, с.126], що

використовуються для забезпечення наукової діяльності, з навчальною метою, для ведення насінництва і племінного господарства, вирощування лікарських рослин

В Україні сьогодні майже 2/3 земель сільськогосподарського призначення знаходиться у приватній власності [226, с.135]. Саме приватизація землі є найхарактернішою ознакою еволюційного процесу становлення різних форм власності на землю. Як вітчизняний, так і зарубіжний досвід свідчить про те, що аграрне виробництво, що ґрунтується на приватній власності, набагато ефективніше і є умовою відродження українського села [79, с.15; 166; 226, с.135; 285, с.204].

Становлення приватної власності на землю актуальне для всіх трансформаційних економік. У Росії понад 63% землі перебуває у приватній власності, переважно це земельні паї селян [109, с.6]. В Казахстані в 1991 р. у приватному секторі було всього 1% землі, а у 2000 р. – 22%, причому у приватному секторі виробляється 85-90% продукції тваринництва. Вагомою є частка приватного сектора в овочівництві і тваринництві Закавказьких країн і Молдови. У країнах Балтії сільське господарство давно зосереджене у приватних руках і дає щороку значні прирости виробництва продукції [162, с.32].

У постсоціалістичних країнах Східної Європи приватизація землі у сільському господарстві супроводжувалась реституцією – компенсацією за вилучену у минулому земельну власність. Реституція здійснювалась різними шляхами: поверненням землі колишнім власникам чи їх нащадкам у межах, що були до колективізації; компенсацією іншими землями, приватизаційними ваучерами у їх вартісному вигляді. Це було зроблено з метою уникнення соціальних потрясінь. У цих країнах найбільш поширеною формою колективного господарювання є сільськогосподарські кооперативи, що базуються на приватній власності на землю своїх членів, водночас існує багато

невеликих за розмірами селянських фермерських господарств (від 2 до 17 га), які господарюють на приватній або орендованій землі [24, с.118].

В країнах Східної і Центральної Європи повернення землі колишнім власникам регулювала держава. Так, у Чехії колишньому власнику повертали землю за умови, що він її буде обробляти. В Угорщині приватизовану землю, отриману шляхом компенсації, законодавство забороняло продавати протягом наступних трьох років. В Албанії протягом двох років було ліквідовано сільськогосподарські кооперативи, члени кооперативів у формі безоплатної передачі одержали землю, причому із врахуванням кількості членів їхніх сімей. В Румунії передачу сільськогосподарських земель кооперативів в особисту власність було здійснено за півроку, при цьому спеціально створені комісії контролювали повернення землі колишнім власникам, кожних міг претендувати не більше як на 10 га угідь [24, с.116].

На сучасному, третьому, етапі становлення ринку землі важливими є як оцінка сучасних тенденцій його розвитку, так і перспектив створення і розвитку його основних структурних елементів. Третій етап, що розпочався з 2000 р. характеризується розвитком орендних відносин, підготовкою до іпотечного кредитування; формуванням ефективного правового поля і зміцненням ролі держави на ринку землі. Ці об'єктивні процеси забезпечують еволюційне становлення ринкових методів господарювання, конкретних економіко-правових форм становлення приватного власника і господаря на землі.

На цьому етапі купівля–продаж земельних ділянок не здійснюється. Чинним законодавством передбачено, що громадяни України поки що можуть вільно здійснювати купівлю–продаж лише тих земельних ділянок, які вони одержали у приватну власність для ведення особистого господарства, присадибних ділянок, для ведення садівництва, дачного і гаражного будівництва. На відчуження інших земель сільськогосподарського призначення Земельним кодексом України спочатку було впроваджено мораторій до 1 січня 2005 р., 17 червня 2004 р. Верховна Рада продовжила мораторій ще на два роки

– до 1 січня 2007 р. На даний час мораторій продовжено до 1 січня 2012 року. Економісти, які зводять ринок сільськогосподарських земель до купівлі–продажі, заявляють, що “поки що процес формування ринку землі не зачіпав землі сільськогосподарського призначення” [409, с.60].

Фактично ринок землі не зводиться лише до купівлі-продажу. Зауважимо, що в розвинених країнах на ринку землі частка операцій, пов’язаних із купівлею-продажем земельних ділянок, становить близько 1-3% їх площі [99, с.16], зокрема у США та Ірландії ця цифра становить 1,2%, у Великобританії, Франції та Італії – 2,0%, Німеччині, Голландії, Бельгії – 1,5-2,5%, Данії – близько 4% [55, с.41]. В країнах Центральної та Східної Європи при впровадженні ринку землі річний обіг землі, тобто купівля-продаж, не перевищував 5-7%. Причому більшість обігу полягала у врегулюванні відносин власності (реституція, спадки, родинні правовідносини) або вилученні земель із сільськогосподарського обігу [74, с.8].

Земельний кодекс України надає можливість іноземним громадянам та особам без громадянства одержати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах і за межами населених пунктів, на яких розташовані об’єкти нерухомого майна, що належать їм за правом приватної власності. Кодекс також запроваджує певні обмеження в обороті земель, зокрема, громадяни та юридичні особи можуть набувати права власності на землі сільськогосподарського призначення площею до 100 га. Ця площа може бути збільшена у разі успадкування земельних ділянок за законом. Верховна Рада України продовжила до 1 січня 2015 р. можливість для громадян і юридичних осіб оформити право власності на землі сільськогосподарського призначення площею до 100 га.

Проте українські економісти аграрники вважають, що «встановлені Земельним кодексом України максимальні розміри приватної власності на землі сільськогосподарського призначення в 100 га є економічно не обґрунтованими, негативно позначатимуться на вартості землі через штучне скорочення попиту

на неї при високому рівні пропозицій. Розрахунки, проведені вченими Інституту аграрної економіки, свідчать, що найбільш ефективно конкурентоспроможне фермерське господарство, наприклад, зернового, зернового із вирощуванням соняшнику і цукрових буряків та тваринницького напрямків спеціалізації, можливе лише з розміром площ орних земель у них понад 400 га 188. Наразі ж розміри цих господарств значно менші, що є однією з основних причин їхньої хронічно низької ефективності» [374, с.214].

В Україні здійснюється торгівля землями несільськогосподарського призначення та правами оренди на них. Вона регулюється Указом Президента України від 19 січня 1999 р. “Про продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення”. Крім того, набуває розвитку продаж прав на оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення. Ми підтримуємо тих економістів [379, с.20-21], які вважають недоцільним і шкідливим продаж прав на оренду землі, оскільки це дає можливість приховано змінювати власника землі, відкриває широкі можливості для відмивання тіньових коштів. Тому започаткований продаж прав на оренду земель несільськогосподарського призначення в Україні необхідно припинити і не запроваджувати його після припинення мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель.

У вітчизняній економічній літературі відсутній єдиний підхід до питання мораторію на купівлю сільськогосподарських земель, висловлюються протилежні точки зору, причому значна частина економістів висловлюється за відміну мораторію [21; 231; 421], інша – за його продовження [42; 99; 110; 154; 228; 263; 434].

Насамперед наведемо аргументи економістів, які обґрунтовують необхідність відміни мораторію на продаж сільськогосподарських земель.

1. Мораторій на купівлю-продаж сільськогосподарських земель гальмує запровадження ринку сільськогосподарських земель. [423, с.34].

Фактично ринок землі зводиться лише до купівлі-продажу, не враховуються інші форми ринкових операцій із землею. Зауважимо, що в розвинених країнах на ринку землі частка операцій, пов'язаних із купівлею-продажем земельних ділянок, становить близько 1-3% їх площі [99, с.16].

2. За час дії мораторію не відбулося очікуваного підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, не створено передумови для підвищення рівня конкурентоспроможності аграрного сектора економіки [115, с.16; 140, с.72].

Мораторій перешкоджає ефективному використанню земель, їх поліпшенню; він «заблокував перерозподіл земель на користь більш ефективних власників, можливості отримання від земельної ділянки повної віддачі» [374, с.222-223].

Така ситуація, на наш погляд, є наслідком того, що фактично держава не взяла на себе відповідальність за долю власників землі, не налагодила необхідного контролю за процедурою реформування земельних відносин.

3. Існування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення зумовило «споживче використання землі орендарями, які, вирощуючи комерційні культури без дотримання агротехнічних вимог, зумовлюють втрату сільськогосподарськими угіддями їх родючості» [341, с.62], орендар не бачить сенсу в поліпшенні якості земель або в довгостроковому підвищенні їхньої продуктивності.

Таке твердження, на наш погляд, є помилковим, оскільки не мораторій, а саме відсутність належного державного контролю за виконанням вимог законів, дотриманням агрокультури спричинює деградацію і навіть повну втрату сільськогосподарських угідь. За даними Держкомзему України, 13,2 млн га сільськогосподарських угідь країни зазнають водної ерозії, 19,3 млн га – вітрової, 10,7 млн га – заболочені і перезволожені. Площа еродованої ріллі протягом останніх 25 років збільшилась на третину і щорічно розширюється на 90-100 тис. га, а вміст гумусу в ґрунтах знизився на 20% [423, с.31]. Разом з тим

витрати держави та суб'єктів господарювання на землеохоронні, протиерозійні і меліоративні роботи, а також роботи по рекультивациі земель постійно зменшуються.

Економісти вважають, що в Україні для формування сталого землекористування та охорони земель в Україні потрібно бюджетне фінансування близько мільярда гривень на рік (у цінах 2005 року). Ще декілька мільярдів мали б вкладати землекористувачі, виконуючи норми законодавства про охорону земель. Законі України «Про плату за землю» передбачав, що третина коштів, які збираються у формі земельного податку (нині це близько 3 млрд. грн. на рік), мають направлятися на охорону земель [200]. Проте кожен рік законом про бюджет ця норма призупинялася, і весь земельний податок спрямовувався в загальний фонд бюджету. У 2007 і 2008 роках ці норми були остаточно скасовані, відповідно кошти земельного податку не є цільовими.

4. В Україні наявний тіньовий земельний ринок, який розвивається високими темпами. Відповідно селяни втрачають земельну власність.

На наш погляд, відміна мораторію за фактично відсутності державного контролю за процесами реформування земельних відносин не обмежить функціонування тіньового ринку, а навпаки – сприятиме його активному розвитку.

5. Мораторій не дозволяє використання іпотечного кредиту, в результаті чого неможливо оновити техніку і реалізувати інноваційні проекти.

На наш погляд, в умовах мораторію в Законі України “Про іпотеку землі” слід передбачити всі можливі варіанти економічних відносин в умовах іпотечного кредитування.

6. До невідкладного скасування мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських угідь Україну спонукає «демографічна ситуація на селі, зубожілість маси селян похилого віку, які є номінальними власниками земельних парцел у розмірі земельної частки (паю) та присадибного наділу» [374, с.214].

7. Селяни не можуть отримати доходи від продажу землі, тобто вільно розпоряджатися земельними ділянками. Мораторій «спотворює саму суть приватної власності через заборону розпорядження своїм майном у реальному житті» [132, с.110]. Це «не відповідає політичному курсу держави і фактично обмежує конституційні права громадян щодо розпорядження власною земельною ділянкою» [292, с.39].

Ми підтримуємо точку зору, що скасування мораторію зумовить різке зниження ціни на землю, зокрема, ціна може становити 300-600 доларів за 1 га [188, с.31]. Сьогодні економічно обґрунтована ціна землі становить 3-3,5 тис. доларів за 1 га ріллі [188, с.31]. Низькі ціни на землю не вирішують проблему добробуту селян, а навпаки – посилять кризову ситуацію на селі, розширять депресивні ареали у сільській місцевості. В сучасних умовах, слушно зауважують С.Д. Дусановський та М.Г.Саєнко, «ті, хто за безцінь скупить у «ощасливлених» власників землю, а це, як правило, ті, хто здійснив первісне нагромадження капіталу далеко не чесним шляхом, пограбувавши власний народ, відразу перепродадуть цю землю за значно вищими цінами, заробивши на цьому нечувані капітали... В той же час, виробництво сільгосппродуктів буде навіть не на другому плані. При існуючій економічній ситуації ...єдине, що можна очікувати – дальше зростання роздрібних цін на продукти харчування, погіршення добробуту народу» [99, с.7].

Ми підтримуємо точку зору економістів, які обґрунтовують необхідність продовження мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, оскільки в Україні відсутні умови, необхідні для функціонування ринку землі. Неможливість купівлі-продажу сільськогосподарських земель в Україні на сучасному етапі формування ринку землі пояснюється:

- по-перше, відсутністю повноцінної законодавчої і нормативної бази;
- по-друге, недопущенням спекуляції із землею і зростання масштабів тіньового ринку;

- по-третє, неможливістю реалізації інституту цільового використання земель за існуючих умов фактично відсутнього державного регулювання земельного ринку;
- по-четверте, відсутністю науково обґрунтованої методики оцінки вартості землі та її ціни;
- по-п'яте, несформованою інфраструктурою земельного ринку;
- по-шосте, невідрегульованим доступом іноземних фірм та фізичних осіб на вітчизняний ринок сільськогосподарських земель;
- по-сьоме, відсутністю повноцінного земельного кадастру;
- по-восьме, можливістю посилення процесу парцеляції продуктивних земель, який в Україні набув неконтрольованого характеру [205, с.194],
- по-дев'яте, розвитком агропромислового виробництва, яке потребує великих інвестицій, а впровадження купівлі-продажу відволікало б кошти із сільського господарства.

У селян сьогодні відсутні кошти не тільки на купівлю землі, а й на купівлю техніки, добрив, інших економічних ресурсів. Попит на землю залежить від цін на сільськогосподарську продукцію, які формують потік грошових надходжень в агровиробництві. Цих надходжень не вистачає на покриття витрат виробництва, земля дає збитки або невеликі прибутки, яких не вистачає не тільки для розширеного, а й для простого відтворення за низьких заробітків. За таких умов попит на землю як економічний ресурс тих, хто на ній працює, можна вважати відсутнім. В результаті земля може стати об'єктом тіньового ринку. Спекулятивному скуповуванню землі сприяла б дуже низька реальна ціна землі в Україні. Водночас ринкові відносини підвищують мобільність господарського життя села за умов сформованого століттями менталітету селянина. Сьогодні ні економічно, ні психологічно сільське населення не готове брати активну участь у купівлі-продажі сільськогосподарських земель. Потрібен тривалий час, широке правове поле і гарантії держави для входження селянського господарства на ринок, щоб

селяни змогли позбутися упередженості щодо соціально-економічної небезпеки купівлі–продажу землі. Зауважимо, що в Україні щороку ведеться моніторинг ставлення жителів України до можливості купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, і кількість противників стабільно переважає, до того ж спостерігається тенденція до їх зростання. Так, за результатами опитування 2010 року 57,3% населення країни висловились проти запровадження купівлі-продажу сільськогосподарських земель [413].

На наш погляд, поки не буде забезпечений швидкий і стабільний розвиток агропромислового виробництва, поки земля не даватиме прибуток, необхідний для розширеного відтворення виробництва, тобто поки не буде сформований платоспроможний попит на землю, запроваджувати купівлю-продаж землі передчасно. Тому на даному етапі становлення і розвитку ринку землі необхідно ухвалити законодавчі акти, які б продовжили і запровадили розумний мораторій на купівлю-продаж паїв і одержаних на їх основі земельних ділянок.

На третьому етапі ринок землі реалізується за допомогою оренди, яка є одним із видів ринкових операцій із землею. Її вагоме значення на ринку сільськогосподарських земель в Україні зумовило навіть запровадження терміна “ринок оренди землі” [73, с.118; 80, с.46; 97, с.67-70; 99, с.16; 321, с.69; 422, с.13], хоча, на нашу думку, це не виправдано. За допомогою оренди зараз в Україні реалізується ринок землі, тому доцільно говорити про оренду землі як сегмент ринку сільськогосподарських земель.

Орендні відносини регулюються договором оренди, який укладається у письмовій формі. До нього додається план (схема) земельної ділянки. Згідно із Законом України “Про оренду землі” у договорі оренди повинні бути передбачені такі умови: місце розташування та розмір земельної ділянки; строк дії договору; орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, форм платежу, строків, порядку її внесення й перегляду та відповідальності за несплату; цільове призначення, умови використання та збереження якості

землі; умови повернення земельної ділянки; обмеження (обтяження) щодо використання ділянки; визначення сторони, яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди або його частини. Слід зазначити, що відсутність у договорі хоча б однієї з істотних умов є підставою для визнання договору недійсним, а також для відмови у його державній реєстрації.

Оренда сільськогосподарських земель широко використовується у багатьох країнах. Так, в Канаді орендується 30% сільськогосподарських земель, Японії – 20%, Новій Зеландії – 14%, США – 12%, Австралії та Аргентині – 5% [138, с.26]. У кінці 90-х років частка орендованої землі у загальній площі сільськогосподарських угідь в США складала 66% [451, с.82]. В країнах ЄС орендовані землі складають 40% від усіх сільськогосподарських земель, в Бельгії орендується близько 70% земель, у Франції і Німеччині – більш ніж 60% [138, с.26]. У більшості законодавчих актів країн ЄС обумовлюється також мінімальний термін оренди для фермерів, що використовують найману працю. В Італії це 15 років, Франції, Бельгії, Люксембурзі – 9, Греції – 4 роки. [85, с.34]. В цілому в країнах Західної Європи 90% орендних договорів укладаються на термін понад 9 років, тобто враховується повний цикл сівозмін і середній цикл окупності основних фондів [81, с.140]. У Китаї строк оренди становить 30-50 років [55, с.42].

Орендні відносини широко практикуються у країнах Східної Європи. Зокрема, в Угорщині більшість земельних ділянок, придбаних шляхом компенсації, здаються в оренду індивідуальним сільськогосподарським виробникам, приватним підприємцям, кооперативам. В Угорщині багато земельних ділянок, придбаних шляхом компенсації, здаються в оренду приватним підприємцям, кооперативам. Із всієї землі, що перебуває в господарському обороті 59% землі індивідуально обробляються власниками, а 41% землеволодінь здається в оренду [24, с.118]. У Німеччині близько 37% сільськогосподарських земель перебувають у державній власності, вони приватизації не підлягають, а надаються в коротко- та довгострокову оренду з

правом викупу. Орендар має сам обробляти землю та проживати у тій сільській місцевості, де знаходиться земля [98, с.158]. На наш погляд, роль оренди землі у країнах Східної Європи буде зростати, оскільки розмір сучасних господарств є недостатнім для створення потужного товарного виробництва. В цих господарствах власна земля переважає над орендованою.

Встановлення терміну оренди, а також розміру орендної плати має важливе значення для розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні. Ці питання є законодавчо регламентовані в розвинутих країнах. Так, у 2005 р. у США ринкова вартість 1 гектара орної землі в середньому становила майже 5 тис. дол., а грошова річна орендна плата за нього досягала 4% цієї суми [269, с.77].

Розвитку оренди земельних ділянок, а також оренди земельних часток (паїв) в Україні сприяли Указ Президента України “Про оренду землі” від 6 жовтня 1998 р. і постанова Кабінету Міністрів України “Про порядок державної реєстрації договорів оренди землі” від 25 грудня 1998 р. Однак цими документами не була врегульована оренда земельних часток (паїв), посвідчених сертифікатами на право на земельну частку (пай), що призвело до обмеження земельних орендних відносин на селі.

Переломним етапом у розвитку оренди став Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, який врегульовував питання оренди земельних часток (паїв), спростив порядок реєстрації договорів оренди, що дало можливість значно прискорити створення нових агроформувань, заснованих на базі приватної власності на землю. Земельний кодекс 2002 р. закріпив положення цього Указу Президента.

Більшість селян реалізує своє право на сільськогосподарську землю за допомогою орендних відносин з новоствореними агроформуваннями, селянськими (фермерськими) господарствами та іншими суб'єктами господарювання, з якими вони як власники земельних паїв і земельних ділянок

уклали 4613,6 тис. договорів оренди земельної частки (паю), з них 1 млн 945,8 тис. (42,2%) укладено з господарствами, із земель яких виділено земельний пай, або їх правонаступниками, 647,2 тис. (14%) – з фермерськими господарствами; 2 млн 020,8 тис. (43,8%) – з іншими суб'єктами господарювання. Переважну більшість договорів укладено з господарствами, із земель яких виділено земельну частку (пай), або їх правонаступниками. Селянами-пенсіонерами укладено 2 млн 441,7 тис. договорів (52,9%) [255]. Орендні відносини домінують у сільському господарстві – близько 85% сільськогосподарських угідь стали об'єктом орендних відносин [254].

Оренда землі в Україні як форма ринкових операцій із землею має низку переваг.

По-перше, вона гальмує процес парцелізації земель, сприяє збереженню єдиних великих масивів оброблюваних земель, що забезпечує дотримання сівозмін.

По-друге, власники паїв і земельних ділянок здебільшого є пенсіонерами, а тому не мають змоги і фізичних сил господарювати окремо. Вони отримують орендну плату, що сприяє (хоч і дуже слабо) підвищенню їх низького життєвого рівня.

По-третє, на селі є люди, які можуть і хочуть самостійно працювати, але мають землю в обмеженій кількості. Тому багато сучасних фермерів ведуть господарство на власній і орендованій землі. В Україні середня площа землекористувань фермерів близько 30 га [97, с.68]. Оренда дає змогу фермеру досягти оптимальних розмірів землекористування. Йому не треба витратити кошти на купівлю землі, тобто потрібен менший стартовий капітал.

Оренда як форма ринкових операцій із землею повинна сприяти руху землі до дбайливого господаря. Саме це відповідає сучасним вимогам формування оптимальних за розміром господарських структур в аграрній сфері. Проте в Україні повною мірою це не відбувається. Орендні договори укладаються переважно на короткі строки (до 5 років). Так, станом на 1 січня

2010 р. за строками оренди земельних ділянок та паїв договори оренди поділялися так: 1-3 роки – 10,0%, 4-5 років – 49,0%, 6-10 років – 30,6%, понад 10 років – 10,4%, тобто 59,0 договорів оренди укладаються строком до 5 років [255]. Зауважимо, що в умовах орендних відносин за останні роки спостерігається позитивна тенденція – поступово зростають строки оренди. Так, частка договорів оренди строком до 5 років у 2001 р. становила 85,9% [80, с.46], у 2009 р. – 59,0% [255].

Реальна ситуація переважання короткострокової оренди на ринку сільськогосподарських земель породжує цілу низку проблем, як економічних, так і екологічних. Зокрема, по-перше, виникає проблема збереження орендованих земель в єдиному масиві господарювання, а по-друге, короткострокова оренда не сприяє ефективному використанню земель, збереженню і зростанню родючості ґрунтів, оскільки строки оренди повинні бути пов'язані із періодами ротації сівозмін. Практика господарювання підтверджує, що чимало українських фермерів не дотримуються наукової системи сівозмін, спостерігається перенасичення посівів ґрунтовиснажливими сільськогосподарськими культурами (цукрові буряки, кукурудза, соняшник), зведення до мінімуму ґрунтотворних сільськогосподарських культур (багаторічні трави, бобові), недостатнє використання гербіцидів, органічних і мінеральних добрив, значні площі займають просапні культури, які при недотриманні умов контурно-меліоративної організації території, призводять до розвитку ерозійних процесів. Щоб уникнути екологічних втрат, пов'язаних з деградацією ґрунтів, зниженням їх родючості, в Україні 19 червня 2003 р. ухвалено Закон України “Про охорону земель” [6], в якому викладені основні вимоги до охорони земель. Захист ґрунтів від ерозії, інвестиції на підвищення їх родючості, агрохімічне обстеження покладаються як на орендаря, так і на власника землі. В орендному договорі запроваджуються обов'язкові умови використання землі, збереження і підвищення родючості ґрунтів, визначається сума інвестицій у земельну ділянку, спрямованих на підвищення родючості. Ця

сума вкладень включається в орендну плату, ділиться порівну, а частка вкладу, що припадає на власника землі, вираховується з орендної плати.

Короткострокова оренда зумовлена нестабільною економічною ситуацією в аграрній сфері і свідчить, що власники земельних ділянок і паїв, по-перше, не повністю довіряють орендарям, а по-друге, незадоволені рівнем орендної плати і формою її виплати. В Україні переважання короткострокової оренди сільськогосподарських земель є ознакою неринкового характеру орендних земельних відносин.

Неринковий характер оренди проявляється також у переважанні натуральної форми орендної плати, у проявах неповної та несвоєчасної її сплати, у відмові від сплати через форс-мажорні обставини [444, с.21]. В Україні станом на 01.01.2010 року фактично виплачено 4166,1 млн гривень орендної плати, що становить 91,6% від необхідної суми виплати. У 2009 р. натуральна виплата у структурі орендної плати становила 71,6%, у 2001 р. – 81,7% [255]. Переважання натуральної форми орендної плати є негативним фактором ще й тому, що при розрахунках із селянами ціни на сільгосппродукцію встановлюють самі керівники сільськогосподарських підприємств, і ці ціни, як свідчать перевірки, вищі за ринкові.

З метою захисту прав орендодавців Президент України видав Указ від 15 грудня 1998 р. “Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)”. У цьому документі зазначалося, що мінімальна орендна плата для селян-пенсіонерів не повинна бути меншою за 0,5% вартості земельного паю, вказаного у сертифікаті. Цим Указом було покладено початок застосуванню в Україні методу визначення орендної плати залежно від грошової оцінки землі. Наступним кроком у цьому напрямі став Указ Президента від 3 грудня 1999 р., який визначив орендну плату не меншою за 1% вартості земельної частки (паю). Згідно з Указом Президента від 14 лютого 2002 р. “Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян-власників

земельних ділянок та земельних часток (паїв)”, орендна плата становить не менше 1,5% грошової оцінки землі для працівників сільськогосподарських підприємств і до 2% для інших орендодавців. Проте зараз нормативна грошова оцінка земель не відображає об’єктивної вартості угідь. За умов повноцінного функціонування ринку землі буде сформована ринкова вартість земельних ділянок, яка повинна і буде використовуватись при розрахунках орендної плати.

У реальних економічних умовах України за відсутності конкуренції на ринку землі мінімальна орендна плата за землю стала державною гарантією для землевласників, які здали землю в оренду. Зауважимо, що у багатьох розвинених країнах ставки орендної плати за використання сільськогосподарських угідь є вищими. Так, у Швейцарії, наприклад, орендна плата складає 5-8% від вартості землі або 7-9% від вартості реалізованої фермером продукції [55, с.42].

В Україні орендна плата є значно нижчою порівняно з розвинутими країнами. Орендна плата за один гектар ріллі в Японії становить 1685,7 доларів, Нідерландах – 310 доларів, Німеччині – 260 доларів [81, с.140-142]. Станом на 1 січня 2010 р. в Україні середній розмір орендної плати в розрахунку на один гектар орендованої землі в середньому дорівнював 260,2 грн. [255], а у 2003 р. - лише 111,6 грн. [80, с.44].

Загалом орендні земельні відносини в Україні характеризуються низькою економічною та екологічною ефективністю. Так, віддача 1 га землі у країнах ЄС становить 2000 євро, тоді як в Україні цей показник знаходиться на рівні 270-320 євро [55, с.44]. Тим більше якісні параметри українських чорноземів не можна порівняти із землями зарубіжних країн. Проте, дискусійними, на нашу думку, є погляди економістів [226, с.137-139], які низьку ефективність орендних відносин пояснюють тим, що орендна плата зменшує доходи орендарів, їх можливості інвестування у розширення і розвиток сільськогосподарського виробництва, що для власників землі орендна плата

виступає “нетрудовим доходом”. В Україні, на нашу думку, важливо сформувати сприятливі макроекономічні умови, за яких сільськогосподарські підприємства будуть рентабельно працювати, при цьому не важливо, чи виключно на власній, чи на орендованій землі. Розвиток конкурентних відносин на ринку сільськогосподарських земель, поява сильних конкурентів за умови оренди землі змусить ті агроформування, які виплачують низьку орендну плату, переглядати договори оренди на користь орендодавців. Із зміцненням економічного становища орендарів у формі нових аграрних підприємств ринкового типу розмір орендної плати збільшуватиметься. Оскільки визначальним критерієм земельної власності є не сама земельна ділянка, а дохід, який можна від неї отримати, то лише за умови економічного зростання орендодавці як власники земельних паїв і земельних ділянок по-справжньому відчують значення своєї власності.

Отже, на даному етапі розвитку ринку землі в Україні оренда стала визначальною формою ринкових операцій. Ми підтримуємо точку зору тих авторів, які вважають, що на найближчі роки оренда землі залишається єдиним засобом оптимізації землекористування в аграрній сфері [74; 99], і при вирішенні низки проблем, які постають за умов орендних відносин, вона сприятиме ефективному землекористуванню і господарюванню на землі. Зауважимо, що російські економісти також звертають увагу на доцільність розвитку оренди на ринку землі в Росії, оскільки вона забезпечує раціональний перерозподіл землі на користь ефективних власників [327, с.94].

На цьому етапі відбувається підготовка до іпотечного кредитування. Розвиток іпотечного кредитування – це ознака четвертого етапу становлення і розвитку ринку землі в Україні. Перевагою цього процесу є зростання ролі банківського капіталу на ринку землі і залучення капіталу в аграрну сферу. Особливо це має значення для України, де платоспроможний попит на землю дуже низький. Іпотечне кредитування під заставу земельних ділянок, які слугують забезпеченням грошової позики, у світовій практиці виникло з

появою приватної власності на землю і кредитної справи. Іпотечне кредитування широко використовується в розвинених країнах, наприклад, у США. В цих країнах частка кредитів під заставу землі сягає близько 95% інвестиційних ресурсів фермерів [348, с.125]. В країнах з розвинутою ринковою економікою сільським виробникам під заставу землі та нерухомості надають до 40% кредитних ресурсів [232, с.135]. На продаж заставлених земельних ділянок накладається заборона до погашення одержаних позик. У разі несплати в строк земельної позики або відсотків за неї заставлена земля переходить до кредитора.

Широко використовується іпотека у перехідних економіках Східної Європи. Зокрема, законодавство Чехії та Словаччини передбачає застосування так званих “стін захисту”, тобто чітке відокремлення від інших видів діяльності банку активів, пасивів і всіх операцій, пов’язаних з іпотекою. В Польщі і Угорщині створені спеціалізовані іпотечні банки. Законодавством цих країн встановлена верхня межа іпотечного кредиту. В Польщі вона становить 80% від вартості земельної ділянки, яка надається під заставу, в Угорщині – 70%. Іпотечний банк Угорщини займається виключно довгостроковим кредитуванням терміном не менше п’яти років [348, с.125]. В Угорщині державний іпотечний банк надає тільки довгострокові кредити (не менше як на п’ять років). Крім нього функціонує ще один ліцензований банк, що надає іпотеку.

Для України корисний також досвід Угорщини, де в останні роки створений земельний фонд, який викупує земельні ділянки у громадян, що одержали їх у держави в результаті роздержавлення (паї) і не бажають на них працювати, та заставлені сільськогосподарські угіддя іпотечного банку, оскільки він не займається сільськогосподарським виробництвом [426, с.48-50].

В сучасній Німеччині іпотечні банки надають позики під заставу земельних ділянок і випускають боргові зобов’язання. Згідно Закону “Про іпотечні банки” іпотечна позика не може перевищувати 3/5 вартості земельної

ділянки, яка заставляється. Кредити надаються на 6, 10, 15, 20 років за 8-9% річних [266, с.56].

В Україні нині чинними є 33 законодавчі акти, що регулюють земельні відносини, проте в них багато розбіжностей і невідповідностей, а це відповідно потребує змін [13, с.105]. Першими документами в Україні у напрямі запровадження іпотеки землі є Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні» від 8.08.2002 р. № 655, а також «Концепція створення національної системи іпотечного кредитування», у яких визначено основні напрями формування іпотечного ринку. В Україні іпотека земель частково унормована Законом України «Про заставу», відповідно до якого предметом іпотеки можуть бути приватизовані земельні ділянки і багаторічні насадження громадян [2]. Іпотечний кредит під земельні ділянки, що належать на праві власності не тільки окремим громадянам, а й юридичним особам, передбачає Земельний кодекс України, а також закон України «Про іпотеку» від 05.06.2003 р. Проте складність іпотечного кредитування щодо земельних ділянок, труднощі становлення ринку землі об'єктивно зумовлюють потребу ухвалення законів України «Про іпотеку землі» і «Про Земельний (іпотечний) банк».

Розвиток іпотечного кредитування є надзвичайно актуальним в Україні. Сьогодні банки практично не надають довгострокові кредити сільськогосподарським виробникам. Разом з тим в період ринкових реформ в сільському господарстві не поновлювався основний капітал. На даний час потреба сільського господарства в техніці забезпечена лише на 50%, з яких 75% техніки повністю зношено [81, с.143]. В Україні лише 10% сільськогосподарських виробників потребує короткострокові кредити, близько 16% – середньострокові, 64% виробників потребує довгострокові кредити (терміном до 20 років) [348. с.124].

Сьогодні в сільському господарстві практично не залишилось джерел забезпечення кредитів, оскільки основний капітал галузі через фізичне і

моральне зношення має невелику залишкову вартість. Тільки земля може використовуватись як гарантія довгострокових кредитів. Вітчизняні економісти вважають, що Україні 67,3% всіх земель – потенційне джерело іпотечних операцій [153, с.76]. За даними Міністерства аграрної політики України 32 млн га ріллі українські та зарубіжні експерти оцінюють в 60-70 млрд. євро. При 70%-ому іпотечному забезпеченні в умовах повноцінного ринку сільськогосподарських земель довгостроковий 10-річний кредитний ресурс для сільського господарства може становити 42-49 млрд. євро [13, 105].

Проте розвиток іпотечних операцій, на наш погляд, буде залежати від багатьох обставин, насамперед від зацікавленості банків у здійсненні іпотечних операцій. Іпотечне кредитування повинно мати довгостроковий характер. Крім того, іпотека потребує державного регулювання, зокрема, визначення заставної ціни земельної ділянки, а також процентної ставки за користування іпотечним кредитом. За відсутності механізму визначення ринкової ціни на основі співвідношення між попитом на землю і її пропозицією, орієнтиром заставної ціни могла б служити нормативна чи стартова ціна земельної ділянки, якою буде експертна грошова оцінка, проведена відповідно до методики, затвердженої Кабінетом Міністрів України 11 жовтня 2002 р. № 1531. За відсутності експертної оцінки для цього можна використовувати чинну грошову оцінку землі, здійснену відповідно до затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 213 “Методики грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів”. Проте використання даних грошових оцінок є недостатнім та вимушеним заходом. Відсутність ринку сільськогосподарських земель не дає об’єктивної оцінки кон’юнктури, попиту і пропозиції земель. Тому в таких умовах виникає потреба у розробці єдиної методики визначення заставної вартості земельних ділянок [Мартин- Острог -2010]. Одним з першочергових завдань є також проведення в повному обсязі інвентаризації земель усіх категорій, що є необхідним для створення повноцінного земельного кадастру, а відповідно це

стане основою реального прогнозування розвитку всіх галузей агропромислового комплексу.

На наш погляд, застава землі може бути економічно вигідною лише за умови стійкого відтворення, цільового використання кредиту, наявності власного обігового капіталу та ефективного господарювання на землі, тобто одержання прибутку від використання іпотечної позики.

Іпотека земель передбачає дотримання ринкових принципів її функціонування: по-перше, припинення мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення й існування регульованого ринку землі; по-друге, жорсткого державного контролю за операціями із земельними кредитами. Іпотека землі означає, що при невиконанні умов кредиту відшкодування грошових коштів здійснюється за допомогою продажу земельної ділянки. Визначаючи доцільність продовження мораторію на купівлю–продаж земель сільськогосподарського призначення, у Законі України “Про іпотеку землі” слід передбачити всі можливі варіанти економічних відносин за умов іпотечного кредитування, зокрема заставу права оренди землі. Потенційна привабливість права оренди землі в Україні зумовлена тим, що орендар може розраховувати на відповідні обсяги кредитування. У найближчій перспективі іпотечне кредитування орендованих земель вимагає жорсткого регулювання і контролю з боку держави. Розвитку іпотечного кредитування сприятиме створення державного Земельного (іпотечного) банку.

Отже, розвиток іпотеки на ринку землі в Україні передбачає створення правових і інституціональних передумов. Створення широкого правового поля розвитку інфраструктури ринку землі і заснування відповідних фінансових установ, зокрема, державного Земельного (іпотечного) банку, а також системи державної реєстрації прав на земельні ділянки забезпечить активний розвиток іпотечного кредитування на четвертому етапі становлення ринку землі. Іпотечним кредитуванням насамперед будуть користуватись землевласники, які не здали землю в оренду. При орендних відносинах іпотека може

використовуватись лише за умови жорсткого державного регулювання. Це сприятиме залученню інвестицій в аграрний сектор економіки, стимулюватиме підприємницьку діяльність і ефективне землекористування, формування оптимальних за розміром господарських структур.

Формування ринку землі в Україні зумовлює необхідність практичного застосування грошової оцінки земель при здійсненні таких ринкових операцій із землею, як іпотека, купівля–продаж земельних ділянок, оренда землі. Основні засади проведення грошової оцінки земель нині викладені у Законі “Про оцінку земель” від 11.12.2003 р., реалізація положень якого дасть можливість досягти якісно нового рівня правової регламентації землеоціночної діяльності в Україні, а також сприятиме удосконаленню платності землекористування, формуванню ринку земель, системи іпотечного кредитування.

На сучасному етапі зростає роль держави на ринку землі. В літературі відзначається провідна її роль у період ринкових трансформацій АПК [158, с.18]. Обґрунтоване і своєчасне втручання держави в характер землеволодіння і землекористування, реалізація державою економічного механізму регулювання земельних відносин і ринку землі забезпечують розвиток і становлення ринку землі в перехідній економічній системі, відродження земель, підвищення ефективності їх використання. Державне регулювання земельних відносин спрямоване на створення організованого, регульованого і унормованого, а не стихійного ринку землі.

Світовий досвід регулювання земельних відносин передбачає такі основні напрями: забезпечення цільового використання земельних ділянок; обмеження розміру сільськогосподарських угідь, які є у власності окремого суб'єкта; переважне право держави та органу місцевого самоврядування при купівлі земельної ділянки, що продається; обмеження прав на купівлю земель сільськогосподарського призначення іноземними громадянами, які можуть тільки орендувати землю [180, с.90].

Державне регулювання формування і функціонування ринку землі повинне відповідати вимогам ринкової економіки і враховувати потреби економічного зростання. Указом Президента України № 372/2001 30 травня 2001 р. було схвалено “Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки”. У цьому документі окреслено основні напрями політики держави щодо регулювання земельних відносин: забезпечення розвитку відносин власності на землю; удосконалення земельних відносин в аграрному виробництві; реформування земельних відносин у містах та інших населених пунктах; розвиток ринку земель; розвиток іпотечного кредитування; поліпшення організації контролю за використанням та охороною земель; удосконалення нормативно-правової бази розвитку земельних відносин.

Зростання ролі держави на ринку землі, на наш погляд, зумовлене:

1) необхідністю забезпечення належної охорони земель шляхом раціонального їх використання, збереження земель і поліпшення їх екологічних цінностей в процесі використання. В Україні практично не реалізоване головне завдання земельної реформи – за рахунок зміни форм власності радикально змінити ставлення до землі як до національного багатства, залучити до виробництва зацікавлених у ефективному і екологічнобезпечному використанні землі, підвищенні її родючості. В сучасних умовах орендна плата і земельний податок, що сплачують власники і землекористувачі, не виконують екологічної функції. Ми підтримуємо позицію тих авторів, які вважають за необхідне введення плати за зниження родючості ґрунтів [373, с.462];

2) необхідністю розширення правового поля і забезпечення жорсткого контролю за дотриманням усіма землевласниками і землекористувачами положень Земельного кодексу та інших законодавчих актів щодо землі і недопущенням спекуляції із землею, необхідністю контролю за операціями передавання і продажу земельних ділянок на конкурентних засадах. В Україні це зумовлено порушеннями на ринку землі [410, с.32]. Так, у створених на базі КСП акціонерних товариствах часто фактичними розпорядниками землі та

матеріальних цінностей залишаються колишні голови колгоспів, які концентрують землю в своїх руках через різні незаконні операції за сприяння місцевої влади. В Україні після припинення мораторію на купівлю–продаж сільськогосподарських земель доцільно в законодавчому порядку запровадити механізм підвищеної відповідальності за використання земель;

3) необхідністю надання суб'єктам господарської діяльності фінансової і організаційної підтримки, податкових і кредитних пільг;

4) об'єктивним правом державної власності на землю, яке забезпечує реалізацію земельних інтересів усіх соціальних суб'єктів. Лише державна власність на землю може забезпечити єдність енергетичної та космічної систем, транспорту, зв'язку, охорони національних природно-заповідних та історико-культурних об'єктів, науки тощо;

5) посиленням контролю держави за процесом парцеляції продуктивних земель, який в Україні набув неконтрольованого характеру. Парцелізація землі не сприяє її ефективному використанню та збереженню родючості. На негативних наслідках парцеляції, тобто подрібнення земельних масивів, наголошував ще на початку ХХ ст. М.І. Туган-Барановський: “Немає сумніву, що розподіл великих маєтків між багатьма дрібними виробниками сам по собі, незалежно від будь-яких інших умов, має тенденцію знижувати виробництво, ...створювати нестачу сільськогосподарського інвентар'я, ...загрожує зовсім знесилити сільське господарство та лишити місто без продовольства” [392, с.128].

Державне регулювання як механізм економічного впливу на обмеження господарювання на землі використовують всі західні держави. В жодній країні немає вільного земельного ринку. Історичний досвід розвитку земельних відносин свідчить про те, що в країнах, де протягом століть існувала приватна власність на землю, ринок землі і вся система земельних відносин дедалі більше регулюється й обмежується з боку держави. Це регулювання спрямоване на попередження спекуляції землею, недопущення надмірного

подрібнення земельних ділянок, підвищення ефективності використання земель. Державне регулювання є реальним механізмом економічного впливу на використання землі і господарювання на ній.

Регулювання ринку землі законодавчо забезпечене у трансформаційних економіках країн Східної та Центральної Європи. У цих країнах держава регулювала процес повернення землі колишнім власникам. Так, у Чехії колишньому власнику повертали землю за умови, що він її буде обробляти. У Болгарії сім'я може мати у власності не більше 30 га, а в районах інтенсивного землеробства – не більше 20 га. Тут запроваджено 10-річний мораторій на купівлю земельних ділянок, що одержані у власність із державного і колективного земельних фондів [387, с.39]. Максимальну величину земельної власності встановлено у Румунії – 100 га на сім'ю, в Угорщині – 300 га на особу [24, с.117]. Проте в Угорщині через низький платоспроможний попит на землю купити великі за розміром угіддя може обмежений контингент населення. За даними вибіркового дослідження, тільки 2,3% одноосібних господарств володіють землями понад 100 га [24, с.117]. Крім того, в Угорщині власник землі повинен мати аграрну освіту. Обмежень на придбання земельної власності і землекористування нема у Німеччині та Албанії. Проте у Німеччині покупець повинен мати досвід ведення аграрного виробництва, тобто він має право купити земельну ділянку, яку орендував не менше 10 років [180, с.90].

Отже, становлення ринкових відносин у перехідній економіці передбачає обов'язкове формування ринку землі, зміну власності на землю, залучення землі в економічний ринковий оборот. Формування ринку землі в Україні відбувається поступово і складно.

На сьогодні цей процес передбачає формування механізму регулювання земельного ринку, який дасть змогу перерозподіляти сільськогосподарські землі в ефективну власність і визначати реальну ціну землі. При цьому необхідно враховувати світову практику і досвід перехідних економік країн

Східної Європи, зокрема щодо зростання державного втручання в земельні відносини.

2.3. Становлення ринку капітальних благ як умова сталого розвитку економіки України

Ключовим питанням розвитку національної економіки України є забезпечення і збереження темпів її економічного зростання, розвиток ринку капітальних благ, поліпшення інвестиційної політики держави в напрямі формування раціональної структури економіки.

Інвестиції в основний капітал визначають фактичний попит на капітальні блага. У першій половині 90-х років в Україні зниження обсягів інвестування стало результатом зменшення ступеня участі держави в інвестиційному процесі і покладання надій лише на ринкові механізми за умов гіперінфляції та фактичної відсутності стимулювання інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання. Обсяги інвестицій в основний капітал у 1991-1994 рр. скоротилися на 44%. Знизилися показники введення в дію виробничих потужностей та об'єктів соціальної сфери, зросли обсяги незавершеного виробництва.

Кризові явища в Україні, як свідчить світовий досвід розвитку економічних систем, були закономірним результатом переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки. Згорання економічної активності в реальному секторі української економіки та її тінізація зумовили скорочення обсягів інвестицій всіма джерелами. Власні кошти підприємств знецінювалися через інфляцію, поступово переміщувалися із виробництва у сфери швидкого обороту капіталу. Підприємства не мали інвестиційних ресурсів для реалізації довгострокових проектів і за умов платіжної кризи, неефективної системи оподаткування та реформування відносин власності не були зацікавлені в їх

накопиченні. Банківська система на початку 1990-х років тільки почала формуватись, проте через економічну нестабільність її капітал забезпечував діяльність переважно посередницької сфери, а не реального сектору економіки. У 1992 р. зафіксовано максимальне скорочення загального обсягу інвестицій в основний капітал – на 36,9%. Саме у 1992 р. суттєво скоротилися власні ресурси більшості підприємств – основне джерело інвестицій, а держава почала скорочувати видатки на економіку, передусім на капітальне будівництво, перерозподіляючи кошти на соціальний захист населення та усунення дефіциту бюджету.

Негативні зміни сталися також у галузевій динаміці інвестицій в основний капітал, зменшилася регулятивна роль держави у визначенні пріоритетів інвестування та контролі над ефективністю використання інвестицій, у тому числі позичок, що надавались державою під державні гарантії. У 1991-1994 рр. найбільше (у 5 разів) скоротилися обсяги інвестування в сільському господарстві, машинобудуванні, промисловості будівельних матеріалів, у 4 рази – у будівництві, торгівлі та деревообробній промисловості.

Причини таких негативних процесів слід шукати не лише в лібералізації та реформуванні економіки. Україна успадкувала від радянської економіки, яка значною мірою визначала екстенсивний характер соціально-економічного розвитку України до 1991 р., низьку ефективність інвестицій в основний капітал, що пов'язано, насамперед, з відсутністю економічної відповідальності за отримані інвестиційні ресурси. Зниження фондівіддачі було характерним явищем для п'яти останніх радянських п'ятирічок.

Зменшення загального обсягу інвестицій в основний капітал тривало протягом 1991-1997 рр. У 1997 р. інвестиції в основний капітал становили лише 21% рівня 1990 р., тобто зменшились у 5 разів (таблиця 2.3). Відповідно зменшились інвестиції в основний капітал у розрахунку на одну особу: з 1073,3 млн. грн. у 1990 р. до 227 млн. грн. у 1997 р. У цей період інвестиції в основний капітал у фактичних цінах зростали меншими темпами, ніж номінальний ВВП.

Частка інвестицій у ВВП з кожним роком постійно зменшувалась і у 1997 р. становила 13,3%. За умов коливання цін купувати підприємствам техніку стало не вигідно.

У 1996-1997 рр. стабілізація валютного курсу та запровадження нової грошової одиниці, гальмування інфляції, розгортання процесів приватизації створили можливість стабілізувати інвестиційні процеси. Цьому насамперед сприяв Указ Президента України від 18 серпня 1999 р. “Про основні напрями інвестиційної політики на 1999-2001 роки”, у якому визначено найважливіші завдання інвестиційної політики, зокрема: необхідність інвестиційного забезпечення структурної перебудови економіки, мобілізація всіх джерел інвестиційних ресурсів і стимулювання розвитку виробничої сфери. На виконання цього Указу Кабінет Міністрів України ухвалив 22 лютого 2001 р. розпорядження “Про заходи щодо поліпшення інвестиційної привабливості України”. З метою забезпечення подальшого поліпшення інвестиційного клімату в Україні Президент України видав у лютому 2001 р. Указ “Про додаткові заходи щодо збільшення надходжень інвестицій в економіку України”. Основними завданнями діяльності Кабінету Міністрів України було визначено поліпшення умов діяльності інвесторів, недопущення порушень їхніх прав, удосконалення законодавства з питань інвестиційної діяльності. На виконання цього Указу в грудні 2001 р. Кабінет Міністрів України затвердив програму розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 рр., а в серпні 2002 р. схвалив план заходів, спрямованих на її виконання.

Реалізація перелічених указів значною мірою стабілізувала інвестиційні процеси в Україні, сприяла збільшенню попиту на капітальні блага. Після періоду спаду сформувались позитивні тенденції в динаміці як інвестицій в основний капітал, так і виробництва ВВП.

Так, з 1998 р. сформувалась позитивна тенденція до збільшення попиту на капітал. Попит на капітал у 2000р. порівняно з попереднім роком збільшився на 14,4%, у 2001р. – на 20,8%, у 2002 р. – на 8,9% (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Динаміка інвестицій в основний капітал в Україні за 1990-2002 рр.*

Показники	1990р. ¹	1995р. ²	1996р.	1997р.	1998р.	1999р.	2000р.	2001р.	2002р.
ВВП (у фактичних цінах), млрд. грн.	-	5452 ¹	81,5	93,4	102,6	130,4	170,1	204,2	225,8
Індекси ВВП реального, у % до попереднього року	-	87,8	90,0	97,0	98,1	99,8	105,9	109,2	105,2
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млрд. грн.	31,1	937,8	12,6	12,4	14,0	17,6	23,6	32,6	37,2
Частка інвестицій в основний капітал у ВВП, %	-	17,2	15,5	13,3	13,6	13,5	13,9	16,0	16,5
Інвестиції в основний капітал (у порівняльних цінах), млн. грн.	55368	16097	12557	11449	12151	12197	13955	16857	18357
Індекси інвестицій в основний капітал, у % до попереднього року	101,9	71,5	78,0	91,2	106,1	100,4	114,4	120,8	108,9
Індекси інвестицій в основний капітал, у % до 1990 р.	100	29	23	21	22	22	25	30	33
Інвестиції в основний капітал на одну особу (у порівняльних цінах), грн.	1073,3	313,9	246,9	227,0	242,8	245,7	283,4	348,1	382,5

¹млрд руб. ²трлн крб.

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Така тенденція зберігалася до передкризового 2008 р., коли попит на капітальні блага збільшився на 29,8% (таблиця 2.4).

Пожвавлення інвестиційної діяльності підприємницьких структур сприяло створенню нових робочих місць, поступовій стабілізації ситуації на ринку праці. З 2000 р. започатковано економічне зростання: реальний ВВП зріс на 5,9%. У 2000-2008 рр. за темпами зростання інвестиції в основний капітал

випереджали ВВП. У результаті частка інвестицій в основний капітал у ВВП зросла з 16,1% у 2001 р. до 26,2% у 2007 р. Це сприяло розширенню внутрішнього ринку і внутрішнього кінцевого попиту та стало головним фактором прискорення темпів виробництва в Україні.

Світовий досвід свідчить, що необхідною умовою економічного зростання є забезпечення частки інвестицій в основний капітал у ВВП на рівні 19-25% [279, с.9].

Позитивні зрушення у динаміці інвестицій в основний капітал, які спостерігалися останніми роками в Україні до кризового періоду 2008-2009 рр., порівняно з обсягами інвестицій у розвинених країнах є ще недостатніми.

Слушною є точка зору В.В. Дергачової про те, що поживлення інвестиційної діяльності в Україні у 2000-2007 рр. «не можна приймати за надійну базу для забезпечення міжнародної конкурентоспроможності національної економіки, оскільки:

– по-перше, воно йде від безпрецедентно низької бази, що стало результатом занепаду інвестиційної діяльності в роки ринкових перетворень в економіці України;

– по-друге, це поживлення поки що є тенденцією, яка не сформувалась в закономірність такого розвитку процесу інвестування...» [84, с.519].

Ми погоджуємося з висловленою в економічній літературі точкою зору, що говорити про перехід в Україні до інвестиційної моделі зростання ще передчасно [313, с.48], що “дуже обережно можна говорити про стійкість темпів сповільнення інвестиційного спаду” [429, с.84]. Причинами цього були:

1) відсутність комплексного підходу при проведенні економічних реформ;

2) наявність істотних структурних диспропорцій промислового виробництва, які набули більш вираженої сировинної орієнтації (у 2007 р. частка сировинних галузей становила 2/3 від загального обсягу реалізованої продукції [362, с.110]);

Таблиця 2.4

Динаміка інвестицій в основний капітал в Україні за 2003-2010 рр.*

Показники	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.
ВВП (у фактичних цінах), млрд грн	267,3	345,1	441,4	544,1	720,7	948,1	913,3	1085,9
Індекси ВВП реального, у % до попереднього року	109,6	112,1	102,7	107,3	107,9	102,3	85,2	104,2
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млрд грн	51,0	75,7	93,1	125,3	188,5	233,1	151,8	150,7
Частка інвестицій в основний капітал у ВВП, %	19,3	21,9	21,1	23,0	26,2	24,6	16,6	13,9
Інвестиції в основний капітал (у порівняльних цінах), млн грн	24103	30852	31438	37412	48560	47297	25446	21248
Індекси інвестицій в основний капітал, у % до попереднього року	131,3	128,0	101,9	119,0	129,8	97,4	53,8	83,5
Індекси інвестицій в основний капітал, у % до 1990 р.	43,5	55,7	56,8	67,6	87,7	85,4	46,0	38,4
Інвестиції в основний капітал на одну особу (у порівняльних цінах), грн	506,1	652,3	664,6	797,7	1042,1	1019,3	552,0	461,9

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

3) відкритість економіки, яка сприяла насиченню вітчизняного ринку іноземними товарами низької якості, але дешевшими ніж товари вітчизняного виробництва, що знизило конкурентоздатність вітчизняного виробника;

4) відставання кредитно-банківської системи, внаслідок чого комерційні банки отримують великі прибутки за рахунок конвертованості валюти;

5) залежність розвитку національної економіки від світового фінансового ринку та іноземного капіталу, потоки якого значно зросли з другої половини 2005 року (це призвело до валютних дисбалансів, підвищення рівня інфляції,

що погіршило цінову конкурентоспроможність економіки; зростання дефіциту платіжного балансу та зовнішнього боргу. Сьогодні зовнішній борг України становить 82% від ВВП);

б) масовий відплив капіталу за кордон в офшорні зони (щорічно 5-6 млрд. дол. США, що в сукупності складає 25-30 млрд. дол.) [417, с.230];

7) низький рівень політичної стійкості тощо.

Названі причини практично і зумовили в Україні економічну кризу 2008-2009 рр.

В період до світової фінансової кризи аналогічна ситуація склалася у трансформаційній економіці Росії. Зростання ВВП з 1999 р. супроводжувалося одночасним зростанням інвестицій в основний капітал (попиту на капітал). І хоча російські економісти стверджували про інвестиційний характер економічного зростання в Росії [16, с.86], на наш погляд, говорити про це слід обережно, оскільки в Росії відсутня інвестиційна стабільність зростання. Так, у 2001 р. темпи приросту попиту на капітал скоротились більше ніж удвічі і становили 8,7%, тоді як у 2000 р. – 17,4%. У 2002 р. ці темпи були ще меншими – 2,6% [16, с.86]. Відповідно зменшились темпи приросту ВВП: у 2000 р. ВВП зріс на 10,0%, у 2002 р. – на 4,7%, у 2005 р. – 6,4% [364, с.549]. Зауважимо, що у більшості трансформаційних економік країн СНД чітко простежувалася спочатку тенденція падіння інвестицій до якогось певного моменту, а потім – переходу у таку саму тенденцію їх піднесення [150, с.75].

Для трансформаційних економічних систем характерною є так звана інвестиційна пастка – стан національної економіки, за якого ставка процента не регулює обсяг інвестицій, тобто обсяг інвестицій в основний капітал стає нееластичним за ставкою процента. Це пояснюється тим, що для трансформаційних економік на початковому етапі економічних змін і економічного зростання характерна макроекономічна нестабільність, високий ризик інвестування, а в Україні – ще і нестабільність законодавчої бази, що регулює інвестиційний процес. Інвестиційна пастка належить до дефектів

(обмежень) ринку й обмежує можливості зростання попиту на капітал, тобто інвестицій в основний капітал.

Існування інвестиційної пастки в країнах з трансформаційною економікою підтвердили автори фундаментального дослідження економічних реформ у трансформаційних економіках [394, с.25], проаналізувавши 17 країн з перехідною економікою, які впродовж 1990-1997 рр. мали економічне зростання. У 14 країнах, тобто в більшості країн, спочатку спостерігалось економічне зростання, а тоді почала зростати частка інвестицій у ВВП. Існування інвестиційної пастки у трансформаційній економіці України обґрунтовує І.Ф.Радіонова [312, с.3-11].

В Україні економічне зростання і збільшення частки інвестицій у ВВП відбувається одночасно з 2000 р. (таблиця 2.3 і таблиця 2.4). Визнаючи існування інвестиційної пастки, зауважимо, що в Україні з моменту економічного зростання у 2000 р. вона має певні особливості.

На наш погляд, потреба економічного зростання зумовлює збільшення інвестицій в основний капітал в Україні, причому за умов не зовсім сприятливого інвестиційного клімату і ризиків інвестування. Проте відсутність високої еластичності обсягу інвестицій за ставкою процента обмежує інвестиційний процес і не дає можливості суттєво підвищити ефективність інвестицій.

Отже, зростання попиту на капітальні блага є фактором збільшення реального ВВП. За розрахунками українських економістів та Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, які були проведені у 2003 р., у розвиток економіки передбачалося у 2010 р. інвестувати 82,6 млрд. грн., тобто за 10 років інвестиції в основний капітал повинні були зрости у 3,4 рази [171, с.27]. Проте у 2008 р. було інвестовано лише у 2 рази більше (у порівняльних цінах), в порівнянні із 2003 р. У 2010 р. у вітчизняну економіку було інвестовано у порівняльних цінах 21248 млн. грн., що становило в

порівняльних цінах 83,5% в порівнянні із 2009 р. і 43,8% в порівнянні із передкризовим 2007 р. (таблиця 2.4).

Дані таблиці 2.4 свідчать, що з трьох ресурсних ринків економічну кризу найбільше відчув саме ринок капітальних благ. Національна економіка почала втрачати як внутрішні, так і зовнішні джерела інвестування, що спричинила скорочення інвестиційних ресурсів та падіння національного виробництва. Перші прояви негативних економічних процесів позначилися на банківській системі восени 2008 р., оскільки майже 50% вітчизняного банківського сектора контролюється іноземними банками з усіма їхніми проблемами ліквідності, дефіцитом кредитних та інвестиційних ресурсів, обвалом основних фінансових ринків світу [431, с.373]. Відповідно у 2008 р. знизилися темпи зростання ВВП, підвищилися ціни, зросло безробіття. В останньому кварталі 2008 р. та першій половині 2009 р. реальний ВВП знизився відповідно на 8% та 19%. Криза відчутно вплинула на експортні галузі. Лише за останні два місяці 2008 р. експорт українських товарів скоротився на 16%, а протягом січня-липня 2009 р. – на 49% [187, с.19-20].

Економічна криза 2008-2009 рр. для України є першою циклічною кризою, яка відбулася після переходу України, як і інших постсоціалістичних країн, до ринкової економіки, причому Україна виявилася державою, де криза була найглибшою [117, с.48,49].

За оцінками вітчизняних та закордонних експертів, основними ризиками, що впливали на соціально-економічний розвиток України в 2009-2010 рр., є наступні:

1) зниження обсягів виробництва в галузях економіки, які мають значну експортну орієнтацію (у металургії, хімічній промисловості, частині підгалузей машинобудування та харчової промисловості);

2) різке зменшення інвестиційної активності через значну економічну та політичну невизначеність та загострення дефіциту фінансових ресурсів;

3) погіршення фінансового становища комерційних банків, зменшення обсягів та зростання вартості кредитування суб'єктів господарювання та населення;

4) посилення валютно-курсової нестабільності при слабкій прогнозованості тенденцій валютного ринку;

5) зниження обсягів надходження іноземного капіталу в Україну;

6) відсутність прогресу у проведенні важливих реформ внаслідок політичної нестабільності;

7) зменшення внутрішнього платоспроможного споживчого попиту через зменшення зайнятості, уповільнення приросту доходів населення [431, с.376].

Економісти, які розвиток трансформаційної економіки розглядають згідно з моделлю “спад – запуск – економічне зростання”, вважають, що “на стадії запуску пріоритетне значення надається не самим інвестиціям, а факторам попиту, які можуть поживати як економічний розвиток, так і процес інвестування” [428, с.57]. Така ситуація виникає сьогодні у посткризовий етап розвитку, коли важливо використати всі важелі для зростання споживчого попиту населення в Україні.

Важливим фактором економічного розвитку також є повніше використання основного капіталу (основних фондів). Наприкінці 90-х років основні фонди у середньому були завантажені на 25-30% виробничого потенціалу [291, с.26]. Вирішальним фактором економічного зростання є прискорене збільшення попиту на основний капітал, що передусім зумовлено високим ступенем амортизованості основного капіталу [213, с.169].

Зауважимо, що командно-адміністративна система не сприймала науково-технічних розробок. У СРСР у 70-80-х роках основні фонди поповнювались морально застарілою технікою, постійно перевищувались нормативні строки їх служби, збільшувався фізичний та моральний знос. У 80-і роки середній строк експлуатації основних фондів підвищився з 37 до 43 років, рівень їх фізичного та морального зносу досяг критичного рівня [104, с.662]. Це зумовлювало

економічне відставання від розвинених країн. На початку 90-х років високий рівень фізичного і морального зносу основного капіталу як наслідок господарювання попередньої системи ускладнив природний цикл заміни основного капіталу підприємств в трансформаційних економіках країн СНД.

В Україні на кінець 2000 р. зношеність основного капіталу в національній економіці становила 43,7%, на кінець 2004 р. – 49,3%, на кінець 2009 р. – 60,0% [46]. На кінець 2008 р. ступінь зношення основного капіталу в цілому становив 61,2%, в аграрному секторі економіки 44,0%, у промисловості – 58,0%, у будівництві – 41,0% [364, с.93]. Це зумовило домінування в національній економіці низько технологічних робочих місць, які не потребують високої кваліфікації і не можуть забезпечити виробництво конкурентоздатної продукції. Особливо негативним є швидке старіння основного капіталу (у 2-3 рази швидше порівняно з харчовою промисловістю) в галузях, що визначають темпи науково-технічного прогресу в економіці – машинобудуванні, хімії, нафтохімії, металургії. Така ситуація склалася під впливом двох процесів: по-перше, зниження темпів введення нового основного капіталу і, по-друге, недостатнього вибуття застарілого устаткування. Основний капітал у національній економіці України морально застарів і відстає від сучасних досягнень країн Заходу на 20-30 років.

Високим ступінь зношеності основного капіталу є і в країнах пострадянського простору. Так, у Росії в багатьох галузях основний капітал зношений на 60-70% [186, с.4]. За таких умов збільшується аварійність, травматизм, знижується продуктивність праці, а відповідно погіршується якість продукції, що випускається.

Висока зношеність основного капіталу породжує проблему нестачі власних коштів для інвестування на підприємствах. Зношеність основного капіталу є об'єктивним процесом, це притаманно для всіх економік світу. У США на частку амортизації припадає 65-70% валових інвестицій, і абсолютне

значення показника, амортизації не зменшується навіть під час циклічних коливань [104, с.659].

Отже, у трансформаційній економіці спостерігаються два процеси: заміна зношеного основного капіталу новим, яка за умов трансформаційної економіки України потребує достатньо тривалого часу і впровадження сучасної найновішої техніки і технології. Ці два процеси будуть поєднуватись, проте впровадження передової технології вимагає значно більших витрат.

Досвід країн Східної Європи, зокрема Угорщини, Чехії, східних земель Німеччини, свідчить, що технічна реконструкція промисловості цих країн здійснювалась, по-перше, шляхом будівництва сучасних підприємств з використанням іноземних кредитів і ліцензій; по-друге, шляхом впровадження на діючих підприємствах нових технологій з їх повною модернізацією; по-третє, шляхом закриття, де неможливо впровадити найновішу технологію.

Високий ступінь зношеності і потреба заміни основного капіталу, а також впровадження передової техніки і технології в національній економіці ставить під сумнів висновок авторів про явище інвестиційної пастки [394, с.25] про те, що у трансформаційних економічних системах на початок економічного зростання роль нових інвестицій є відносно незначною. На наш погляд, саме збільшення попиту на капітал, зумовлене потребою економічного зростання і високим рівнем зношення основного капіталу, що перебуває в експлуатації, є основою економічного розвитку України.

В Україні, починаючи з 2000 р., після дев'ятирічного спаду джерелами економічного зростання були екстенсивні фактори, зокрема дозавантаження виробничих потужностей. Потенціал цих факторів фактично вичерпано. Тому сьогодні, як ніколи раніше, актуальним стало інвестиційне оновлення основного капіталу, яке забезпечить сталий економічний розвиток і високоякісну конкурентоспроможність виробництва.

Ми погоджуємося з точкою зору українських економістів, які до основних проблем в економічній політиці, без вирішення яких не можна

забезпечити прискорене оновлення основного капіталу, відносять відсутність економічно обґрунтованої програми надання пільг; законодавче створення великої кількості спеціальних територій, які не виконують основного функціонального призначення – залучення прогресивних технологій та інвестицій, перетворення в “точки прориву”; відсутність конкретної стратегії економічного розвитку [103, с.25-26].

Економічне зростання вимагає структурних змін в економіці, змін у кількісному співвідношенні інвестицій. Позитивні зміни у співвідношенні інвестицій в основний капітал зумовлюють збільшення обсягу національного виробництва і зайнятості, розвиток галузей і сфер економіки. Статистичні дані свідчать про нібито позитивні зрушення в галузевому попиті на основний капітал (таблиця 2.5 і таблиця 2.6).

Проте, по-перше, як свідчать статистичні дані у 90-х роках ХХ століття, зменшення частки інвестицій у сільське господарство було необґрунтованим, а по-друге, за цими цифрами лежить загальне скорочення інвестицій у різні сектори і галузі національної економіки. Так, загальний обсяг інвестицій в основний капітал у 2000 р. порівняно з 1990 р. скоротився у 4 рази, в тому числі у I і II сектори національної економіки – в 5,1 рази, у сферу послуг – в 3,0 рази. У галузевому розрізі особливо катастрофічно зменшувались інвестиції в сільське господарство. За цей період вони скоротилися у 23,8 рази. В промисловості за 1990-2000 рр. інвестиції у основний капітал скоротилися в 3,4 рази [360, с.234].

В Україні протягом двадцяти років поступово скорочувалась частка інвестицій в основний капітал в I і II сектори національної економіки і збільшувалась частка інвестицій в сферу послуг.

Таке скорочення супроводжувалося, на наш погляд, трьома найхарактернішими негативними тенденціями, які безпосередньо негативно вплинули на ринок капітальних благ у трансформаційній економічній системі України [203, с.27-28]:

Таблиця 2.5

**Галузева структура інвестицій в основний капітал
в Україні (1990-2002 рр.) (в % до підсумку)***

Сектори національної економіки	1990р.	1995р.	1997р.	1998р.	1999р.	2000р.	2001р.	2002р.
І і II сектор національної економіки	59,4	47,9	49,2	44,3	44,7	46,7	50,3	50,8
у т.ч. промисловість	34,5	38,0	40,6	37,4	37,6	40,6	41,9	40,6
сільське господарство	21,3	8,1	7,0	5,0	4,6	3,6	4,8	5,0
III сектор: сфера послуг	40,6	52,1	50,8	55,7	55,3	53,3	49,7	49,2

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Таблиця 2.6

**Галузева структура інвестицій в основний капітал
в Україні (2003-2010 рр.) (в % до підсумку)***

Сектори національної економіки	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.
І і II сектор національної економіки	47,8	48,0	48,3	46,7	44,1	45,5	47,7	44,3
у т.ч. промисловість	38,7	37,2	37,6	35,8	34,1	32,9	38,0	34,2
сільське господарство	4,1	4,3	5,3	5,7	5,0	7,1	6,1	7,1
III сектор: сфера послуг	52,2	52,0	51,7	53,3	55,9	54,5	52,3	55,7

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

1. Збереження радянської практики інвестування: державний пріоритет надавався, по-перше, виробництву проміжної, а не кінцевої продукції, а по-друге, важкій промисловості. Найбільше інвестицій в основний капітал поглинали галузі з високою капіталомісткістю продукції, при цьому не зростала віддача від основного капіталу, не знижувалась енергомісткість та матеріаломісткість, не забезпечувалась екологізація виробництва.

2. Суттєве зменшення інвестицій в основний капітал у машинобудуванні, що покликано забезпечувати інвестиційними товарами всі галузі національної економіки. Так, за 1990-2000 рр. інвестиції у ці галузі скоротилися у 12,2 рази. Відповідно частка інвестицій у машинобудування від інвестицій у промисловості скоротилася з 29,3% у 1990 р. до 8,1% у 2000 р. [360, с.235]. Якщо загальний обсяг промислової продукції у 2000 р. відносно 1990 р. становив 57%, то продукція галузей машинобудування – тільки 35% [360, с.237].

Якщо проаналізувати виробництво окремих інвестиційних товарів, то тут скорочення є ще суттєвішим. Так, якщо в Україні у 1990 р. вироблялося 10,2 тис. штук великих електромашин, то у 2000 р. – лише 3,4 тис. штук, або 33,3%, металорізальних верстатів відповідно: 37,0 тис. штук і 1,3 тис. штук, або 3,5%; тракторів – 106 тис. штук і 4 тис. штук, або 3,8% [359, с.127-129].

3. Звуження інноваційної діяльності. Економічна криза і зростання цін зумовили зменшення як попиту на капітальні блага, так і їх пропозицію, особливо це стосується інноваційних технологій.

Внаслідок цього ціни на нове обладнання зростають швидше, ніж його продуктивність. Крім того, нова техніка коштує набагато дорожче, ніж кваліфікована робоча сила. Тому підприємства, які купують найновіші технології, мають вищі витрати виробництва, а підприємства, які не використовують у виробництві досягнення науково-технічного прогресу, мають значно нижчі витрати. За таких умов спостерігався ефект заміщення нової передової техніки дешевою працею. Так, у сільському господарстві замість дорогої техніки, за подорожчання пального і запчастин в середині 90-х років почали використовувати коней.

Сучасна економічна ситуація в Україні вимагає збільшення інвестицій в основний капітал у галузі машинобудування, тобто безпосередньо в галузі, що виробляють інвестиційні товари, з орієнтацією на інноваційно-технологічний прогрес. Інноваційний шлях розвитку означає зміни в структурі, обсязі і рівні

виробництва в усіх сферах економіки. Дослідницька служба Конгресу США вважає, що найближчим часом сприйнятливість до інновацій є вирішальним фактором економічного зростання і матиме таке саме значення, як у минулому капітал, праця і природні ресурси. У першій половині ХХ ст. на частку всіх факторів виробництва – капіталу, праці і технологічного прогресу – припадало приблизно по третині загального економічного зростання, а наприкінці 70-х років частка технологічного прогресу вже досягла 70%. У розвинених країнах сьогодні від 75% до 100% приросту ВВП пов'язане не з інвестиціями в основний капітал, а з технологічними введеннями нових технологій та виробництвом інноваційної продукції [416. с.14].

Недостатній на сьогодні рівень розвитку машинобудування зменшує пропозицію капітальних благ загалом, у тому числі інноваційного напрямку, з одного боку, а з іншого – збільшується пропозиція основного капіталу зі боку іноземних компаній через прямі зовнішні інвестиції. Сьогодні розвиток машинобудування і таких його галузей, як приладобудування, виробництво машин і устаткування, енергетичне, сільськогосподарське та транспортне машинобудування тощо на інноваційній технологічній основі є важливою складовою розвитку національної економіки та підвищення її науково-технічного рівня.

Упродовж останніх років інноваційна активність промислових підприємств знизилася. Якщо у 2007 р. 14,2% промислових підприємств займалися інноваційною діяльністю, то у 2009 р. ця цифра становить 12,8% [364,с.325]. Відповідно за ці роки частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції зменшилася із 6,7% до 4,8% [364,с.327]. Протягом 2007-2009 рр. загальний обсяг інвестиційних витрат у промисловості зменшився із 10821,0 млн. грн. до 7949,9 млн. грн., причому суттєво зменшилася частка власних коштів на фінансування інвестиційної діяльності – із 73,7% до 65,0% [364,с.326]. Така ситуація гальмує переливання капіталів у високоефективні сфери національної економіки, стримує

реструктуризацію промисловості на користь високотехнологічних виробництв, перешкоджає підвищенню конкурентоспроможності підприємств.

Інноваційно-інвестиційний розвиток – це основа забезпечення сталого розвитку всієї економіки, у тому числі АПК. Обсяги інвестицій в основний капітал сільського господарства у 2007 р. становили 9,3 млрд. грн., у 2009 р. – 9,3 млрд. грн. [364, с.206], у 2010 р. – 12,1 млрд. грн. [128]. Частка сільського господарства у загальному обсязі інвестицій в основний капітал у 2010 р. становить 7,1% [128], згідно з програмою збільшення обсягів інвестування, у 2015 р. ця частка зросте до 9-10% у 2015 р. [330, с.12]. Ці інвестиції будуть спрямовані на технічне переоснащення, реконструкцію та модернізацію, відновлення потужностей тваринницьких ферм, оснащення їх засобами механізації та автоматизації, формування високопродуктивного стада худоби.

Галузева переорієнтація інвестиційних ресурсів на ці галузі сприятиме збільшенню пропозиції капіталу на національному ринку капіталу. Пропозиція капіталу виступає як специфічна товарна пропозиція, оскільки капітальні товари мають здатність давати дохід. На ринку капітальних благ пропозиція на даний час характеризується відставанням від країн Заходу. В Україні, наприклад, набагато менша глибина переробки нафти, частка прогресивних методів виплавки сталі. Таких прикладів можна навести чимало. Звичайно, пропозицію капіталу створює світовий інформаційний ринок через купівлю патентів і ліцензій. Проте пропонована техніка створена на основі науково-технічної інформації 5-6-річної давнини, а тому імпорт капіталу зумовлює реальне технологічне відставання національної економіки. Це означає, що якщо зараз ми відстаємо на 20-30 років, то з часом це відставання не зменшиться, а збільшиться.

Інвестиції в основний капітал сприяють удосконаленню його структури, підвищенню продуктивності, зменшенню капіталомісткості продукції. З такою метою необхідно змінювати структуру інвестицій у напрямі збільшення в них частки на придбання машин, устаткування, інструментів, ведення проектних

робіт і зменшення їх частки на будівельно-монтажні роботи. У розвинених країнах це співвідношення становить приблизно 1 : 1. В Україні у 1990 р. співвідношення інвестицій на будівельно-монтажні роботи до інвестицій на придбання машин, устаткування, інструментів, ведення проектних робіт становило 44% : 56%, але криза погіршила це співвідношення і в 1995 р. воно становило 66 : 34. Співвідношення інвестицій на будівельно-монтажні роботи до інвестицій на придбання машин, устаткування, інструментів, ведення проектних робіт у 1999 р. становило 46 : 57, у 2000 р. – 43 : 57, у 2003 р. – 39 : 61 [360, с.218], у 2004 р. – 43 : 57 [395, с.121]. Тобто з 1999 р. знову спостерігається тенденція до поліпшення співвідношення між елементами технологічної структури інвестицій в основний капітал.

У трансформаційній економіці важливим фактором формування попиту на капітал є інститут власності [201, с.107-110]. У результаті процесів роздержавлення і приватизації в Україні державна власність втратила провідне значення (таблиця 2.7). На початку 2003 р. у державній і комунальній власності перебувало 54,2% основних фондів, у колективній власності – 41,1%, приватні підприємства володіли лише 4,3% основних фондів.

Якщо оцінити результативність використання основних фондів у 2003 р., то порівняно з державними підприємствами прибуток у розрахунку на 1 гривню основних фондів у 20 разів був вищим на підприємствах колективної і у 15 разів – приватної форми власності. Якщо врахувати, що колективні і приватні підприємства залучені у тіньову економіку і, отже, приховують прибутки, то стане очевидною ще вища ефективність використання основних фондів.

Найбільшими у структурі інвестицій в основний капітал є частки підприємств колективної та державної і комунальної власності, у 2003 р. вони відповідно становили 54,5% і 37,3%. У другій половині 90-х років попит на капітал у державному секторі зменшився, а в інших секторах національної

економіки збільшився. Протягом 2000-2003 рр. суттєво зріс попит на капітал у колективних (у 2,5 раза) і приватних (у 2,1 раза) підприємствах.

На наш погляд, значення приватної власності в інвестиційному процесі буде постійно зростати. Тому забезпечення стабільного зростання попиту на капітал з боку приватних підприємств в Україні зумовлює і вимагає зміцнення ролі держави в напрямі поліпшення умов функціонування цих підприємств. Економічна політика держави повинна базуватися на податкових важелях і прискореній амортизації і сприяти збільшенню інвестицій у приватному секторі. Водночас, зростання попиту на капітал і його використання в трансформаційній економіці супроводжується серйозними суперечностями. Капітал часто є незаконним, “він ”морально нелегітимний”, тобто накопичується при недовірі значних мас населення, всупереч суспільним цінностям і моралі. Це, зрозуміло, створює істотне протиріччя між більшістю громадян і тими, хто здійснює або підтримує накопичення за морально нелегітимними правилами” [56, с.36].

Тому, як зазначає В.М.Геєць, економічна політика держави повинна сприяти зростанню попиту на капітал “в умовах ефективної діяльності інституту приватної власності і капіталізації доходів, забезпечених нагромадженням капіталу” [56, с.37].

У трансформаційній економіці роль держави полягає і в тому, що вона також є одним із інвесторів. В 1995 р. частка держави в інвестиціях в основний капітал становила 63,3%, а у 2003 р. – 37,3% (таблиця 2.7). Зниження цієї частки, на наш погляд, є об’єктивним процесом. Тому при збільшенні абсолютних розмірів інвестицій і зростанні у цьому процесі приватного сектора у перехідній економіці України найближчим часом, на наш погляд, буде спостерігатися тенденція до подальшого скорочення частки держави в інвестиціях. За рахунок держави будуть інвестуватися вкладення у галузі виробництва, зокрема в галузі, що виробляють інвестиційні товари, у галузі виробничої та соціальної інфраструктури, житлове будівництво.

Таблиця 2.7

**Основний капітал у національній економіці та прибуток підприємств
України за формами власності**

Показники	1995 р.		2000 р.		2003 р.	
	млрд крб.	%	млн грн	%	млн грн	%
1. Основний капітал (основні фонди) на початок року, всього	10865152	100	837446	100	965756	100
у тому числі						
державна і комунальна власність	6733832	62,0	446260	53,3	523447	54,2
приватна власність	219985	2,0	20265	2,4	41426	4,3
колективна власність	3900672	35,9	369386	44,1	397337	41,1
іноземні власники	10663	0,1	153%	0,2	3546	0,4
2. Прибуток від реалізації продукції без банків та малих підприємств, всього	1469936	100	13034	100	17800,6	100
у тому числі						
державна і комунальна власність	663517	45,14	3472	26,6	1108	6,2
приватна власність	344	0,02	1086	8,3	1000,8	5,6
колективна власність	805713	54,82	8523	65,4	15221,7	85,5
іноземні власники	362	0,02	-46	-0,3	470,1	2,7
3. Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), всього	937816	100	23659	100	51011	100
у тому числі						
державна і комунальна власність	593401	63,3	10843	45,8	19011	37,3
приватна власність	53257	5,67	1505	6,5	3105	6,1
колективна власність	290944	31,0	11041	46,7	27791	54,5
іноземні власники	314	0,03	240	1,0	1104	2,1
4. Прибуток у розрахунку на 1 грн. (крб.) основних фондів, всього	0,14	-	0,02	-	0,02	-
у тому числі						
державна і комунальна власність	0,10		0,01		0,002	
приватна власність	0,002		0,05		0,03	
колективна власність	0,21		0,02		0,04	
іноземні власники	0,04		0,03		0,21	

¹млн грн

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Скорочення частки держави в інвестиціях – одна з особливостей макроекономічної ситуації у перехідній економіці України, яка полягає в усуненні монополії державної власності. Водночас зменшення державних

інвестицій у відносному вираженні передбачає одночасне зростання абсолютних розмірів інвестицій держави. Так, протягом 2000-2003 рр. частка державних інвестицій в основний капітал скоротилася з 45,8% до 37,3% за зростання абсолютних розмірів у 1,8 раза.

На даний час за умов несприятливого інвестиційного клімату і високого ризику, на наш погляд, саме державні інвестиції повинні компенсувати недостатній приватний попит, а отже, сукупний попит на інвестиції. В розвинених країнах частка держави в інвестиціях в основний капітал є значною і становить 30-40% [64, с.23].

Джерелом фінансування державних інвестицій в Україні повинно стати проведення розумної політики формування державного боргу, що є набагато ефективніше порівняно з додатковими податками, оскільки державні інвестиції, забезпечуючи економічне зростання, автоматично забезпечують більші надходження податків у бюджет. У такому випадку важливо, щоб витрати, пов'язані з обслуговуванням державного боргу, не перевищували доходи від державних інвестицій.

Проте у перспективі державні інвестиції не повинні підмінювати приватні інвестиції, тобто не повинен спостерігатися так званий ефект витискання, коли держава спрямовує свої кошти на фінансування тих проектів, які є привабливими для приватних інвесторів. Висока ефективність взаємозв'язку між державними і приватними інвестиціями виникає тоді, коли державні інвестиційні ресурси спрямовуються у сфери, не вигідні для приватного бізнесу: галузі соціальної сфери, наука та інноваційна діяльність, охорона довкілля, розвиток інфраструктури. Таку ситуацію в Україні можна спрогнозувати на майбутнє, під кінець перехідного періоду.

Економічне зростання сьогодні передбачає не тільки збільшення інвестиційних витрат, необхідно підвищувати ефективність інвестицій і виробництва у всіх секторах економіки, особливо у державному. Цього вимагає економічна ситуація у національній економіці. Так, прибуток у розрахунку на 1

грн основних фондів на підприємствах державної і комунальної форм власності суттєво знизився, на приватних і колективних підприємствах цей показник збільшився (таблиця 2.7).

Ефективність інвестицій в основний капітал в Україні, починаючи з 1997 р. проаналізуємо на підставі даних таблиці 2.8 і таблиці 2.9. У другій половині 90-х років ХХ століття найнижчий рівень капіталовіддачі спостерігався у 1998 р. – 0,66 грн приросту ВВП на 1 грн інвестицій в основний капітал.

З 1999 р. капіталовіддача почала зростати, а капіталоемність зменшуватися. За умови збереження таких тенденцій на перспективу вигідно буде нарощувати інвестиційні витрати. Проте з 2001 р. ефективність інвестицій знижується.

Дані таблиці 2.8 засвідчують дуже низьку ефективність використання основного капіталу у національній економіці України у другій половині 90-х років ХХ століття. Показником ефективності використання цього економічного ресурсу є виробництво ВВП на 1 грн. основного капіталу. Позитивним є поступове зростання цього показника – з 0,11 у 1997 р. до 0,21 у 2000 р. і 0,23 у 2002 р.

Проте ефективність використання основного капіталу в Україні є дуже низькою. У розвинутих ринкових країнах цей показник в декілька разів є вищий. Так, в Англії він складає 1,5, Канаді – 0,9, Німеччині – 1,1, США – 1,2, Франції – 0,9, Японії – 1,1, а у трансформаційній економіці Росії – 0,4 [94, с.126].

В національній економіці зростає капіталовіддача з 0,81 грн. у 2003 р. до 1,03 грн. у 2005 р. та скорочується до 0,94 грн. у передкризовий 2007 р. (таблиця 2.9). Відповідно така ж тенденція спостерігається і в виробництві ВВП на 1 грн. основного капіталу, відповідно: 0,26 грн., 0,35 грн., 0,35 грн. Суттєво ці показники погіршуються в кризовий період 2008-2009 рр. У 2010р. капіталовіддача, тобто приріст ВВП на 1 грн. інвестицій в основний капітал відновлюється до передкризового стану і становить 1,14 грн.

Таблиця 2.8

**Ефективність інвестицій в основний капітал
в Україні (1990-2002 рр.)***

Показники	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
ВВП (у фактичних цінах), млн. грн.	93365	102593	130442	170070	204190	225810
Приріст ВВП, млн. грн.	118460	9228	27849	39628	34120	21620
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млн. грн.	12401	13958	17552	23629	32573	37178
Капіталоемність (інвестиції на 1 грн. приросту ВВП), грн.	1,05	1,51	0,63	0,60	0,95	1,72
Капіталовіддача (приріст ВВП на 1 грн. інвестицій в основний капітал), грн.	0,96	0,66	1,59	1,68	0,98	0,58
Частка інвестицій в основний капітал у ВВП, %	13,3	13,6	13,5	13,9	16,1	16,5
Основний капітал на кінець року, млрд. грн.	866	824	837	829	915	966
Виробництво ВВП на 1 грн. основного капіталу, грн.	0,11	0,12	0,16	0,21	0,22	0,23

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Підвищення ефективності використання ресурсів у процесі інвестування в Україні стримує дефіцит як фінансових, так і матеріальних ресурсів. В Україні більшість підприємств поки що не здатна нагромаджувати достатньо власних коштів для розширення і модернізації виробництва або одержувати довгострокові кредити в комерційних банках.

**Ефективність інвестицій в основний капітал
в Україні (2003-2010 рр.)***

Показники	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.
ВВП (у фактичних цінах), млн. грн.	267344	345113	441452	544153	720731	948056	913345	1085935
Приріст ВВП, млн. грн.	41534	78099	96339	102701	176578	227325	-34711	172590
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млн. грн.	51011	75714	93096	125254	188486	233081	151777	150667
Капіталоємність (інвестиції на 1 грн. приросту ВВП), грн.	1,23	0,97	0,97	1,22	1,07	1,03	- 4,38	0,87
Капіталовіддача (приріст ВВП на 1 грн. інвестицій в основний капітал), грн.	0,81	1,03	1,03	0,82	0,94	0,12	- 0,23	1,14
Частка інвестицій в основний капітал у ВВП, %	19,3	21,9	21,1	23,0	26,2	24,6	16,6	13,8
Основний капітал на кінець року, млрд. грн.	1026	1141	1276	1569	2047	3150	3904	- ¹
Виробництво ВВП на 1 грн. основного капіталу, грн.	0,26	0,30	0,35	0,35	0,35	0,30	0,23	-

¹ Дані відсутні

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Основним джерелом фінансування інвестицій в основний капітал залишаються власні кошти підприємств і організацій, частка яких становила 75,2% у 1997 р. і 65,8% у 2003 р. (табл. 2.10).

Інвестиції в основний капітал за 1997-2002 рр. за рахунок власних коштів підприємств і організацій за ці роки зросли у 2,6 раза, тоді як загальна величина інвестицій в основний капітал у національній економіці – у 3,0 раза. Відповідно

зменшення частки власних коштів підприємств і організацій супроводжувалось зростанням їх абсолютних розмірів.

Таблиця 2.10

**Інвестиції в основний капітал у фактичних цінах за джерелами
інвестування в Україні у 1997-2002 рр.***

Джерела фінансування	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.
Всього, млн грн	12401	13958	17552	23629	32573	37178
у тому числі за рахунок:						
– коштів державного бюджету	1043	1029	1341	1210	1749	1863
– коштів місцевих бюджетів	436	585	686	975	1332	1365
– власних коштів підприємств і організацій	9330	10081	12370	16198	21770	24470
– коштів іноземних інвесторів	133	421	677	1400	1413	2068
– кредитів банків та інших позик	132	391	1400	1985
– інших джерел фінансування	1459	1842	2346	3455	4909	5427
Процентів до загального обсягу, всього	100	100	100	100	100	100
у тому числі за рахунок:						
– коштів державного бюджету	8,4	7,3	7,6	5,1	5,4	5,0
– коштів місцевих бюджетів	3,5	4,2	3,9	4,1	4,1	3,7
– власних коштів підприємств і організацій	75,2	72,2	70,5	68,6	66,8	65,8
– коштів іноземних інвесторів	1,1	3,0	3,9	5,9	4,3	5,6
– кредитів банків та інших позик	0,8	1,7	4,3	5,3
– інших джерел фінансування	11,8	13,3	13,3	14,6	15,1	14,6

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Така ситуація спостерігалася протягом 2003-2008 рр. – обсяг інвестування за рахунок власних коштів підприємств і організацій збільшився у 4,2 раза, а частка зменшилася із 61,4% до 56,7% (табл. 2.11). Проте обсяги власних коштів підприємств і організацій все ж були досить обмежені, не всі підприємства були здатні за рахунок свого прибутку забезпечувати інвестиційний процес. В Україні у 2000 р. 37,7% підприємств були збитковими, у 2005 р. їх частка

становила 34,2%, у 2007 р. – 32,5%, у 2008 р. – 37,2%% [364, с.61]. Це обмежувало як власні можливості економічного розвитку, так і використання кредитних ресурсів.

Економічна криза зумовила фінансову кризу, у 2009 р. частка збиткових підприємств зросла до 39,9%. Загальна сума збитків становила 186473,9 млн грн, що у 4 рази перевищувало суму збитків підприємств у 2007 р. Така ситуація суттєво обмежила інвестиційні можливості підприємств. Разом з тим підприємства не можуть сформувати власний інвестиційний потенціал через неефективну організаційну структуру, а також нездатність керівництва підприємств ефективно управляти підприємством, своєчасно виявляти проблеми та вживати необхідних заходів для усунення загрозливих впливів з боку зовнішнього середовища, особливо у кризовий період [299, с. 70].

У сучасній економічній ситуації в Україні, на наш погляд, необхідно зробити акцент на використання амортизаційного фонду, який за своєю економічною природою і призначенням є джерелом інвестицій. Він створює можливість поступової заміни основного капіталу як в натуральній формі, так і на більш високому науково-технічному рівні. В Україні зношений капітал не відновлюється у натуральній формі, оскільки на підприємствах існують великі дебіторські заборгованості. Амортизаційний фонд використовується для грошових розрахунків як оборотні кошти, тобто фактично він “проїдається”. З іншого боку, амортизаційні відрахування за умов інфляційних процесів не могли виконувати свого призначення через знецінення. Своє призначення амортизаційні відрахування повинні реалізувати за умов економічного піднесення.

Інвестиції в основний капітал в Україні за рахунок державного бюджету за 1997-2007 рр. зросли з 1043 млн грн до 11576 млн грн, тобто у 11,0 рази, їхня частка загалом мала тенденцію до зниження: у 1997 р. вона становила 8,4%, у 2007 р. – 5,6%. Найбільшою частка інвестиції в основний капітал за рахунок державного бюджету була у 2004 р. – 10,5%.

**Інвестиції в основний капітал у фактичних цінах за джерелами
інвестування в Україні у 2003-2010 рр.***

Джерела фінансування	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.
Всього, млн грн	51011	75714	93096	125254	188486	233081	151777	150667
у тому числі за рахунок:								
– коштів державного бюджету	3570	7945	5077	6846	10458	11576	6687	9479
– коштів місцевих бюджетів	2095	3558	3915	5446	7324	9918	4161	4357
– власних коштів підприємств і організацій	31306	46685	53424	72337	106520	132138	96019	83997
– коштів іноземних інвесторів	2807	2695	4688	4583	6660	7591	6859	3429
– кредитів банків та інших позик	4196	5735	13740	19406	31182	40451	21581	20611
– інших джерел фінансування	7037	9110	12252	16636	26342	31407	16470	28794
Відсотків до загального обсягу, всього	100	100	100	100	100	100	100	100
у тому числі за рахунок:								
– коштів державного бюджету	7,0	10,5	5,5	5,5	5,6	5,0	4,4	6,3
– коштів місцевих бюджетів	4,1	4,7	4,2	4,3	3,9	4,2	2,7	2,9
– власних коштів підприємств і організацій	61,4	61,7	57,4	57,8	56,5	56,7	63,3	55,7
– коштів іноземних інвесторів	5,5	3,6	5,0	3,7	3,5	3,3	4,5	2,3
– кредитів банків та інших позик	8,2	7,6	14,8	15,5	16,6	17,3	14,2	13,7
– інших джерел фінансування	13,8	11,9	13,1	13,3	13,9	13,5	10,9	19,1

* Джерело: Розраховано за даними Державного комітету статистики України.

Інвестиції за рахунок місцевих бюджетів за 1997-2007 рр. також зросли з 436 млн грн до 7324 млн грн, тобто у 16,8 раза, проте їхня частка зросла з 3,5% у 1997 р. до 4,7% у 2004 р., а далі – знизилась до 3,9% у 2007 р. В кризовий 2009 р. інвестиції за рахунок державного фінансування і їх частка у загальному обсязі інвестування значно скоротилися.

Зауважимо, що за період 2004-2007 рр. постійно змінювались пріоритети в інвестуванні, залишались недостатньо проінвестованими напрямки інноваційного характеру, зокрема обробна промисловість, транспорт, зв'язок, будівництво (лише у 2007 р. відбувається переорієнтація саме на ці напрямки) [118, с. 99]. Кризові явища в економіці загострили існуючі проблеми в інвестуванні. Така ситуація свідчить про відсутність чітких державних пріоритетів, які мають бути профінансовані за рахунок державних коштів. «При аналізі та виборі пріоритетних напрямів, слушно зауважує Т.Г. Затонацька, мають бути враховані всі так звані зовнішні та внутрішні ефекти державних інвестицій, а не лише їх рентабельність на рівні окремих інвестиційних проектів або державних програм» [118, с. 87-88].

В інвестиційному процесі дедалі більшу роль починають відігравати ресурси банків. Інвестиції за рахунок позик за 1999-2008 рр. зросли із 132 млн грн до 40451 млн грн, тобто у 306,4 раза. Частка цих ресурсів у загальному обсязі джерел інвестування також зросла: із 0,8% у 1999 р. до 17,3% у 2008 р. У кризовий період значне зменшення довгострокових та середньострокових кредитів зумовило зменшення банківського кредитування на 50%, і відповідно частки банківського кредитування в загальному обсязі інвестиційних ресурсів до 13,7% у 2010 р.

Відносний розмір банківського кредиту як джерела інвестицій в основний капітал у ВВП зріс з 0,23% у 2000 р. [315, с. 29, 216] до 1,7% у 2004 р. [347, с. 157] і 4,3% у 2008 р. та зменшився до 2,4% у 2009 р. [364, с. 30, 202]. Кредитні ресурси спрямовувались переважно на задоволення українських експортерів, які гарантували своєчасне повернення кредитів, а також на фінансування

поточної діяльності підприємств переробної, харчової і легкої промисловості, сільського господарства, які користувались невеликими кредитами з коротким строком окупності. Збільшення попиту на кредити реального сектору економіки відбувалося в докризовий період за рахунок поступового зниження відсоткової ставки за кредити комерційних банків, проте реально ці ставки були високі. Це обмежує попит на інвестиційні проекти, оскільки середній рівень рентабельності українських підприємств у 2007 р. становив 6,8%, у 2008 р. – 3,9%, у 2009 р. – 3,3% [414, с. 62]. Тому НБУ повинен активно провадити політику дешевих грошей, спрямовану на зниження відсоткової ставки за кредит.

Проте банківське кредитування мало активізує інвестиційні процеси. Так, обсяг кредитів, спрямованих на фінансування інвестиційної діяльності у 2007 р., становив 31182 млн грн, або 19,0% від загального обсягу кредитних вкладів банків, у 2008 р. відповідно – 40451 млн грн і 18,8% [288]. В Україні слід стимулювати довгострокове кредитування, використовуючи досвід розвинених західних країн. Банки повинні бути орієнтовані на кредитування пріоритетних виробництв, пожвавлення інвестиційної та інноваційної діяльності підприємств. Аналіз фактичної діяльності комерційних банків свідчить про те, що у кредитному портфелі банків на інвестиційні цілі значна частка спрямовувалася на придбання обладнання імпортного виробництва, що є негативною тенденцією, не стимулює розвиток національної економіки. Водночас недостатньо активна позиція українських банків на ринку кредитування зумовлена високим ризиком цього виду діяльності.

На наш погляд, ефективна структурна трансформація економіки, а відповідно – структуризація інвестицій в основний капітал можливі за умови залучення всіх джерел формування інвестиційного потенціалу: власних, залучених і позичених інвестиційних ресурсів.

Дефіцит інвестиційних ресурсів і потреба пожвавлення інвестиційної активності в Україні зумовлює розвиток ринку цінних паперів, який повинен

забезпечити реалізацію механізму трансформування інвестиційних (фінансових) ресурсів в основний капітал. Український ринок цінних паперів перебуває на стадії формування і розвитку. Цей процес стримують недосконалість законодавчої бази, відсутність інфраструктури цього ринку, недовіра громадян до цінних паперів внаслідок розпаду довірчих товариств і трастових компаній.

За дефіциту ресурсів важливо залучати не лише внутрішні ресурси інвестування, а й прямі іноземні інвестиції, які разом з внутрішніми інвестиціями генерують синергійний ефект економічного зростання трансформаційної національної економіки. Проте зауважимо, що прямі іноземні інвестиції можуть сприяти економічному зростанню лише як доповнення до внутрішніх інвестицій. Прямі іноземні інвестиції у трансформаційній економіці України ефективніші, ніж зовнішні кредити. Вони сприяють удосконаленню організації виробництва, впровадженню нових технологій, швидкому створенню нових робочих місць і насиченню внутрішнього ринку, збільшенню пропозиції капітальних благ і споживчих економічних благ. З метою збільшення пропозиції капіталу прямі іноземні інвестиції доцільно спрямовувати насамперед у машинобудування, тобто в галузі, що створюють інвестиційні товари, проте іноземні інвестори, як і раніше, вкладають інвестиційні кошти у галузі з високою оборотністю капіталу.

У структурі щорічних інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування частка коштів іноземних інвесторів зросла з 1,1% у 1997 р. до 5,5% у 2003 р., і зменшилася до 3,3% у 2008 р. та 2,3% у 2010 р. (див. табл. 2.10, табл. 2.11). Україна дуже повільно включається в міжнародну інвестиційну діяльність. Середньорічні обсяги залучення і приросту іноземних інвестицій в Україну нижчі, ніж у Казахстані, Угорщині, Чехії, Польщі. У світовому рейтингу Україна посідає 53 місце за обсягом прямих іноземних інвестицій, обсяг яких останніми роками систематично нарощувався: протягом 2008 р. він збільшився на 34,4%, протягом наступного року виріс ще на 12,07 % і

наприкінці 2009 р. становив майже 47 млрд дол. [289, с.272]. Наприкінці 2010 р. прямі іноземні інвестиції в Україні становили 44,7 млрд дол. США [396, с. 145]. За підрахунками економістів, загальна потреба у зовнішніх інвестиціях складає 40-50 млрд дол., тобто станом на 1 січня 2011 р. в економіку України було залучено майже оптимальну кількість іноземних інвестицій.

Найбільш інвестиційно привабливими в Україні є такі види економічної діяльності, як фінансова (частка у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій у 2010 р. становила 33,7%), металургія та виробництво готових металевих виробів (13,3%), торгівля та ремонт автомобілів та побутових виробів (10,7%), операції з нерухомістю, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям (10,6%), харчова промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів (4,2%), транспорт і зв'язок (3,8%), добувна промисловість (2,7%) [396, с. 145].

Отже, найбільш інвестиційно привабливими для зарубіжних країн є експортно-імпорتنі галузі промисловості (паливно-енергетичний і металургійний комплекс, хімічна промисловість, машинобудування) або високоприбуткові проекти з коротким терміном окупності (торгівля, харчова промисловість, фінансові послуги). Така закономірність щодо структури іноземних інвестицій спостерігається у країнах пострадянського простору та країнах Східної Європи.

Зауважимо, що між економічним зростанням країни і темпами надходження прямих іноземних інвестицій існує прямий зв'язок. Збільшення ВВП країни, що розвивається, на 1% вимагає збільшення прямих іноземних інвестицій на 10 млн дол. [146, с. 75]. Досвід країн Східної Європи, в яких почалося економічне зростання, свідчить, що вихід з кризового стану відбувався з допомогою активного залучення іноземних інвестицій, передусім у галузі експортної орієнтації. Прямі іноземні інвестиції у цих країнах сприяли втіленню сучасних капіталомістких проектів, формуванню національних інвестиційних ринків і ринків капіталу.

Основною причиною, яка перешкоджає залученню іноземних інвестицій в Україну, є:

- відсутність сприятливого інвестиційного клімату, ознаками якого є політична стабільність;
- правове середовище;
- стан економічного середовища (ємність внутрішнього ринку, стабільність національної валюти і цін, режим оподаткування і валютного регулювання, стан фондового ринку і валютно-кредитної системи тощо);
- стан екологічного середовища.

Ці фактори в Україні не спрацьовують. Іноземні інвестори вбачають ризик своєї діяльності у недосконалому і нестабільному законодавстві, політичній нестабільності, нерозвиненості банківської системи. До чинників, які не сприяють розвитку сприятливого інвестиційного клімату, належать також:

- нестійкість фінансово-кредитної системи;
- нестабільність валютного курсу;
- низький рівень купівельної спроможності;
- відсталість інфраструктури;
- корумпованість і криміногенність.

З точки зору можливостей реалізації продукції всередині держави, для інвестора Україна (низькі доходи, незначний попит на продукцію, особливо – дорого) – менш приваблива, ніж країни Східної Європи. Позитивними чинниками сприятливого інвестиційного клімату, які приваблюють зовнішнього інвестора, є вигідне географічне положення, різноманітні природні ресурси, науково-технічні можливості, чинність відповідних угод з МВФ. Україна позитивно характеризується як держава, що провела грошову реформу, стабілізує національну валюту.

Така ситуація означає, що інвестиційне середовище в Україні, за оцінками міжнародних експертів, є високоризикованим. До країн з низьким

інвестиційним ризиком відносять Словенію, Чехію, Польщу, Угорщину. Тому в Україні надзвичайно актуальною є розробка державної програми, спрямованої на формування сприятливого інвестиційного клімату з урахуванням світового досвіду й особливостей національної економіки.

Роль держави як інституційного фактора на ринку капіталу у перехідній економіці України повинна бути набагато більшою аж до створення ефективних ринкових механізмів. Ми підтримуємо точку зору тих авторів, які вважають, що роль держави у регулюванні довгострокової інвестиційної політики в Україні повинна бути ще вищою, ніж у розвинених країнах [116, с. 32]. Це стосується не тільки створення сприятливого інвестиційного клімату, а й регулювання структурно-інвестиційних процесів. Досвід розвинених країн і країн з трансформаційною економікою свідчить, що механізм державного регулювання інноваційної діяльності передбачає такі основні форми: пільгову податкову політику, фінансову підтримку і цільове стимулювання пріоритетних економічних напрямів, розробку і ухвалення довгострокових інвестиційних програм на основі інноваційного розвитку. Державні інвестиційні програми повинні передбачати створення за рахунок бюджетних коштів підприємств з високим технічним рівнем, новітніми технологіями.

Необхідно змінити практику вибору об'єктів пільгового кредитування і оподаткування. Пільги слід надавати не окремим підприємствам, оскільки це породжує корупцію і не сприяє економічному розвитку. Необхідно застосовувати систему пільгового оподаткування прибутку всіх підприємств, що використовується на науково-технічні цілі (застосування інновацій, впровадження ресурсозберігаючих технологій, охорона навколишнього середовища). Крім цього, необхідно сформувати таку систему оподаткування, яка б передбачала зменшення кількості застосовуваних податків, спрощення процедури розрахунків і сплати податків, скорочення податкового тягаря до стандартів країн з розвинутою ринковою економікою.

Прямим регулюванням інвестиційної активності є субсидування таких галузей, як сільське господарство, вугільна, металургійна, авіакосмічна промисловість, галузей, в яких держава створює сприятливі умови для дослідницької діяльності. Крім прямого регулювання інвестиційного процесу, світова практика виробила багато методів непрямого впливу на підвищення інвестиційної активності, зокрема, це кредити, податки, амортизаційна політика. Сьогодні в Україні методи прямого регулювання довгострокової інвестиційної діяльності практично не використовуються. У структурі щорічних інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування частка кредитів банків зростає. Починаючи з 2000 р. в Україні сформувалася позитивна тенденція до зростання частки довгострокових кредитів у кредитному портфелі комерційних банків. Зокрема, невеликою є частка довгострокових кредитів, які використовуються для інвестицій. У 1999 р. частка довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитування становила 22,4% [357, с. 79], а у 2004 р. зростає до 49,8% [395, с. 83], у 2007 р. – до 69,2% [362, с. 68], у 2008 р. – 69,8% [363, с. 70].

Фактором несприятливого інвестиційного клімату є високий податковий тиск, що негативно впливає на розвиток економіки, інноваційну діяльність ринкових суб'єктів. Насамперед податковий прес зумовив формування тіньової економіки. Виведені з господарського обороту доходи тіньового сектору, обмежують інвестиційні можливості підприємств, не можуть цивілізовано трансформуватися у реальні інвестиції в основний капітал. На наш погляд, Україні потрібна така податкова система, яка передбачала б систему пільг, спрямованих на стимулювання інвестицій в основний капітал. Ця система повинна включати: по-перше, послаблення податкового тиску на виробника за допомогою звільнення від оподаткування частини прибутку, який спрямовується на інвестиції в основний капітал; по-друге, податковий кредит, який по суті є податковим зменшенням деяких податкових ставок; по-третє,

прискорену амортизацію, що сприяє масовому оновленню основного капіталу і модернізації виробництва.

В Україні з метою подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи уряд розробив програму «Подолання впливу світової економічної кризи та поступальний розвиток» [307], яка орієнтована на вирішення двох завдань: по-перше, мінімізувати негативні наслідки від світової кризи, по-друге, забезпечити вихід на траєкторію стабільного соціально-економічного розвитку в посткризовий період 2010-2012 рр. Зокрема завдання Уряду на посткризовий період – зменшити вплив капіталу, сприяти підвищенню рівня капіталізації національних заощаджень та обсягів прямих іноземних інвестицій в Україну, створити передумови зростання інвестицій.

На середньо- та довготермінову перспективу Уряд розробив Стратегію національної модернізації до 2020 р. [258], яка визначила напрями розвитку національної економіки в умовах посилення конкуренції за допомогою залучення стратегічних ресурсів – фінансових, людських, енергетичних, продовольчих. Сьогодні національні економіки змагаються за інвестиції шляхом створення привабливого інвестиційного клімату, найсприятливішого середовища для інвесторів, вирівнюючи розвиток регіонів та рівень життя, створення міжнародного іміджу країни як такої, що надає інвестору кращі, ніж інші країни, можливості. Для України важливим на сьогодні є науково обґрунтоване визначення пріоритетних напрямів інвестування. Держава повинна визначити перспективні напрямки та об'єкти інвестування, які відповідали б державним інтересам, сприяли б досягненню стабілізації та забезпечували сталий економічний розвиток національної економіки [369, с. 249].

Отже, зростання попиту на капітальні блага у національній економіці як основа економічного зростання залежить від фінансового забезпечення інвестиційної діяльності, причому наш аналіз дає змогу розмежовувати макроекономічний і мікроекономічний рівні формування інвестиційних

ресурсів. На макроекономічному рівні факторами, які визначають фінансове забезпечення попиту на капітальні блага, є:

1) стан національної економіки (економічне піднесення чи економічний спад);

2) податкова політика держави;

3) грошово-кредитна політика держави;

4) інформативне забезпечення суб'єктів ринку капітальних благ;

На мікроекономічному рівні такими факторами є:

1) цільова система використання амортизаційного фонду, використання прискореної амортизації, яка, з одного боку, формує швидше величину амортизаційного фонду, який не встигає знецінюватися, а з іншого – за сучасних умов швидкого морального зношення основного капіталу швидше відбуватиметься оновлення основного капіталу на підприємстві;

2) застосування механізму пільгового оподаткування прибутку підприємств, які впроваджують інноваційні технології;

3) підвищення заробітної плати працівників як фактор забезпечення ефективності заміщення праці капіталом;

4) використання сучасних методик оцінки інвестиційних проектів, побудованих на дисконтуванні майбутніх доходів.

Отже, ринок капітальних благ у перехідній економіці України зазнає впливу багатьох чинників (як внутрішніх, так і зовнішніх чинників), які необхідно врахувати у найближчій перспективі, щоб забезпечити високоефективне функціонування цього ринку і умови для економічного зростання. В Україні не сформовано умов, що стимулюють інвестиційну активність і попит на основний капітал. Основними факторами, що стримують збільшення попиту на капітальні блага, є дефіцит власних коштів, неприйнятні умови кредитування, негнучка податкова політика, високі інвестиційні ризики, відсутність державної інвестиційної програми. Необхідно розробити державну програму, спрямовану на створення сприятливого інвестиційного клімату з

урахуванням особливостей національної економіки, досвіду інших країн Східної Європи і світового досвіду.

На наш погляд, у розвитку ринку капітальних благ можна виокремити два етапи [210, с. 40].

Перший етап формування і розвитку ринку капітальних благ (1991-1997 роки) характеризується постійним зменшенням загального обсягу інвестицій в основний капітал та інвестицій в основний капітал з розрахунку на одну особу, зменшенням частки інвестицій в основний капітал у ВВП, зменшенням як попиту на основний капітал, так і його пропозиції на ринку капіталу.

Другий етап починається з 1998 р. і характеризується зростанням попиту на капітал, збільшенням частки інвестицій в основний капітал у ВВП, поступовим збільшення пропозиції капіталу. Зростанню пропозиції капіталу на вітчизняному ринку капіталу на цьому етапі сприятимуть:

- по-перше, збільшення інвестицій в галузі, які безпосередньо створюють капітальні блага – наприклад, машинобудування;

- по-друге, збільшення інвестицій в інноваційні технології як в абсолютному, так у відносному вимірі, тобто збільшення частки інвестицій, спрямованих на придбання нових технологій, прогресивного обладнання, машин;

- по-третє, залучення в національну економіку прямих іноземних інвестицій;

- по-четверте, зростання значення інституту власності і інституту держави (постійне зростання значення приватного сектору в інвестиційному процесі в Україні вимагає зміцнення ролі держави в напрямі створення сприятливого клімату для функціонування цього сектору).

Погіршення якісних та кількісних показників функціонування ринку капітальних благ під час кризових 2008-2009 років на другому етапі розвитку цього важливого ресурсного ринку в умовах посилення державного

регулювання дозволить, на наш погляд, з 2011 року відновити на цьому ринку позитивні тенденції його розвитку.

2.4. Висновки до розділу 2

Кожен з трьох основних економічних ресурсів – праця, капітал, земля – має специфіку, відповідно кожен ринок у процесі становлення і формування має свої особливості, проходить певні етапи свого розвитку. У перехідній економіці України ринок праці формується за умови перевищення пропозиції праці над попитом на неї. Це найхарактерніша ознака перехідного періоду в Україні. Повна зайнятість є ознакою максимально ефективного використання не тільки праці, а й капіталу і землі і можлива лише за нормального функціонування ринкового механізму.

Попит на працю, який почав зростати з 1999 р., на сучасному етапі розвитку ринку праці характеризується такими позитивними тенденціями: зменшилися обсяги вивільнення працівників, постійно зростає потреба підприємств у працівниках, зростають обсяги працевлаштування незайнятого населення. Важливим фактором зміни у попиті на працю стала структуризація відносин власності, зокрема суттєво зросла роль приватного сектору в національній економіці в напрямі створення нових робочих місць. Позитивні трансформаційні зміни в економіці України супроводжуються, по-перше, зростанням попиту у сфері послуг, причому попит на працю у цій сфері зростає швидше, ніж попит на працю у галузях матеріального виробництва і попит на працю загалом; по-друге, збільшується попит на працю, який формує так звану рутинну зайнятість, що передбачає застосування персональних комп'ютерів, складних інформаційних технологій та мереж, систем принципово нових комунікацій.

На даному етапі особливо важливим є підвищення ефективності державної політики працевлаштування, спрямованої на задоволення, з одного боку, попиту роботодавців на працю відповідної кваліфікації, з іншого – попиту на вільні робочі місця з боку незайнятого населення. Це забезпечить збалансованість між попитом і пропозицією робочої сили.

Позитивні тенденції у розвитку ринку праці в Україні супроводжуються негативними ознаками: існуванням прихованого безробіття і тіньового ринку праці. На наш погляд, на найближчу перспективу як приховане безробіття, так і тіньовий ринок праці залишаються реальними.

У трансформаційній економіці України розвиток і становлення ринку землі є обов'язковою умовою розвитку ринкових відносин. Цей процес дуже складний і вимагає врахування досвіду перехідних економік країн Східної Європи. Ринок землі має два сегменти: ринок сільськогосподарських земель і ринок несільськогосподарських земель.

Розвиток і ефективне функціонування в Україні вимагають формування і реалізації таких найважливіших умов: створення нормативної і законодавчої бази, формування конкурентного середовища, визначення вартості землі, реальної зміни цін на землю під впливом зміни попиту на неї, забезпечення платоспроможного попиту на землю, створення спеціалізованої інфраструктури ринку землі, появи землевласників, спроможних раціонально й ефективно використовувати землю.

Ринок землі включає чотири форми ринкових операцій із землею: купівля-продаж, оренда, іпотека та обмін. Оренда землі домінує у сільському господарстві, проте відсутність в Україні відповідного досвіду у використанні орендних відносин зумовлює багато екологічних і економічних проблем. Переважання короткострокової оренди, виплата орендної плати переважно у натуральній формі, невеликий розмір орендної плати, на наш погляд, є найголовнішими недоліками при оренді землі. В Україні триває процес підготовки до іпотечного кредитування. Ефективно іпотека функціонуватиме за

умови припинення мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, законодавчо унормованого і регульованого ринку землі, а також жорсткого державного контролю за операціями із земельними кредитами.

Розвиток ринку капітальних благ у найближчій перспективі – це основа економічного зростання, тобто економічного розвитку. На наш погляд, ринок капітальних благ повинен розвиватися в напрямках як збільшення пропозиції капітальних благ, так і збільшення попиту на них.

У трансформаційній економіці чинником розвитку ринку капітальних благ, зокрема чинником збільшення попиту на капітальні блага, є поступовий перехід до ринкових методів оцінки ефективності інвестиційних проєктів, побудованих на дисконтуванні грошових потоків. Застосування цієї методики, по-перше, є фактором збільшення попиту на капітал (ця методика реально обґрунтовує ефективність інвестиційних витрат); по-друге, фактором збільшення пропозиції інвестиційних ресурсів, оскільки дає можливість і комерційним банкам, і зовнішнім інвесторам добре орієнтуватися на окупності інвестиційних проєктів і розробити стратегію своєї поведінки за умов ризику.

Важливими чинниками розвитку ринку капіталу стають інституційні чинники: інститут власності та інститут держави. У цьому плані зростатиме значення приватної власності у формування ринку капіталу: необхідна реструктуризація інвестицій в основний капітал, яка означає переорієнтацію інвестицій з державного у приватний сектор. Значення приватного сектору в інвестиційному процесі в Україні також постійно зростатиме, що вимагає зміцнення ролі держави в напрямі створення сприятливого клімату для функціонування цього сектору.

За несприятливого інвестиційного клімату і інвестиційного ризику недостатній попит на капітал з боку приватного сектору повинен компенсуватися державними інвестиціями, які насамперед слід спрямовувати в

галузі, що виробляють інвестиційні товари, а також у галузі інфраструктури, житлове будівництво.

Сучасний стан інвестиційної забезпеченості функціонування ринку капітальних благ характеризується зменшенням ролі держави як інвестора і розвитком приватних інвесторів, формуванням інвестиційної інфраструктури: комерційних банків, спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів. Ці процеси поступово модифікують структуру інвестиційних ресурсів за формами власності і джерелами фінансування.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕСУРСНИХ РИНКІВ В УКРАЇНІ

3.1. Політика зайнятості та шляхи підвищення її результативності в Україні

Зайнятість населення – це найбільш узагальнена характеристика національної економіки. Вона відображає рівень досягнутого економічного розвитку, об'єднує виробництво і споживання, а її структура визначає характер їх взаємозв'язків. Ринок праці в Україні характеризується прихованим безробіттям, вимушеною неповною зайнятістю, тіньовим ринком праці і заборгованістю за заробітною платою, негнучкістю ринку праці, територіальною немобільністю робочої сили, що свідчить про неринковий характер відносин на ринку праці і неефективне його функціонування. На ринку праці продовжують залишатися низькою заробітна плата, достатньо масовим звільнення працівників, неконтрольованим перерозподіл робочої сили, зокрема міграційний вплив, особливо висококваліфікованих спеціалістів. Це вимагає посилення державного регулювання.

Державна політика зайнятості населення повинна ґрунтуватися, по-перше, на забезпеченні рівних можливостей усім громадянам реалізувати право на вільний вибір виду діяльності відповідно до своїх здібностей та професійної підготовки; по-друге, на сприянні забезпеченню ефективної зайнятості, запобіганню безробіттю, підтримці підприємницької ініціативи та створенні нових робочих місць; по-третє, на гласності на основі всебічного інформування

населення про вакантні робочі місця; по-четверте, на певній гарантії зайнятості, тобто гарантії збереження робочих місць і професій, гарантії одержання доходів; по-п'яте, на дотриманні принципу добровільності праці, вільного вибору зайнятості; по-шосте, на забезпеченні соціального захисту населення у працездатному віці на основі координації діяльності держави, профспілок і підприємців, спрямованої на розробку і реалізацію заходів для забезпечення зайнятості цього населення.

В Україні відсутні закони, які б регулювали трудові відносини при скороченні виробництва, умови перепідготовки кадрів в разі вимушеної зупинки виробництва. Поки що не регламентована законом неповна зайнятість. Працівники, які вимушено зайняті неповний робочий день або які мають тимчасову перерву в роботі, менш захищені, ніж безробітні. В Законі України "Про зайнятість населення" тих, хто працює в умовах повного і неповного робочого часу, віднесено до зайнятого населення. У цьому законі відсутнє поняття "приховане безробіття", тобто в Україні відсутні законодавчі акти, які визнають безробітними або такими, що потребують соціального захисту, працівників, які перебувають у трудових відносинах зі своїми підприємствами, але фактично безробітні. Тому в Україні необхідно розробити нормативно-правовий механізм регламентації часткового безробіття, зокрема, законодавчо затвердити норматив робочого часу і визнати категорію частково безробітного за міжнародними нормами, а також встановити гарантію соціального захисту, тобто визначити розмір допомоги частково безробітним з боку держави і підприємства і запровадити страхування на випадок часткового безробіття.

Можливості підвищення ефективності політики зайнятості розглянемо на рівні її структурних елементів. В структурі політики зайнятості розглянемо два основні функціональні блоки:

1. Розширення попиту на працю, тобто стимулювання роботодавців до створення нових і збереження вже існуючих робочих місць, заохочення

конструктивних форм самозайнятості, підприємницької діяльності, забезпечення робочими місцями молоді і неконкурентних груп населення.

2. Регулювання пропозиції праці, що передбачає заходи, спрямовані на незайнятих громадян з метою активізації їхніх зусиль з вирішення проблем безробіття, мотивація найманих працівників до високопродуктивної праці, всебічного розвитку та самовдосконалення.

Попит на працю залежить від попиту на товари і послуги, який визначається розміром доходів. У національній економіці з 2001 р. почала зростати реальна заробітна плата, відповідно поступово збільшується попит на товари і послуги і попит на працю. Зауважимо, що пряма залежність спостерігається не завжди, оскільки, по-перше, у результаті дії ефекту заміщення праці капіталом підприємства більше використовують капітал, ніж працю, а, по-друге, в галузях, де впроваджуються нові технології, попит на працю скорочується. Дія ефекту заміщення праці капіталом за умов розвиненого ринку вимагає нових робочих місць, додаткових інвестицій, щоб вирішити проблему безробіття. Так, французький економіст П.Юрі вважає, що з метою стабілізації безробіття за приросту населення на 1% потрібне економічне зростання на 5%, а якщо ставиться мета скоротити безробіття, то економічне зростання має перевищувати 6% [61, с. 6].

В Україні, виходячи з принципу оптимального використання економічних ресурсів, у короткостроковому періоді на підприємствах під впливом ефекту заміщення праці капіталом більше використовується капітал, ніж праця. Це зумовлює зменшення зайнятості, оскільки кількість робочих місць скорочується. За умов економічного зростання в Україні створюються нові підприємства, одночасно зростає попит як на капітал, так і на працю. У довгостроковому періоді в Україні під впливом ефекту заміщення праці капіталом зростатиме використання і праці, і капіталу. Тому інвестиції у людський капітал і пожвавлення інвестицій є головними напрямками активної державної політики, спрямованої на створення інноваційних робочих місць і на

цій основі – збільшення попиту на працю. Зауважимо, що вартість робочого місця в Україні становить близько 25 тис. доларів, а у розвинених країнах – 30-50 тис. дол. США [238, с. 109].

Зростання попиту на працю в Україні вимагає державної підтримки, яка повинна бути спрямована на створення нових робочих місць за допомогою розвитку малого і середнього бізнесу; залучення інвестицій, у тому числі іноземних; фінансової допомоги і податкових пільг тим підприємствам, які працевлаштовують безробітних і низькоконкурентні групи населення.

У зарубіжній практиці господарювання нові робочі місця створюються за рахунок розвитку малого і середнього бізнесу. Так, малий бізнес у країнах ЄС забезпечує майже 40% обсягу реалізованої продукції та 50% робочих місць [456, с. 30]. Середні підприємства забезпечують зайнятість 17% працюючого населення ЄС і виробляють майже 16% від загального обсягу реалізованої продукції. Успішний розвиток малого та середнього бізнесу зумовлений, по-перше, вагомою державною підтримкою, і по-друге, широкою кооперацією із великими об'єднаннями, коли малі підприємства забезпечують виконання частки виробничих процесів. Понад 20% малих і 21% середніх підприємств функціонують у промисловому виробництві, це зумовлює інноваційний характер підприємництва в країнах ЄС [156, с. 28]. Аналогічна тенденція характерна і для європейських країн із транзитивною економікою. Досвід західних країн показує, що малі підприємства більш гнучко реагують на потреби споживчого ринку, не потребують великого стартового капіталу, швидко і ефективно вирішують проблему створення нових робочих місць.

За даними Держкомстату, в Україні у 2000 р. було 217,9 тисяч малих підприємств, на 10 тисяч населення припадало лише 44 малих підприємств [260]. Водночас, на думку економістів, для створення нормального економічного середовища їх треба у 10 разів більше [35, с. 35]. В Україні з 2000 р. спостерігається зростання малих підприємств і збільшення попиту на працю на цих підприємствах. Працівники, зайняті на малих підприємствах, у 1999 р.

становили 10,1% найманих працівників усіх підприємств [360, с. 338], у 2004 р. – 20,2%, у 2009 р. 25,3%, у 2010 р. – 25,4% [260]. У 2004 р. на 10 тисяч населення припадало 60 малих підприємств, у 2009 р. – 75, у 2010 р. – 63, а частка реалізованої продукції цих підприємств у загальному обсязі реалізації відповідно складала: 5,3%, 16,7%, 14,2% [260].

Чинником розвитку малих підприємств є також трудова міграція за кордон. Упродовж останніх 15 років Україну залишала найактивніша частина населення, яка не могла пристосуватися до нових умов. Ці люди зайняті за кордоном здебільшого некваліфікованою працею, проте вони не покинули Україну назавжди. Для України ці громадяни є потенційними суб'єктами ринку праці: заощадивши гроші і повернувшись в Україну, вони зможуть розпочати власну справу у сфері малого і середнього бізнесу.

Зростання кількості малих підприємств і збільшення зайнятості на них в Україні можливі за умови розробки та реалізації ефективної державної програми розвитку як вітчизняного малого підприємництва, так і державної підтримки та стимулювання програм поширення нових технологій, що є основою довгострокового розвитку економіки. Зауважимо, що на Заході державна політика щодо розвитку підприємництва є складовою ефективною економічної політики держави. Так, державні програми створення нових робочих місць за допомогою розвитку малого і середнього бізнесу широко використовуються в країнах ЄС. Так, малі і середні підприємства у Франції мають змогу отримувати різноманітні субсидії у разі створення фірмою нових місць, а також у разі працевлаштування ними безробітних, що зареєстровані службою зайнятості. У Великобританії створена «Служба дрібних фірм», що має на меті захист інтересів дрібних підприємців, надання допомоги в організації власної справи, отриманні субсидій, контрактів, навчання та консультуванні [253, с. 7]. Також широкої популярності набула програма «Схема сприяння підприємству», розрахована на залучення безробітних до організації власного бізнесу. Її учасники протягом року одночасно з допомогою

з безробіття отримують щотижневу субсидію у розмірі 40 фунтів стерлінгів. В Україні безробітний, що зареєстрований у службі зайнятості, може також отримати певну суму коштів для розвитку власної справи. Основним питанням залишається достатність коштів у сумі, в середньому еквівалентній 1000 дол. США [253, с. 7].

У США створюються спеціальні фонди, які акумулюють державні кошти, а також внески приватних банків, кредитних установ і великих компаній. З цих фондів надаються кредити приватним підприємцям, які створюють нові робочі місця. У США на підтримку малого підприємництва у 2009 р. спрямовано 10 млрд дол., що становить 0,07% від ВВП. В Україні на ці самі цілі у 2009 р. спрямовано 0,00004% ВВП, тобто у 2000 разів менше [308, с. 173]. Таке обмежене фінансування у цій сфері унеможливує вирішення проблем у сфері малого бізнесу, гальмує інноваційну спрямованість малого підприємництва, не дозволяє реалізувати потенціал цієї сфери в напрямку створення нових робочих місць і збільшення попиту на працю на національному ринку праці, особливо на сучасному етапі антикризових заходів.

В Україні державна політика сприяння розвитку підприємницької діяльності серед безробітних ведеться через державну службу зайнятості, яка надає консультації і проводить професійну орієнтацію безробітних для виявлення можливостей їхньої діяльності як підприємців, навчає безробітних основам підприємницької діяльності, надає консультації щодо заснування власної справи, складання бізнес-планів і фінансової документації. Проте результативність цієї роботи незначна.

Державна політика з розвитку підприємництва в Україні повинна передбачати надання безпроцентної позики безробітним для організації власної справи, пільгове оподаткування і надання кредитів для створення нових робочих місць. Йдеться про розробку цієї політики як у загальнодержавному, так і в регіональному аспектах, останнє означає державну підтримку регіонального розвитку зі створення додаткових робочих місць у

праценадлишкових регіонах (невеликі міста, сільські населені пункти). Збільшити попит на працю тут можна прямим інвестуванням у створення робочих місць. Такі інвестиційні витрати ефективніші, ніж витрати, пов'язані з міграцією населення. Водночас держава повинна передбачити також пільговий режим кредитування інноваційної діяльності. З цією метою варто всебічно вивчити питання про державне страхування довготермінових кредитів комерційних банків і підприємств на створення нових робочих місць.

Розвитку малого і середнього бізнесу в Україні повинен сприяти процес приватизації, який, по-перше, означає формування прошарку реальних власників; по-друге, зменшує державні дотації для підтримки неефективних підприємств; по-третє, змінює організацію виробництва, його структуру, збільшує попит на працю. Приватний сектор в Україні формувався дуже повільно. Порівняно високих темпів реформування було досягнуто лише у 1994-1995 рр., після чого вони суттєво сповільнились.

Приватизація державних підприємств у 90-х роках шляхом повного акціонування і передання права власності трудовим колективам не сприяла появі власника та стратегічного інвестора, виявилася неефективною. У 2003 р. в державному секторі економіки працювало 39,4% усіх зайнятих, на підприємствах колективної форми власності працювало 31,4%, а у приватному секторі – лише 29,1% [361, с. 396.]. Зауважимо, що починаючи із 2000 р., спостерігається тенденція до поступового скорочення частки зайнятих на підприємствах державної форми власності та відповідного збільшення зайнятих в недержавному секторі економіки.

Зміна форм власності і господарювання, відкриття власної справи колишніми безробітними ще не стали звичними в Україні. У результаті соціологічного опитування, проведеного Інститутом регіональних досліджень НАН України (м. Львів), у 2001 р. було з'ясовано, що головними чинниками, що перешкоджають безробітним розпочати власну справу, є чинники об'єктивного характеру, породжені проблемами трансформаційного періоду.

Так, 50,8% називають відсутність стартового капіталу, а 23,5% – наявність високих податків. Інші перешкоди мають суб'єктивний характер, це – відсутність відповідних знань і досвіду, страх перед тіньовими структурами (від 5,2% до 12,2%) [53, с. 44]. Проведений соціологічний моніторинг економічно активного населення Закарпатської області Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України у 2008-2009 рр., виявив практично ті самі бар'єри на шляху для започаткування власної справи: 57,3% до серйозного бар'єру віднесли відсутність початкового капіталу, 26,5% – високі податки, 21,3% – корупцію органів влади та контролюючих органів, 20,3% – відсутність необхідних знань та навичок, 16% – несприятливі умови отримання кредитів і досвіду, страх перед тіньовими структурами (від 5,2% до 12,2%) [233]. Проте, згідно з проведеним опитуванням третина економічно активного населення готова включитися в бізнесову діяльність на тлі кризових явищ, що є позитивним сигналом. «У зв'язку з цим можна припустити, зауважують В.П. Мікловда та М.М. Пітюлич, що економічна криза, цілком ймовірно, призведе до зміни структури економіки, фундамент якої будуть формувати малі і середні підприємства, а це неминуче трансформується у структурі попиту на працю» [233].

Урізноманітнення форм власності повинно стимулювати збільшення конкуренції між роботодавцями за залучення робочої сили. Проте в Україні цього не відбулося. Масштабна ліквідація робочих місць на державних підприємствах не супроводжувалась адекватним нарощуванням робочих місць на підприємствах інших форм власності. Тільки за 1995-1998 рр. попит на працю на державних підприємствах зменшився у 3,8 раза [295, с. 32], зменшився попит на працю також на підприємствах колективної і приватної форми власності. Загалом попит на працю почав зростати в Україні з 1999 р. Особливо високими темпами він зростав у приватному секторі національній економіки, що свідчить про поступове зростання у транзитивній економіці значення структурних змін у власності як чинника попиту на працю.

Про розширення недержавного (приватного) сектору й створення у ньому нових робочих місць свідчать і результати соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1992-2008 рр.», проведеного Інститутом соціології НАН України. Натомість державний сектор економіки країни на тлі ринкового поступу почав звужуватися, частка зайнятих у цьому секторі у 2008 р. становила всього 24,9%. Цей показник зменшився більше, ніж удвічі порівняно з 1994 р. (на 51,2%). Водночас чисельність працюючих у приватному секторі зросла вп'ятеро і становила у 2008 р. 30,8%. У 1994 р. цей показник налічував 6,1% зайнятих [63, с. 63].

Проте, порівнюючи значення тієї чи іншої форми власності в формуванні попиту на працю, на наш погляд, не слід категорично заперечувати або надавати перевагу якійсь з них. Українські економісти вважають, що «ринкові відносини в сфері праці встановлюються там, де державна форма власності перестає посідати монопольні позиції в сфері праці і капіталу, хоч може активно діяти з іншими формами власності» [334, с. 60-61]. На наш погляд, на початку трансформаційного періоду, коли пропозиція праці переважає попит на неї, державна форма власності повинна бути гарантом забезпечення певного рівня зайнятості населення, а отже, соціальної стабільності у країні.

Структурні зміни в попиті на працю стосуються і перерозподілу попиту на працю із сфери матеріального виробництва у сферу послуг. У розвинених країнах ринкової економіки перетікання робочої сили з виробничих галузей у сферу послуг спостерігається постійно. Особливо збільшилися чисельність і частка осіб, зайнятих у сфері послуг, наприкінці ХХ ст. Так, у середині 90-х років частка зайнятих у сфері послуг в Японії становила 58,4% від зайнятої робочої сили, до 70% – у Великобританії і 73% – у США і Канаді [36, с. 3]. Провідним сектором сфери послуг стала інформатика, яка у сучасній економіці вважається стратегічною.

В Україні частка населення, зайнятого у сфері послуг, у 1990 р. становила 40% зайнятих в усіх галузях економіки, у 2000 р. – 45% [358, с. 342-343], а у

2003 р. – 51,2% [361, с. 384], у 2007 р. – 60,4%, у 2009 р. – 61,2% [298, с. 65]. Перетікання робочої сили з галузей матеріального виробництва у сферу послуг, починаючи з другої половини 90-х років, відповідає трансформаційним змінам в економіці України. Попит на працю у сфері послуг зростає швидше, ніж у галузях матеріального виробництва і попит на працю загалом. Так, порівняно з 1998 р., коли попит на працю був найнижчий, у 2007 р. вільних робочих місць було створено у 4,9 раза більше, у тому числі у галузях матеріального виробництва – у 3,9 раза, у галузях сфери послуг – у 6,4 рази [295, с. 40; 362, с. 379]. Такі структурні зміни пояснюються, по-перше значним вивільненням працівників з матеріального виробництва; по-друге, дією ефекту заміщення праці капіталом; по-третє, швидкою окупністю капіталу у сфері послуг.

В Україні економічна криза відчутно позначилася на попиті на працю у сфері матеріального виробництва. За загального скорочення попиту на працю у 2009 р. порівняно з 2007 р. у 2,6 раза, у матеріальному виробництві попит скорочується у 4,0 раза. За ці роки у сфері послуг попит на працю скоротився у 1,9 раза [88]. У післякризовий 2010 р. спостерігаються такі зміни на ринку праці: вільних робочих місць порівняно з 2009 р. було створено на 2,9% менше, у тому числі у галузях сфери послуг – на 12,0% менше, проте у галузях матеріального виробництва – на 20,0% більше [88].

У галузевому розрізі у 2010 р. найбільше зростання потреби в працівниках на заміщення вільних робочих місць спостерігалось на підприємствах добувної промисловості (в 1,8 раза), готелів та ресторанів (на 34,2%). У загальній кількості вільних робочих місць на кінець 2010 р. кожне п'яте було на підприємствах переробної промисловості, восьме – на підприємствах торгівлі та ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку або в державному управлінні, кожне десяте – в установах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги [320].

У цьому контексті правильно зауважує О.С. Хачатурян, який відмічає, що «очікуване після економічної кризи збільшення виробництва, як правило, не

супроводжується одночасним і адекватним розширенням найму нових робітників. Роботодавці спочатку намагаються збільшити фонд робочого часу наявних робітників, тобто усунути на виробництві «недозайнятість», а потім уже наймають нових. Тому зростання зайнятості звичайно відбувається з певним часовим лагом» [406].

Важливим фактором формування попиту на працю є профспілки, проте у трансформаційній економіці вони не виконують своїх функцій, оскільки є неринковим явищем на ринку праці. Профспілкова бюрократія не виконує своїх завдань – захищати інтереси найманих працівників і підвищувати заробітну плату. Профспілки фактично стають на бік монополіста-держави, монополіста-адміністрації, що нівелює їх роль і значення.

На ринку праці західних країн профспілки мають різну силу впливу, причому як з боку попиту на працю, так і з боку пропозиції праці. Сильні позиції профспілки мають, наприклад, на ринку праці в Німеччині. Вони беруть участь у керівництві діяльністю підприємств, причому до ради директорів компанії входить така кількість представників профспілкової організації, яка є достатньою для прийняття чи відхилення тих чи інших рішень. Профспілки є важливим суб'єктом системи соціального партнерства. Зауважимо, що досвід соціального партнерства на Заході переконливо свідчить, що не тільки за умови економічного зростання, але і в кризових ситуаціях «система партнерського регулювання соціально-економічних та трудових відносин, яка базується на основі цілісної соціально-економічної державної політики, є не лише засобом вирішення проблем зайнятості населення шляхом стабілізації економічного і політичного розвитку, а насамперед інструментом прогресивних перетворень у суспільстві загалом» [430, с. 152].

Активна державна політика на ринку праці пов'язана з регулюванням попиту на працю, пом'якшенням гостроти проблеми безробіття за допомогою організації громадських робіт, які дають змогу створити тимчасовий попит і зайнятість, пом'якшити наслідки безробіття, насамперед, довготривалого, по

можливості, попередити дискваліфікацію та соціальну деградацію незайнятих громадян, поліпшити матеріальне становище. Досвід розвинених країн свідчить, що громадські роботи дають змогу суттєво знизити безробіття. У країнах Західної Європи основою організації цих робіт є довгострокові регіональні програми тимчасової зайнятості, відповідно до яких створюються робочі місця і безробітні залучаються до роботи за умов економічного спаду і зменшення попиту на працю. На відміну від України, у 90-х роках у цих країнах значна частка таких робіт мала загальнодержавний характер (побудова магістралей, трубопроводів, мостів тощо). Це сприяло залученню не тільки низькокваліфікованих, а й висококваліфікованих робітників і спеціалістів, які не мали роботи.

В Україні на 1 січня 2004 р. 2,2 тис. громадян, які не були зайняті трудовою діяльністю, брали участь у громадських роботах. Це становило 0,2% від загальної чисельності тих, які перебували на обліку у службі зайнятості [351, с. 12], а станом на 1 січня 2005 р. – відповідно 2,5 тис. осіб або 0,3% [319]. Рівень залучення незайнятих громадян до участі у громадських роботах у 2007 р. становив 17,4%, у 2009 р. – 11,2% [28, с. 45]. Однак цей рівень набагато менший за аналогічний показник у країнах із розвинутою економікою [19, с. 43]. Обмежене і недостатнє використання громадських робіт пояснюється, по-перше, відсутністю коштів у місцевих бюджетах; по-друге, непопулярністю таких робіт у безробітних, оскільки громадські роботи тимчасові і не відповідають кваліфікаційному рівню. Водночас особи, скеровані на виконання громадських робіт, належать до зайнятого населення, тоді як у розвинених країнах ці люди отримують заробітну плату і виплату з безробіття.

В Україні необхідно розробити регіональні програми організації громадських робіт, які б передбачали роботи з будівництва доріг, житла, шкіл, лікарень, ремонт будівель, прокладання тротуарів, прибирання вулиць, виконання тимчасових і сезонних робіт, надання послуг з догляду за дітьми, хворими, інвалідами. Важливо, щоб робочий час на громадських роботах, по-

перше, поєднувався із професійною підготовкою та перепідготовкою; по-друге, давав можливість людині шукати постійну роботу.

В Україні, починаючи з 1999 р., постійно зростає попит на працю і обсяг працевлаштування незайнятого населення. Найхарактернішими тенденціями структурних зрушень у попиті на працю є:

- зростання попиту на працю приватних підприємців-роботодавців;
- динамічний перерозподіл найманих працівників між підприємствами різних форм власності;
- зростання високими темпами попиту на працю в сфері послуг, нижчі темпи зростання попиту на працю у галузях матеріального виробництва;
- зростання попиту на ринкові професії за відповідної їх підготовки і високої конкурентноздатності працівника.

Проте оптимальних параметрів функціонування ринку праці ще не досягнуто – це потребує зусиль з боку держави. З метою збільшення попиту на працю держава повинна провадити соціально орієнтовану політику, враховуючи структурну модернізацію економіки. Структурна перебудова економіки буде супроводжуватись двома тенденціями: по-перше, відбуватиметься вивільнення надлишкової робочої сили; по-друге, збільшуватиметься попит на працю на основі створення інноваційних робочих місць, по-третє, відбуватиметься незначне збільшення попиту на працю у найбільш стратегічно важливих, з економічної точки зору, галузях промисловості в посткризовий період, і найближчій перспективі суттєве збільшення попиту на працю в цих галузях на основі модернізації і інноваційного розвитку.

У транзитивній економіці важливим чинником збільшення попиту на працю має стати грошово-кредитна і податкова політика держави. Передусім йдеться про надання як податкових, так і кредитних пільг тим підприємствам, які збільшують кількість робочих місць і надають їх соціально незахищеним верствам незайнятого населення.

Водночас ефективне функціонування ринку праці передбачає поступовий розвиток відносин соціального партнерства. У розвинутих країнах профспілки та роботодавці є міцними інституціональними структурами, що характеризуються високим рівнем компетентності. В Україні соціальне партнерство не ефективне, оскільки, незважаючи на існування правової бази, соціальні партнери не є незалежними і сильними. Профспілки мають неринковий характер, відсутні спілки підприємців. Соціальне партнерство фактично існує формально, формальними є колективні договори та індивідуальні контракти між найманими працівниками та роботодавцями. Соціальне партнерство необхідно розвивати в напрямі забезпечення незалежності профспілок, створення впливових спілок роботодавців, а лише тоді долати формальний характер укладання угод і договорів. У трудових договорах і угодах наймані працівники повинні вбачати конкретний правовий механізм захисту своїх інтересів.

Відсутність ефективного соціального партнерства на ринку праці України зумовлює монопольне становище держави на цьому ринку. У недалекому майбутньому оптимізація параметрів ринку праці можлива лише за умови поєднання державного та договірної регулювання на принципах соціального партнерства.

Отже, щоб у транзитивній економічній системі України можна було вирішити проблеми, пов'язані зі збільшенням попиту на працю, державна політика зайнятості повинна передбачати:

- 1) структурну модернізацію економіки, технологічне оновлення виробничого потенціалу на основі інвестиційної та інноваційної діяльності;
- 2) трансформування системи зайнятості на основі інтелектуалізації праці і зростання її складності;
- 3) розвиток гнучких форми зайнятості згідно з потребами розвитку виробництва та економічної ситуації;

4) розвиток соціально-трудоваих відносин у напрямі розширення відповідальності соціальних партнерів;

5) розробку і реалізацію державної концепції стимулювання економічного зростання, створення якісно нових робочих місць, розвиток громадських робіт;

б) зниження як податкового тиску на підприємця, так і процента за кредит, що сприятиме зростанню інвестиційних витрат підприємців.

Тепер розглянемо політику зайнятості і підвищення її ефективності з боку пропозиції праці.

В Україні зменшення реальних доходів населення і зниження життєвого рівня у 90-х роках ХХ ст. зумовили збільшення пропозиції праці осіб пенсійного віку. Частка пенсіонерів у складі зайнятого населення за 10 років практично не змінюється: у 2000 р. вона становила 8,2%, у 2006 р. – 8,3%, у 2009 р. – 9,0% [364, с. 358]. Це пояснюється двома причинами: по-перше, потреба економіки в залученні праці пенсіонерів не зменшується, оскільки вони займають непрестижні робочі місця з низькою заробітною платою; по-друге, розмір пенсії залишається невеликим. Отже, зменшити пропозицію праці з боку пенсіонерів тільки впровадженням пенсійної реформи неможливо.

У західній класичній теорії стверджується, що індивідуальна пропозиція праці (робочого часу) визначається можливістю вибору між працею і дозвіллям [94, с. 252-254; 282, с. 465-468; 337, с. 326-328]. Із підвищенням ставки заробітної плати індивідуальна пропозиція робочого часу зростає, а час на відпочинок заміщується робочим часом. Якщо рівень заробітної плати і рівень життя високі, у працівника виникає бажання менше працювати, отримувати при цьому ті ж товари і послуги, але збільшити години дозвілля. У розвинених країнах світу спостерігається скорочення робочого тижня, зменшується і частка працюючих пенсіонерів, зростають розміри пенсій. Протилежні явища спостерігаються у транзитивній економіці.

Вибір між працею і дозвіллям визначає індивідуальну пропозицію праці в перехідній економіці України. Тривалість робочого тижня більша у людей з

вищим рівнем освіти [71, с. 11]. За сучасних умов перевищення пропозиції праці над попитом на неї означає, що працівники без відповідної освіти мають менші можливості для продуктивної зайнятості. В Україні спостерігається також тенденція до збільшення робочого часу на тиждень навіть за умови зниження заробітної плати. Це, по-перше, стосується людей пенсійного і передпенсійного віку, а також працівників, які готові працювати за нижчу заробітну плату, але не потрапити під скорочення і стати безробітним. По-друге, багато людей в Україні вважають за потрібне працювати у двох і більше місцях відразу, навіть, якщо додаткова робота оплачується нижче. Така поведінка сучасного працівника диктується потребою підвищення власного рівня життя і рівня життя своєї сім'ї. По-третє, чимало жінок несуть основну відповідальність за забезпечення сім'ї, а тому погоджуються заради заробітку на будь-яку роботу, готові працювати більше годин на тиждень навіть за нижчу заробітну плату.

Серед безробітних, які перебувають на обліку у службі зайнятості, – багато жінок і молоді у віці до 28 років. Так, частка жінок серед безробітних становила на 1 січня 2003 р. 64,3%, частка молоді у віці до 28 років – 24,3% [361, с. 425], а на 1 січня 2005 р. – 61,8% і 23,0% [306, с. 97], на 1 січня 2009 р. – 55,1% і 38,7% [304, с. 72], на 1 січня 2011 р. – 54,3% і 42,4% відповідно [305, с. 61]. Серед безробітних молодих людей – випускники шкіл, професійних закладів і вищих навчальних закладів. Так, частка випускників навчальних закладів серед безробітних становила на 1 січня 2005 р. 3,5%, на 1 січня 2009 р. – 2,7%, на 1 січня 2011 р. – 6,0% [87]. Випускники навчальних закладів не можуть влаштуватися на роботу, оскільки, по-перше, у випускників відсутній досвід роботи, а рівень знань часто низький; по-друге, професійна структура підготовлених кадрів не відповідає структурі виробництва.

В Україні як на регіональному, так і державному рівнях необхідно розробити спеціальні програми створення робочих місць для молоді, які повинні передбачати перенавчання молоді у зв'язку зі зміною кон'юнктури на

ринку конкретного виду праці, а також профорієнтаційну роботу як у центрах зайнятості, так і в навчальних закладах різних рівнів.

Служби зайнятості повинні вдосконалити систему інформування про вакансії, створити банк даних (як на регіональному, так і національному рівнях) ринку праці, який містив би інформацію про потребу підприємств у кадрах за професіями. Сьогодні державна служба зайнятості використовує послуги інтернет-порталів та мобільний сервіс «Пошук роботи». У 2009 р. ними скористались 6062,1 тис. осіб, що у 1,5 раза більше, порівняно із 2007 р. Починаючи з 2007 р. близько мільйона шукачів роботи щорічно за допомогою безкоштовного для населення телефонного сервісу «Пошук роботи» отримують на свої мобільні телефони повідомлення про вакансії. У 2009 р. порівняно з 2007 р. зросла частка осіб, що скористалися послугами інтернет-порталів з 12,2% до 43,6%, натомість частка осіб, що скористалися послугами операторського телефонного центру за цей період зменшилася з 59,7% до 37,9% [28, с. 44].

За умов трансформаційної економіки формується нова економічна поведінка населення на ринку праці. Соціологічні дослідження мотивації трудової активності незайнятого населення, проведені науковцями Інституту регіональних досліджень НАН України, виявили дуже повільну адаптацію населення до нових умов. Так, у Львівській області кожен десятий опитаний взагалі не шукав місця праці, що свідчить про низьку трудову активність незайнятих осіб, утриманські настрої серед них.

У пошуку роботи важливою складовою успіху є ініціативність, активна позиція, необхідні знання. У розвинених ринкових умовах людина, яка шукає роботу, як правило, звертається в 6-10 фірм. В Україні ж після однієї-двох відмов переважно зневірюються у можливості знайти роботу. Для підвищення ефективності пошуку місця праці необхідна інформація про вакантні місця на ринку праці як на національному, так і регіональному рівнях. Це дасть змогу уникнути парадоксальної ситуації, коли, з одного боку, спостерігається

надлишок фахівців таких спеціальностей, як юрисконсульт, менеджер, маркетолог, фінансист, а з іншого – підприємці часто шукають фахівців саме цього профілю, вдаючись при цьому не до послуг державної служби зайнятості, а до приватних кадрових агенцій чи порад знайомих.

Пропозиція кваліфікованої праці зменшується внаслідок тривалої незайнятості працездатного населення. Особи, що тривалий час перебувають в статусі безробітного, мають серйозні проблеми при поверненні до роботи. В Україні майже десята частина офіційно зареєстрованих безробітних є безробітними понад рік [364, с. 375]. Це вимагає додаткових витрат на підвищення кваліфікації при поверненні до роботи. За міжнародними стандартами, якщо працівник не працював більше одного місяця за спеціальністю, то він потребує додаткового навчання для поновлення своїх професійних знань [311, с. 96].

Отже, пропозиція праці в Україні зменшується під впливом таких чинників:

- 1) демографічний фактор;
- 2) міграція за кордон насамперед висококваліфікованих спеціалістів;
- 3) приховане безробіття;
- 4) зневіра людей у можливості знайти роботу.

Головним фактором, який визначає збільшення пропозиції праці в транзитивній економіці України, є підвищення ефективності державної політики на ринку праці та активізація впливу профспілок, діяльність яких повинна бути спрямована на розширення можливостей працевлаштування, розширення професійного навчання і підвищення кваліфікації працівників.

В Україні Державна служба зайнятості практично займає монопольне місце на ринку праці. Підвищенню пропозиції праці повинні сприяти також недержавні агентства з працевлаштування (кадрові агентства, біржі праці тощо), яких в Україні ще не достатньо. Зараз в Україні діє понад 400 недержавних інститутів сфери зайнятості, які за різними оцінками

забезпечують від 20% до 30% послуг, пов'язаних з пошуком роботи [127, с. 1368]. Світовий досвід свідчить про те, що через державні органи зайнятості знаходять роботу лише третина тих, хто шукає роботу [326, с. 9]. Більшість людей, перш ніж звернутися до державної служби зайнятості, проходять через приватні агентства, альтернативні служби зайнятості, спеціальні посередницькі контори. У зарубіжних країнах за допомогою таких кадрових агенцій люди знаходять роботу, пропонують послуги своєї праці за різними програмами, які включають громадські роботи і гранти на відкриття своєї справи. Ці агенції проводять заодно і спеціальне навчання, надають консультації з працевлаштування.

Збільшенню пропозиції праці на національному ринку праці сприятиме використання таких нових прогресивних нестандартних форм зайнятості, як неповний робочий день, тимчасова і надомна робота, робота за викликами. Використання таких нестандартних форм зайнятості та організації робочого часу означає, що ринок праці стає гнучким, тобто передбачає заохочення та розвиток так званої самостійної зайнятості, коли люди за свій рахунок і на свій ризик організують свою роботу і роботу членів сім'ї, виробляючи товари і послуги.

Гнучкий ринок праці виник на Заході в середині 80-х років і є формою пристосування до структурних змін в економіці розвинених країн. Зростання продуктивності праці в галузях матеріального виробництва зумовило скорочення частки зайнятих у цій сфері і збільшення частки зайнятих у сфері послуг. У 90-х роках ХХ століття у країнах ОЕСР постійно зростала частка тих, хто бажав працювати неповний робочий тиждень (переважно за власним бажанням). Так, у 1998 р. 30% голландських і 24% швейцарських працівників були частково зайняті, що на 2% більше, ніж у 1990 р. [338, с. 33]. Гнучкості західного ринку праці в сучасних умовах сприяє розвиток комп'ютерної техніки та засобів телекомунікації, які зумовлюють мобільність працівників та появу нових форм зайнятості, а саме дистанційної [249, с. 96].

Гнучкий ринок праці відповідає інтересам і підприємця, і працівника. Інтереси підприємця реалізуються за допомогою раціональної зайнятості, яка передбачає можливість поєднання зайнятості працівників протягом усього робочого часу з добровільною частковою зайнятістю певної частини працівників, а також враховує сезонність робіт. Найманий працівник через особисті обставини або обмежену працездатність обирає неповну зайнятість. В Україні, де працівники вимушено зайняті неповний робочий день, говорити про гнучкий ринок праці завчасно. Тому точку зору В.І.Приймака щодо гнучкості ринку праці в Україні, яка “підтримується за рахунок неповної зайнятості частини працівників” [303, с. 165] вважаємо хибною.

До нестандартних форм зайнятості, які сприяють розвитку гнучкості ринку праці в Україні, можна віднести “феномен працюючого студента”, який виник у середині 90-х років [60, с. 87-93]. Працюючий студент – це студент стаціонарної форми навчання, який працює у вільний від навчання час або під час навчання з гнучким графіком відвідування занять. Це дає можливість одержати дохід, набути досвіду і отримати освіту одночасно. Згідно із соціологічними дослідженнями, 55% опитаних студентів працюють постійно, 36% вважають, що зайнятість студентської молоді постійно зростатиме [165, с. 167-168]. В останні роки виник попит на працю студентів з боку фірм, – це вигідно роботодавцям, оскільки витрати фірми на заробітну плату інколи зменшуються суттєво.

Використання гнучких форм зайнятості в Україні сприятиме не тільки збільшенню пропозиції праці, а й підвищенню ефективності виробництва, оскільки відкривається можливість залучити до виробництва жінок з дітьми, пенсіонерів, інвалідів. Це дасть можливість зменшити тіньовий ринок праці, перевести працівників з тіні в офіційну економіку.

Зауважимо, що використання гнучких форм зайнятості дозволило частково вирішити проблеми на ринку праці країн Заходу. Так, у Німеччині використання скороченого робочого часу та забезпечення соціальних гарантій

працівникам дозволило загалом вирішити проблему зайнятості в умовах світової економічної кризи. Відповідно у жовтні 2009 р. рівень безробіття знизився із 8 до 7,7% та став найнижчим з грудня 2008 р. Щоб зберегти позитивні тенденції на ринку праці, уряд до кінця 2010 р. звільнив від внесків до фондів соціального страхування всі підприємства, які погодилися подовжувати скорочений робочий тиждень більше, ніж на півроку, або займалися перепідготовкою і підвищенням кваліфікації персоналу [49].

У трансформаційній економіці України важливим фактором формування пропозиції праці є ефективне державне регулювання. Активними заходами такої політики є: професійна орієнтація населення, професійне навчання незайнятих громадян, громадські роботи, створення додаткових робочих місць, а пасивними – надання безробітним та їхнім сім'ям соціальних послуг, виплата допомоги з безробіття, утримання державної служби зайнятості.

Зауважимо, що у сучасних європейських країнах у 90-х роках ХХ століття на ринку праці пасивні (матеріальні) заходи переважали над активними (крім Швеції), загалом на активні та пасивні заходи в сфері зайнятості у 90-х роках ХХ століття європейські країни витрачали від 3 до 6% ВВП [454, с. 43]. В Україні аналогічні видатки з Державного фонду сприяння зайнятості населення протягом 1992-2000 рр. становили 0,12-0,34% ВВП [90, с. 5]. Ці показники також значно нижчі порівняно з країнами Східної Європи, у яких активно відбувались трансформаційні зміни у 90-х роках ХХ століття. Так, видатки уряду Угорщини на реалізацію програм зайнятості упродовж періоду високого рівня безробіття 1992-1993 рр. становили 2,8% ВВП і лише після поліпшення у другій половині 90-х років економічної ситуації зменшилися до 1,2% ВВП. Аналогічні видатки уряду Польщі у 1996 р. становили 2,2% ВВП, Словаччині – 1,3% ВВП [80, с. 5].

В Україні до 1995 р. співвідношення між видатками на активні та пасивні заходи було на користь активних, проте, починаючи з 1996 р., ситуація різко змінилася на користь пасивної політики держави на ринку праці. Проте

ефективність пасивної політики на ринку праці в Україні дуже низька: зростання рівня безробіття у другій половині 90-х років супроводжувалося зменшенням розміру допомоги з безробіття. Низький розмір допомоги не забезпечував і не забезпечує соціального захисту безробітного. Середній розмір допомоги з безробіття у грудні 2000 р. становив 59,39 грн, що дорівнювало 50,37% законодавчо встановленого мінімального рівня заробітної плати [259]. Позитивною тенденцією за останні 10 років в Україні є постійне зростання середнього розміру допомоги з безробіття та його відсотка від мінімальної заробітної плати. Так, у грудні 2004 р. середній розмір допомоги з безробіття зріс порівняно із попереднім роком на 23,7% і становив 146,37 грн. (61,9% мінімальної заробітної плати), у грудні 2007 р. середній розмір допомоги з безробіття становив 339,27 грн (73,8% мінімальної заробітної плати), у грудні 2008 р. – 571,07 грн (94,4%), у грудні 2010 р. – 780,05 грн (84,6%) [259].

Проте в Україні розмір допомоги з безробіття не виконує соціальної функції. У 2007 р. середній розмір допомоги з безробіття становив 25,1% від середньої заробітної плати, в 2008 р. – 31,6%, у 2010 р. – 34,8% [259]. Цей показник не відповідає рекомендаціям Міжнародної організації праці, відповідно до допомога з безробіття має становити 60% середньої заробітної плати. У скандинавських країнах така допомога досягає 70% середньої заробітної плати за рівня безробіття 0,5-1% [430, с. 152]. У зв'язку із цим слушною є думка І. Шкіндюка, який вважає, що враховуючи дуже низьку середню заробітну плату в Україні, розмір допомоги з безробіття не повинен бути меншим, ніж 50% від середньої заробітної плати, оскільки це не забезпечує мінімальних фізіологічних потреб людини [430, с. 152].

Сьогодні в Україні витрати на активну політику на ринку праці становлять лише 0,1-0,13% ВВП, у той час, як у країнах ЄС – 2%, у менш багатих країнах – 0,3% ВВП [247, с. 27]. Ю.М. Маршавін звертає увагу, що потенціал державної служби зайнятості у проведенні активної політики на

ринку праці не може біти реалізовано, оскільки «обмеженість ресурсів не дає змоги істотно збільшити обсяги профнавчання безробітних, надання дотацій роботодавцям для працевлаштування молоді, жінок з малими дітьми, осіб похилого віку, залучення безробітних до самозайнятості (що особливо важливо для сільської місцевості), підвищення конкурентоспроможності осіб, що повертаються на ринок праці» [219, с. 19].

В Україні, крім збільшення витрат на державну політику на ринку праці, більше уваги слід приділяти активним методам регулювання ринку праці. Зараз серед заходів активної політики регулювання пропозиції праці переважає посередництво у працевлаштуванні і підвищення конкурентоспроможності безробітних на ринку праці за допомогою професійної підготовки та перепідготовки. За сприяння державної служби зайнятості у 2001 р. було працевлаштовано 772,7 тис. працівників, що майже на третину більше, ніж у 2000 р. [259]. Працевлаштування зростало протягом 2002-2007 рр. Так, за сприяння державної служби зайнятості у 2007 р. було працевлаштовано 1098,6 тис. осіб, що на 32,1% більше, ніж у 2002 р. В умовах кризи динаміка працевлаштування не зайнятих громадян зменшується, проте починає зростати вже у 2010 р. У 2010 р. через державну службу зайнятості було працевлаштовано 744,5 тис. осіб, що на 6,0% більше, ніж у 2009 р. (проте на 32,3% менше, ніж у 2007 р.) [259].

Рівень працевлаштування, тобто відношення чисельності працевлаштованих до чисельності тих, хто скористався послугами державної служби зайнятості, в Україні поступово зростав: із 29,7% у 2002 р. до 45,4% у 2007 р. В умовах кризових явищ рівень працевлаштування знижується до 32,8% у 2009 р. Збільшення виробництва у 2010 р. після економічної кризи не супроводжувалось одночасним і адекватним розширенням найму нових працівників, а відповідно не можна було очікувати різкого зростання рівня зайнятості. Проте у таких умовах частка працевлаштованих до чисельності тих, хто скористався послугами державної служби зайнятості, у 2010 р. в Україні

склала 40,3% [259]. Разом з тим, цей показник свідчить про недостатньо високу ефективність цього заходу активної державної політики. До державної служби зайнятості з метою пошуку роботи звертається не багато громадян. Згідно з даними анкетного опитування працездатного населення м. Львова, проведеного викладачами кафедри соціології ЛНУ ім. Франка десять років тому, лише 1,9% респондентів у разі втрати роботи мали намір звернутися до центрів зайнятості. Переважна більшість львів'ян (76,7% респондентів) намагалася шукати роботу, розраховуючи на власні сили та використовуватимуть особисті зв'язки і знайомства [102, с.270]. Сьогодні, за оцінками спеціалістів Державної служби зайнятості, не більше 15% осіб, що шукають роботу, звертаються за допомогою до державних інституцій, а решта самостійно вирішують проблеми свого працевлаштування [127, с. 1367]. Зауважимо, що до центрів зайнятості звертаються, як правило, низькооплачувані категорії населення, ті, що не можуть влаштуватися самостійно або потребують соціальної допомоги. Висококваліфіковані працівники шукають роботу самостійно, причому часто в тіньовому секторі економіки.

За сучасних умов акцент слід робити на професійну орієнтацію населення, підвищення кваліфікації і перекваліфікацію працівників, які підвищують конкурентоспроможність безробітних на ринку праці, сприяють формуванню активної позиції людей щодо пошуку гідної роботи. Державною службою зайнятості на професійне навчання для отримання нової професії, спеціальності або підвищення кваліфікації впродовж 2002 р. було скеровано 119,8 тис. безробітних, що на 16,8% більше, ніж у 2001 р., серед них кожен четвертий проходив первинну підготовку та підвищував свою кваліфікацію, а кожного другого було перепідготовлено [297, с.29]. У 2010 р. за скеруванням Державної служби зайнятості професійне навчання проходили 203,3 тис. безробітних, що на 29,4% більше, ніж у 2009 р. Із загальної кількості безробітних 85,2% навчалися з метою підвищення своєї кваліфікації, 11,5%

пройшли підготовку з метою отримання іншої спеціальності, 3,3% – вперше отримали професійну освіту [320].

Проте ефективність такого виду активних програм державної політики зайнятості, як підвищення кваліфікації та перенавчання, є невисокою. Рівень охоплення незайнятого населення професійним навчанням залишається дуже низьким (на 1 січня 2005 р. – 3,5% зареєстрованих безробітних [319], а за 2004-2008 рр. – 7,5% [127, с. 1368]. Для порівняння в Німеччині до 2/3 безробітних проходить перенавчання [127, с. 1368].

Загалом українські економісти звертають увагу на погіршення в останні роки ситуації у всіх напрямках професійного навчання, як у підготовці і перепідготовці, так і підвищенні кваліфікації [127, с. 1368]. Така тенденція пояснюється:

- по-перше, недостатньою динамікою фінансування програм навчання безробітних на ринку праці;
- по-друге, зменшенням чисельності установ, що забезпечують реалізацію програм перекваліфікації безробітних;
- по-третє, погіршенням фінансового становища та зростанням частки збиткових підприємств, особливо у кризовий період розвитку економіки.

Професійна орієнтація населення повинна враховувати потреби ринку в певних професіях, орієнтувати людину на найбільш доцільну для неї професію з урахуванням її інтересів. У розвинених країнах більші доходи отримують працівники з вищим рівнем освіти. Економісти стверджують, що як у розвинених країнах, так і країнах з трансформаційною економікою з підвищенням рівня освіти працівника зменшується ймовірність стати безробітним [71, с. 3; 184, с. 38]. Витрати на освіту підвищують конкурентоспроможність працівника.

Для західних країн характерне зростання витрат на розвиток освіти та підвищення кваліфікації робочої сили. Так, у 90-х роках ХХ століття витрати на

освіту у структурі ВВП в Австрії та Австралії становили 5,6%, Канаді – 7%, Норвегії – 7,5%, Данії – 8,2% [244, с. 224-225], у США – 7-8% ВВП [250, с. 75].

У 90-х роках ХХ століття в Україні спостерігалася чітка тенденція зниження витрат на освіту. Частка витрат на освіту у 2000 р. в Україні становила 3,1% від ВВП [130, с. 75]. В останні роки за рахунок державного бюджету на освіту виділялося 5% від ВВП, тоді як законодавством передбачалося 10%. За цим показником Україна поступається розвиненим країнам. Наприклад, у Данії, Норвегії і США витрати на освіту складають відповідно 7,10%, 6,37% і 7,34% ВВП. В країнах Східної Європи, що недавно приєдналися до ЄС, ще не значні, наприклад, у Чехії вони становлять лише 4,58%, а у Словаччині – 4,1% ВВП [261].

Держава повинна забезпечити необхідні державні інвестиції та відповідне стимулювання недержавних інвестицій в освіту. Зауважимо, що в Україні на сьогодні сформувалася позитивна тенденція на національному ринку праці: починаючи з 2000 р. почали зростати інвестиції не тільки в основний капітал, а й в освіту.

Водночас національний ринок праці характеризується реальними труднощами при працевлаштуванні висококваліфікованих спеціалістів і випускників навчальних закладів, що свідчить про незбалансованість між попитом і пропозицією конкретного виду праці, тобто незбалансованість обсягів випуску спеціалістів вищими навчальними закладами і можливостей забезпечення їх робочими місцями в різних галузях і сферах економіки. Наприклад, зараз є завелика пропозиція всіх економічних та юридичних спеціальностей. Так, за загального збільшення випуску фахівців вищими навчальними закладами України впродовж 1990-2001 рр. на 26%, підготовка спеціалістів економічних спеціальностей збільшилася втричі, а юридичних – у 9,9 раза [184, с. 43]. Тому держава повинна визначити оптимізувати мережу закладів вищої, професійно-технічної, післядипломної освіти різних форм власності та конкретизувати перелік професій для підготовки в цих учбових

зкладах спеціалістів і робітників відповідно до потреб національної економіки. Зауважимо, що в Україні з'явилося багато приватних навчальних закладів, які готують висококваліфіковані кадри для ринкових структур. Водночас зменшилась доступність деяких видів освіти для багатьох в Україні через низьку платоспроможність населення.

В Україні необхідно розвивати кредитування освіти, а також запозичити досвід західних країн щодо створення різноманітних програм фінансової допомоги соціально незахищеним категоріям населення для здобуття вищої освіти. Наприклад, міністерство освіти США проводить такі головні програми фінансової допомоги студентам: федеральні гранти Пелла, федеральні гранти додаткових освітніх можливостей (FSEOG), федеральні Перкінсівські позички та інші. В цьому напрямі Україна зробила вже перші кроки. Так, Фонд інтелектуальної співпраці “Україна – XXI століття”, починаючи з 2001–2002 навчального року почав надавати гранти у найпрестижніших університетах переможцям всеукраїнської універсиади “Інтелектуал ХХ1 століття”. Заслуговує на увагу досвід Інституту лінгвістики і права, адміністрація якого надає кредити на освіту студентам з малозабезпечених сімей.

Зараз в Україні працює стипендіальна програма для студентів-сиріт – нова соціальна ініціатива компанії «Філіп Морріс Україна» спільно з Фондом Допомоги та Розвитку Дітям Чорнобиля (ФДРДЧ). Відповідно за рахунок коштів цієї програми 85 студентів з Київської та Харківської областей за результатами конкурсного відбору отримують фінансову підтримку у розмірі 1300 гривень на місяць для успішного навчання та соціальної адаптації. Проект реалізується протягом 2010-2011 років [370].

У зв'язку з необхідністю регулювання пропозиції праці держава повинна поступово запроваджувати професійне ліцензування, яке широко використовується в розвинених країнах. Наприклад, в США лікарі та юристи можуть отримати ліцензію за умови закінчення школи, акредитованої відповідною професійною організацією: Американською медичною асоціацією,

Американською асоціацією адвокатів. Професійне ліцензування регулює пропозицію праці в напрямі обмеження надмірної пропозиції конкретного виду праці. В Україні постала необхідність ліцензування окремих видів діяльності. Як приклад, Державний сертифікаційний центр МВС України видає ліцензії приватним фірмам на охоронну діяльність.

У розвинених країнах у 1990-х роках ХХ століття поширення набули різні форми організації професійної освіти на підприємствах. У країнах ЄС отримання професійних знань на підприємстві стало нормою трудового життя [26, с. 10]. У розвинених країнах передові компанії на навчання свого персоналу витрачають до 10% робочого часу, вважаючи це не витратами, а вигідними інвестиціями [82, с. 18].

Тому для підвищення конкурентоспроможності працівників на ринку праці доцільно активно залучати до професійного навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації зайнятих громадян, особливо тих, які мають не достатньо конкурентні професії. На великих підприємствах за рахунок прибутку доцільно створити спеціальний цільовий фонд професійного навчання, перенавчання і підвищення кваліфікації працівників, а підприємствам, які спроможні здійснювати професійне навчання, але не здатні фінансувати ці витрати, надавати державні цільові дотації. Слушною з цього приводу є думка А.М. Маршавіна, який вважає, що такі спеціальні цільові фонди повинні формуватися «за рахунок відрахувань із фонду заробітної плати у розмірі 1,5%, з їх включенням у собівартість продукції, це дасть змогу з часом відробити матеріальну базу профнавчання на підприємстві, здійснити підвищення кваліфікації працівників один раз на 4-5 років, щорічно навчати новим професіям 300-500 тис. робітників» [219, с. 21].

Акцент державної політики на збільшення якісного рівня і професіоналізму найманого працівника дасть можливість у довгостроковому періоді суттєво збільшити пропозицію висококваліфікованої праці. В короткостроковому періоді суттєво збільшити пропозицію цієї праці

неможливо, оскільки мобільність і неконкурентність працівника в цьому періоді повністю обмежена здібностями, звичками і досвідом.

Активна і пасивна політика держави на ринку праці у трансформаційній економіці повинна логічно поєднуватися із податково-кредитною політикою. Зменшення податкового тиску сприятиме збільшенню пропозиції праці і детінізації економіки. “Основний тягар навантаження щодо справляння прибуткового податку з громадян, відзначає В.О.Мандибура, припадає на доходи, які отримує наймана праця” [195, с. 35]. Це свідчення того, що основні доходи від підприємницької діяльності отримуються в тіньовій економіці, а по-друге, у працівників не виникає бажання перейти з тіні, де доходи великі і не оподатковуються, в офіційну економіку. Не можна не погодитись із точкою зору В.В.Мортікова, який вважає, що в трансформаційній економіці України “вплив оподаткування особистих доходів на пропозицію праці швидше за все є незначним, що пропозиція праці більше реагує на зміну рівнів оплати в різних галузях, необґрунтовані міжпрофесійні розходження в оплаті праці, що різко проявилися останнім часом” [240, с. 241].

Низький рівень оплати праці – головна причина, чому оподаткування заробітної плати не впливає на пропозицію праці. “В міру підвищення рівня оплати... стабілізації цього рівня, відновлення стійкого зв'язку між результативністю праці і її оплатою пропозиція праці буде ставати все більш чутливою до зміни податкових ставок” [240, с. 241]. Крім зменшення податкового тиску з метою створення нових сучасних робочих місць необхідні також збільшення бюджетних витрат в інноваційні проекти, а також запровадження регресивного оподаткування для оподаткування прибутку підприємств, які запроваджують інноваційні технології та збільшують попит на висококваліфіковану працю.

Отже, для вирішення проблем, пов'язаних із пропозицією на ринку праці в Україні, необхідно:

1. Поліпшити якість людського капіталу на основі інвестицій в освіту і охорону здоров'я. При цьому важлива роль відводиться тут державі, яка несе основну відповідальність за якість людського капіталу.

2. Створити адекватну умовам перехідної економіки (наближену до умов ринкової економіки) систему професійно-кваліфікаційної підготовки.

3. Реформувати систему оплати праці в напрямі збільшення реальної заробітної плати з метою посилення її відтворювальної та стимулювальної функцій.

4. Реформувати систему соціального страхування.

5. Розвивати соціально-трудові відносини в напрямі вдосконалення соціального партнерства і посилення відповідальності партнерів.

6. Розвивати гнучкі форми зайнятості та організації праці.

7. Ухвалити законодавчо-нормативні акти в напрямі посилення соціальних гарантій зайнятості і соціального захисту населення.

8. Використовувати на ринку праці оптимальні важелі податкової і кредитно-грошової політики держави: не збільшувати податковий тягар на доходи, особливо це стосується низькокваліфікованої і низькооплачуваної праці; запровадити регресивне оподаткування прибутку суб'єктів господарювання, які реалізують інноваційні проекти та створюють сучасні робочі місця; знизити відсоток за кредит і забезпечити вільний доступ до дешевого кредиту на освіту всім громадянам України.

9. Удосконалити діяльність служб зайнятості, зокрема, слід вдосконалити систему інформування щодо вакансій, створити банк даних (як на регіональному, так і національному рівнях) ринку праці, який містив би інформацію про потребу підприємств у кадрах за професіями і спеціальностями.

3.2. Удосконалення нормативно-правового регулювання земельних відносин та інвестиційного процесу в Україні

Становлення цивілізованого земельного ринку – процес складний і поступовий. Цей етап пов'язаний з подальшою розробкою законодавчих і нормативно-правових актів, які б регулювали ринок землі, були спрямовані на підтримання і розвиток не тільки оренди, а й іпотечного кредитування, створення Державного іпотечного банку. Концепція подальшого законодавчого забезпечення функціонування ринку землі повинна мати комплексний характер і базуватись на критеріях оптимізації землекористування, охорони і збереження земель, екологічної безпеки довкілля, сталого розвитку національної економіки, підвищення життєвого рівня та наступних принципах формування аграрного земельного ринку:

- «1) обов'язкова соціальна орієнтація земельного ринку на реалізацію економічних інтересів селян;
- 2) поступовість включення приватних сільськогосподарських угідь у ринковий обіг;
- 3) диференційований підхід до соціальних груп суб'єктів земельного ринку, до їхньої участі в укладенні угод щодо купівлі-продажу землі;
- 4) чітке державне регулювання ринку землі, створення системи цінових і податкових важелів впливу держави на ринковий обіг землі;
- 5) обмеження спекулятивно-тіньових угод щодо земельних ділянок» [374, с. 214].

Для забезпечення організації прозорого ринку землі та ефективного його функціонування і регулювання на базі чинного Земельного кодексу України 2002 р., необхідно ухвалити низку законодавчих актів. Оскільки ще багато суттєвих проблем в Земельному кодексі України не враховано або враховано

частково, необхідно розробити та ухвалити Закони України: “Про ринок сільськогосподарських земель”, “Про іпотеку землі”, “Про державний (іпотечний) банк”, “Про державний земельний кадастр” [202, с. 115-116; 205, с. 195]. Це дасть можливість сформувати ефективне правове поле як запоруку успіху становлення, а у недалекому майбутньому – повноцінного функціонування ринку землі. Формування ефективного правового поля свідчить про зміцнення ролі держави на ринку землі.

Широке правове поле повинно формуватися у контексті врахування світового досвіду реформування земельних відносин, проблем земельної власності та становлення нових господарських форм в аграрному секторі. У законодавстві багатьох західних країн чітко простежується тенденція до зростання державного втручання у земельні відносини, передусім у відносини власності, що знаходить вияв у конституціях, спеціальних законах і нормах цивільного права. Зауважимо, що у розвинених ринкових країнах використання землі власниками або орендарями ґрунтується на суворій відповідальності згідно з правовим режимом, вимогами національного та місцевого законодавства.

У світовій практиці через формування системи законодавчо-нормативних актів проявляється регулятивна роль держави на ринку сільськогосподарських земель. Ці законодавчо-нормативні акти, по-перше визначають особливості організації ринку сільськогосподарських земель, його відмінності від функціонування ринку інших видів земель; по-друге, встановлюють суб’єктів права на придбання земель сільськогосподарського призначення, порядок реалізації цього права, кваліфікаційні вимоги до покупця земельної ділянки, призначеної для ведення сільськогосподарської діяльності; по-третє, визначають основні принципи ціноутворення і формування орендної плати на ринку сільськогосподарських земель і заходи запобігання спекулятивним операціям; по-четверте, містять обмеження щодо придбання сільськогосподарських земель у власність тощо [268].

В Україні процедура купівлі-продажу сільськогосподарських земель законодавчо не обґрунтовано, не налагоджено і ефективного контролю за способами її використання. Чітко визначити правові й економічні засади організації, розвитку та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення повинен Закон України “Про ринок сільськогосподарських земель”, який, зокрема, покликаний регулювати відносини купівлі-продажу землі за умов функціонування повноцінного цивілізованого ринку землі. Це сприятиме подальшому розвитку ринкових земельних відносин, дозволить активізувати інвестиційні процеси та зменшити економічні ризики інвестицій. Кроком до законодавчого врегулювання відносин купівлі-продажу сільськогосподарських земель став законопроект “Про ринок землі”, який у першому читанні був схвалений Верховною Радою України 17 червня 2004 р. Він передбачав умови продажу, придбання та інших операцій із земельними ділянками і закріплення права приватної власності на землю для підприємницької діяльності.

На наш погляд, для забезпечення прозорості функціонування ринку сільськогосподарських земель та враховуючи специфіку землі як природно-історичного ресурсу та головного економічного ресурсу в аграрному секторі економіки, необхідно прийняти Закон України “Про ринок сільськогосподарських земель”. Цей закон повинен передбачити систему державної реєстрації прав на земельні ділянки, встановлення реальної ціни землі і збільшення надходжень в державний бюджет у формі державного мита при укладанні цивільно-правових угод, сприяти руху землі до ефективних власників. Цей закон повинен сприяти екологобезпечному використанню земель. Для цього, на нашу думку, доцільно в законодавчому порядку запровадити механізм підвищеної відповідальності за використання земель, а також систему економічного стимулювання раціонального використання земель. Для досягнення цієї мети повинні бути передбачені такі механізми державного регулювання використання землі [202, с. 73]:

1. Цільове використання сільськогосподарських земель, при цьому звільнення від земельного податку терміном на 5 років.

2. З метою стимулювання довгострокового використання землі запровадження високого рівня оподаткування доходів від продажу землі при короткостроковому використанні (наприклад, 100%-й податок з доходів від продажу землі, якою людина володіла менше року) і регресивної шкали оподаткування залежно від терміну володіння (наприклад, 90%-й податок на доходи від продажу землі, якою володіли до 2 років, 80%-й – до 3 років, 70%-й – до 5 років, 60%-й – до 6 років, 50%-й – до 7 років, 45%-й – до 8 років, 40%-й – до 9 років, 35%-й – до 10 років, 30% – понад 10 років).

Законодавчо слід унормувати ситуацію, за якої власник землі змушений продавати землю через банкрутство, яке настало не через неефективне господарювання, а через кризовий стан економіки. У такій ситуації держава повинна нести відповідальність перед кожним землевласником за його банкрутство. Законодавчо необхідно виробити механізм компенсації власнику земельної ділянки за понесені збитки при примусовому виході на ринок землі.

В Україні доцільно було б використати досвід Чехії і Угорщини насамперед щодо податку на землю. Так, у Чехії розмір податку за землю диференційовано залежно від ґрунтово-кліматичних умов. Усі земельні угіддя тут поділені на 44 податкові групи: за кращі землі податок становить 930 крон/га, за найменш родючі землі – тільки 10 крон/га [373, с. 463]. При цьому землекористувачі найбільше зацікавлені в господарюванні саме на землях кращої якості. В Угорщині при купівлі сільськогосподарських угідь (до 100 га) власник може отримати банківський кредит на 10 років у розмірі 70% вартості землі, що купується [12, с. 126].

Сьогодні в усіх країнах функціонують державні інституції (фонди, агентства, банки), які кредитують купівлю земель фермерами на 20 і більше років за пільговими відсотковими ставками і досвід яких може бути успішно адаптований до умов України [268].

Слід відмітити, що уряди західних країн ретельно підходять до будь-яких змін на земельному ринку, жорстко регулюють доступ на ринок земель сільськогосподарського призначення. Наприклад, у США в Північній та Південній Дакоті, Оклахомі, Міннесоті, Вісконсіні, Айові, Міссурі, Канзасі і Небрасці, де є 30% усіх сільськогосподарських земель США, заборонено корпораціям купувати фермерську землю [453]. Це пояснюється тим, що заміна фермерів корпораціями зумовлює деградацію сільських територій, підриває соціальну основу економічної могутності країни, оскільки фермерська сім'я є дуже важливою соціальною складовою американського суспільства.

В Україні необхідно законодавчо обмежити процес парцеляції продуктивних земель, який набув неконтрольованого характеру. Перевагами концентрації сільськогосподарських земель приділена увага в українській економічній літературі [10, с. 251-252; 248, с. 155; 423, с. 30; 442, с. 29; 443, с. 4]. Тому при переданні у приватну власність сільськогосподарських угідь, права на які засвідчено сертифікатами, необхідно стимулювати виділення їх єдиними масивами і обумовити це в законі. Зауважимо, що державне регулювання як механізм економічного впливу на обмеження господарювання на землі, недопущення подрібнення фермерських господарств, сприяння концентрації земельної власності і землекористування застосовується у більшості розвинених ринкових країн. Так, у Німеччині конституція зобов'язує використовувати землю в суспільних інтересах. Не дозволяється дробити фермерські господарства і земельні ділянки при успадкуванні. Забороняється нецільове або непродуктивне використання сільськогосподарських угідь. Конституція Італії передбачає розміри мінімально рентабельної земельної ділянки – 50 або 100 га [10, с. 251-252].

Застереження проти подрібнення фермерських господарств містяться у законодавствах більшості країн ЄС. Відповідно в Україні доцільно використати досвід західних країн, де прийнято закони про ліквідацію дрібних ділянок, тобто раціональне землекористування. Державна орієнтація на недопущення

дроблення селянських господарств, на концентрацію земель відбувається в трансформаційних економіках країн Східної Європи, зокрема в Польщі, Чехії, Угорщині.

В Україні у Законі “Про ринок сільськогосподарських земель” необхідно передбачити, що покупець землі та орендатор повинні мати аграрну освіту. Це практикують західні країни, а у Швеції, Данії, Фінляндії, США сільськогосподарські землі навіть у спадок передаються тільки за умови, що спадкоємець має відповідну сільськогосподарську освіту. Даним законом необхідно запровадити також закупівлю державою сільськогосподарських земель, що продаються, та їх наступну передачу у довгострокову оренду для цільового використання. Це, по-перше, дозволить державі обмежити та контролювати наслідки сучасного тіньового земельного ринку, по-друге, забезпечить раціональне співвідношення державної та приватної власності на землю, дасть можливість уникнути надмірної концентрації земель у руках одного власника.

Регулювання ринку сільськогосподарських земель в Україні повинно поєднуватись із регулюванням доступу іноземців на цей ринок. Країни Східної Європи, які вже входять до складу ЄС, регулюють доступ іноземців на ринки землі шляхом переговорів з ЄС і ухваленням відповідних угод. Угорщина і Чехія, наприклад, погодилися на 7-річний перехідний період, протягом якого компанії з країн ЄС не зможуть купувати їх сільськогосподарські та лісові землі. При цьому фермери з країн ЄС можуть купувати землю в Угорщині вже через три роки за умови попередньої оренди в цей термін. Польща від моменту вступу в ЄС має 12-річний мораторій на купівлю іноземними компаніями земель. Фермери з країн ЄС, за умови попередньої оренди землі (від 3 до 7 років, залежно від воєводства) і особистої участі в обробітку орендованої землі, зможуть швидше купувати землю в Польщі [390, с. 63].

Регулюється допуск іноземних інвесторів і на земельний ринок у США, де у 1978 р. набув чинності спеціальний федеральний закон, за яким усі

іноземні покупці та власники повинні звітувати про купівлю сільськогосподарської землі та форму її використання. Іноземні власники землі у США володіють лише 0,2% сільськогосподарських угідь, причому понад дві третини цих площ перебувають у співвласності американських громадян [451, с.59].

За сучасних умов орендна плата і земельний податок, який сплачують власники і землекористувачі, не виконують екологічної функції, тому законодавчо необхідно передбачити запровадження плати за зниження родючості ґрунтів. Цей захід дуже актуальний, оскільки українські землі, знищені попередньою системою господарювання, продовжують деградувати. Так, умови оренди землі спонукають до інтенсивного використання землі протягом орендного періоду з метою максимізації прибутку. При цьому орендар робить мінімальні витрати на охорону земель, нехтуючи вимогами забезпечення повноцінного відтворення родючих властивостей ґрунту. Це посилює ерозію і деградацію ґрунтів, знижує їх родючість.

Відповідно корисним для України може бути досвід Франції та Італії. Так, у Франції цивільний кодекс передбачає вилучення земельних ділянок (з виплатою їх вартості), які їх власники не обробляють або допустили зниження родючості. В Італії держава зобов'язує власників землі застосовувати агротехнічні прийоми відповідно до норм, визначених міністерством землеробства.

Згідно з прийнятими законами, необхідно розробити програми збереження родючості землі як на національному, так і регіональному рівнях. Ці програми повинні передбачати:

- 1) вилучення з інтенсивного обробітку деградованих і малопродуктивних земель;
- 2) зменшення розораності земельного фонду;
- 3) запровадження системи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Це сприятиме раціональному використанню та охороні продуктивних земель, збереженню, відтворенню та примноженню їх родючості. В Україні розораність земельного фонду є однією з найвищих у світі: удвічі вищою, ніж у Великобританії, Німеччині, Італії та у 3,5 раза більшою, ніж у США. На початку 80-х років США вивели з обороту 26 млн га ріллі і повернулися до площі 1910 р., знизивши розораність до 12% [405, с. 37-38].

За науково обґрунтованими рекомендаціями, до активного сільськогосподарського обробітку слід залучати не більше третини території. Стільки ж має бути відведено для іншої господарської діяльності, а одна третина повинна залишатися у природному стані [330, с. 12]. Саме таким чином можна досягти екологічної рівноваги у природі. Господарська практика розвинених країн з інтенсивним аграрним виробництвом підтверджує цей принцип. На думку П.Саблука, в Україні рівень розораності території необхідно знизити до 47-34%, а з інтенсивного обробітку вже в цьому десятиріччі бажано вивести до 60% малопродуктивних і деградованих земель [330, с. 12].

Крім цього, значну частину еродованих і деградованих земель доцільно перевести у природні кормові угіддя, що створить сприятливі умови для розвитку тваринництва, дасть можливість задовольнити потреби людей у продукції цієї галузі і забезпечити господарства органічними добривами. Дотримання наукових сівозмін за скорочення оброблюваних земель стимулюватиме підвищення врожайності сільськогосподарських культур, підвищення агрокультури.

У Законі України “Про іпотеку землі” слід передбачити всі можливі варіанти економічних відносин за умов іпотечного кредитування. По-перше, закон повинен запровадити механізм перерозподілу землі, рух землі до ефективного власника. Так, якщо сільськогосподарське підприємство не в змозі повернути кредит, банк може надати цю землю в довгострокову оренду сільськогосподарським підприємствам, які працюють ефективно. Це сприятиме ефективному використанню землі як найважливішого економічного ресурсу і

формуванню оптимальних за розмірами господарських одиниць в аграрній сфері.

По-друге, до закону слід обов'язково включити вимогу цільового призначення іпотечних кредитів під заставу сільськогосподарських земель і спрямовувати їх на купівлю сільськогосподарської техніки, впровадження нових технологій, реалізацію заходів, пов'язаних з підвищенням продуктивності землі, збереження і примноження їх родючості.

По-третє, за умов чинності мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, законодавчо необхідно врегулювати механізм застави права оренди сільськогосподарських земель. З метою захисту інтересів власників земельних ділянок, при переданні орендованої землі в іпотеку в законі доцільно передбачити нижчі розміри кредиту. Так, якщо банки надаватимуть позику землевласникам, які не здали землю в оренду, під 60% вартості землі, то орендар під орендовану землю може одержати позику під 30% вартості землі. Застава права оренди в Україні актуальна з огляду на проблеми фінансування аграрного сектору вітчизняної економіки. При цьому залишатимуться гарантії власності на землю для селян, навіть у разі неповернення кредиту стягнення звертатиметься на право орендувати землю, а не на власність. Запровадження такої норми закону сприятиме розвитку і стимулюванню довгострокової оренди сільськогосподарських земель.

По-четверте, в законі слід закріпити положення про те, що банк не може стати власником земельних ділянок, під які одержано іпотечний кредит. Він повинен за неможливості купівлі-продажу землі надати її в оренду з вимогою цільового використання – виробництва сільськогосподарської продукції. А коли купівлю-продаж землі буде дозволено, то банк повинен продати закладені землі на аукціоні тільки сільськогосподарським виробникам або державі.

По-п'яте, на першому етапі розвитку іпотечного кредитування в законі доцільно передбачити механізм виокремлення прибуткових і перспективних

господарств, яким на підставі обґрунтованих і детально розроблених бізнес-планів першочергово слід надавати іпотечні кредити.

Через загрозу втрати селянами своїх земельних ділянок, в найближчій перспективі іпотечне кредитування орендованих земель повинно регулюватися і контролюватися державою. Цьому сприятиме створення державного Земельного (іпотечного) банку, який є структурним елементом розвиненої інфраструктури ринку землі. В Законі України “Про державний (іпотечний) банк” необхідно передбачити:

- 1) умови кредитування під заставу землі;
- 2) умови надання довгострокового кредиту для купівлі земельної ділянки;
- 3) умови здійснення інвестицій в землю з метою підвищення її родючості і збереження продуктивних властивостей ґрунту;
- 4) забезпечення механізму регулювання процесу ціноутворення на землю і запобігання різким коливанням цін, а також встановлення занижених цін на землю;
- 5) забезпечення перерозподілу землі на користь того власника, який працює на землі ефективніше та екологічно безпечніше.

На наш погляд, до Закону України “Про оренду землі” необхідно внести такі зміни:

- 1) передбачити заставу права оренди землі орендарям з метою залучення інвестицій у виробництво, тобто право оренди повинно стати предметом ринкових операцій;
- 2) запровадити єдину державну систему реєстрації;
- 3) створити об’єднання власників земельних паїв як суб’єкта ринку землі, які регулюватимуть орендні відносини шляхом укладання орендних договорів, контролюватимуть дотримання орендарями умов договору, а в разі необхідності контролюватимуть процес виділення земельних паїв у натурі одним масивом, не допускаючи парцелізації і подрібнення земельних масивів, а

також сприятимуть збільшенню довгострокової оренди шляхом посилення екологічного контролю та моніторингу орендного землекористування;

4) передбачити можливість і механізми викупу орендарем орендованих земель.

Зауважимо, що в розвинених країнах більшість фермерів-початківців орендують землю, оскільки для цього потрібний менший стартовий капітал. Перехід від повної до часткової оренди і купівлі землі одержав назву “фермерської драбини”. Так, у США середній вік фермерів-орендарів становить 30 років, фермерів-землевласників – понад 45 років, землевласники віком понад 60 років воліють здавати свою землю в оренду [226, с. 139].

Помилково зводити ринок сільськогосподарських земель лише до купівлі-продажу. Світова практика свідчить, що орендні відносини та іпотека є найважливішими ринковими операціями із землею. Тому слушно зауважує П. Т. Саблук, що «в Україні слід очікувати швидкого розвитку орендних відносин і застави землі на початкових стадіях ринкових земельних відносин, а не масової купівлі-продажу» [331, с. 261].

На наш погляд, на сьогодні важливо не вільно розпоряджатися земельними ділянками, а забезпечити ефективне і екологічнобезпечне використання земельних ресурсів. Ніде у світі немає вільного земельного ринку, він функціонує в умовах жорсткого державного регулювання.

Сьогодні скасування мораторію не є панацеєю для вирішення проблем в аграрному секторі економіки. Ми підтримуємо точку зору В.Я.Месель-Веселяка, який вважає, що не слід поспішати із запровадженням купівлі-продажу сільськогосподарських земель. [229, с. 23]. Відповідно, немає підстав, категорично стверджувати, що «скасування мораторію на відчуження сільськогосподарських земель сприятиме ефективному та раціональному використанню земель, розвитку агропромислового комплексу як стратегічно важливого сектору економіки» [132, с. 111], що про землю належним чином дбатимуть, ліквідується тіньовий обіг землі, активізуються процеси

корпоратизації, агропромислової інтеграції та залучення у сільськогосподарське виробництво додаткових інвестицій. В Україні основними перешкодами ефективного розвитку сільського господарства є диспаритет цін на сільгосппродукцію та матеріально-технічне забезпечення, відсутність доступних кредитів, цивілізованих ринків збуту та високі податки [413].

На наш погляд, сьогодні проблема полягає не в продовженні чи скасуванні мораторію, а у комплексному підході до вирішення проблеми ефективного господарювання в аграрному секторі національної економіки. На наше переконання, комплексний підхід передбачає, по-перше, формування механізму цивілізованого державного регулювання ринку сільськогосподарських земель, а по-друге, формування ринкового механізму господарювання в аграрній сфері і його підтримка на рівні державної політики. Як свідчить досвід розвинених західних країн, механізм господарювання в сільському господарстві, який лежить в основі державної політики регулювання цієї галузі, передбачає, по-перше, державне замовлення на виробництво сільськогосподарської продукції, по-друге, регулювання державою закупівельних цін і встановлення їх на високому рівні, по-третє, систему дотацій фермерам із державного бюджету та наявність доступних довгострокових кредитів, по-четверте, державну програму виробництва техніки та інших засобів виробництва для аграрного сектору та гарантовані державні інвестиції для реалізації цієї програми.

В умовах ринку ні ринок сільськогосподарських земель, ні механізм господарювання в аграрній сфері окремо не можуть гарантувати високу економічну віддачу ресурсів і екологічнобезпечне їх використання. Тільки їх взаємодія за умови цивілізованого державного регулювання забезпечує високу ефективність сільськогосподарського виробництва.

Таким чином, в Україні подальше забезпечення ефективного формування та функціонування ринку сільськогосподарських земель об'єктивно передбачає:

1) створення повноцінної законодавчої і нормативно-правової бази, яка б забезпечувала цивілізовані способи використання сільськогосподарських земель;

2) розробку науково обґрунтованої методики оцінки вартості землі для формування її стартової ціни за купівлі-продажу, оскільки її відсутність сьогодні за умови скасування мораторію означає, що селяни змушені будуть продати свої землі за безцінь, не отримають належних доходів від продажу землі і залишаться без паю;

3) створення повноцінного земельного кадастру, що включає кадастрове зонування, кадастрові зйомки, економічну оцінку земель, урахування кількості та якості земель;

4) створення системи жорсткого державного регулювання, яка забезпечить повноцінну реалізацію інституту цільового використання земель, забезпечить екологічнобезпечне використання головного економічного ресурсу аграрної галузі, регулюватиме доступ на земельний ринок як вітчизняних, так і іноземних суб'єктів господарювання

Зауважимо, що слушною щодо вітчизняних земельних проблем є думка О.А. Шульги, який вважає, що «не варто поспішати із зняттям мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення... після прийняття відповідних законів про землю навіть з урахуванням у них різного роду застережень з досвіду зарубіжних країн. Перш за все треба зосередитись на підвищенні культури земельних відносин українського народу через стимулювання кооперування, вдосконалення орендних відносин та поширення заставних операцій» [434, с. 113].

Проведений нами аналіз становлення і розвитку ринку капітальних благ в Україні дає підстави для висновку: ринок капітальних благ не виконує повною мірою функцій, про які йшлося в підрозділі 1.2, а саме: він повинен, по-перше, забезпечувати як на окремому підприємстві, так і в національній економіці загалом впровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу, що

є основою підвищення ефективності всієї національної економіки і окремих підприємств; по-друге, сприяти реалізації структурних зрушень в економіці; по-третє, здійснювати якісне вдосконалення і кількісне зростання основного капіталу на макро- і мікрорівнях.

Така ситуація вимагає зміцнення ролі держави в регулюванні ринку капітальних благ, стимулюванні збільшення попиту на капітальні блага і їх пропозиції, активізації інноваційно-інвестиційних процесів. Активізація ролі держави обумовлена складністю поєднання двох взаємозв'язаних процесів в національній економіці: по-перше, заміна зношеного основного капіталу новим, яка в умовах перехідної економіки України потребує тривалого часу, і, по-друге, впровадження сучасної найновішої техніки і технологій. Ці два процеси можуть поєднуватись, але впровадження передових технологій – процес триваліший і вимагає більших витрат.

В Україні, втілюючи перетворення, слід врахувати досвід країн Східної Європи, зокрема Угорщини, Чехії, східних земель Німеччини. Технічна реконструкція промисловості цих країн відбувалась, по-перше, шляхом будівництва підприємств за сучасною найновішою технологією з використанням іноземних кредитів і ліцензій; по-друге, шляхом впровадження на діючих підприємствах нових технологій з їх повною модернізацією; по-третє, шляхом закриття тих підприємств, на яких неможливо впровадити найновішу технологію.

В сучасних умовах України доцільно використати досвід розвинених країн світу, державне регулювання яких сьогодні в першу чергу спрямоване на збереження макроекономічної стабільності, відновлення ділової активності, інвестиційної привабливості та структурних зрушень в економіці. До таких напрямів антикризової політики держави належать [403]:

- 1) розширення податкових пільг для підприємств які найбільш відчують вплив фінансово-економічної кризи;

2) провадження пільг для стимулювання енергозбереження та впровадження інноваційних технологій;

3) державне інвестування у розвиток регіональної інфраструктури;

4) недопущення подальшого падіння попиту на товари споживчої групи;

5) забезпечення сільгоспвиробників кредитними ресурсами та ринками збуту, в тому числі за кордоном;

б) переорієнтація бюджетних видатків із соціального спрямування на розвиток державної інфраструктури та реальної економіки, державні інвестиції з метою створення нових робочих місць.

На наш погляд, ефективна структурна інвестиційно-інноваційна політика держави повинна базуватись на таких принципах:

1. Інвестиційно-інноваційна діяльність повинна мати законодавче забезпечення, розвиватись у широкому просторі правового поля.

В Україні набула чинності низка законодавчих актів, які регулюють як вітчизняні, так і іноземні інвестиції [3; 7; 8]. Проте недостатнє законодавче забезпечення інвестиційного процесу стримує зростання інвестицій в економіку. Найважливішою правовою проблемою є проблема гарантій прав власності, особливо реального забезпечення приватної власності. Збільшенню попиту на капітальні блага сприятиме розробка і ухвалення Закону України “Про амортизацію”. Це сприятиме зростанню як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій за рахунок поліпшення амортизаційної політики та запровадження цільового використання амортизаційних відрахувань, які повинні виконувати своє цільове призначення.

2. Необхідно розробити і ухвалити Комплексну програму залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій, де слід відобразити реальну ситуацію, що склалася в інвестиційній сфері, чітко сформулювати напрями державної підтримки інвестиційної діяльності і визначити завдання щодо стимулювання інноваційної діяльності.

Програма повинна передбачати конкретні заходи, які б забезпечували і стимулювали реінвестування прибутку в Україні. Вона також повинна включати заходи з правового забезпечення ефективної інвестиційної діяльності на основі законодавчих актів, інструкцій та методичних рекомендацій.

3. За умов обмеженості інвестиційних ресурсів необхідно структурувати інвестиційну підтримку. Насамперед йдеться про машинобудування, тобто галузі, які виробляють інвестиційні товари. В Україні забезпечення сталого розвитку передбачає скорочення частки галузей старих технологічних укладів, а новітніх, навпаки, – зростання. Цього поки що не відбувається. В Україні спостерігається збільшення обсягів виробництва тих галузей, які зорієнтовані переважно на обслуговування зовнішнього попиту (металургії, основної хімії тощо). Спрямування значних коштів на виробничий розвиток цим галузям дали змогу значні прибутки від експортних операцій за рахунок високих цін на ці товари на світових ринках.

Дуже актуальним є збільшення інвестицій у галузі новітніх технологічних укладів, передусім машинобудування, але за умови їх обґрунтованої структурної перебудови.

4. Кожен пріоритетний напрям державної інвестиційної політики повинен реалізуватися у формі державних програм, оскільки такі програми потребують певної централізації державних коштів.

5. Підставою для надання та збільшення прямих державних інвестицій повинен бути попит на продукцію відповідних галузей.

6. Необхідно сформувати систему страхування інвестиційних ризиків, створивши для цього спільні страхові компанії.

7. Орієнтація на інноваційний розвиток економіки потребує значних державних інвестицій у фундаментальні наукові дослідження. Це також вимагає розробки відповідної державної програми. Об'єктивний процес інвестування державою фундаментальних наукових досліджень зумовлений тим, що приватний сектор економіки не зацікавлений у їх фінансуванні через

невизначеність результатів і високий ступінь ризику. Тому в розвинених країнах до 50% видатків на ці цілі відшкодовуються з держбюджету. Так, у США тільки на фундаментальну науку витрачається 9 млрд дол. на рік, що становить 80% загальних витрат на неї [257, с. 110].

Світовий досвід підтверджує, що інноваційна сфера, особливо в країнах з трансформаційною економікою, не спроможна саморегулюватися – необхідне державне регулювання цих процесів [342]. Тому в Україні слід розробити цільові державні програми, спрямовані на пожвавлення інноваційної діяльності, і законодавчо їх забезпечити. При цьому необхідно враховувати досвід країн Європи, зокрема Польщі, Німеччини. Наприклад, слід законодавчо закріпити створення на підприємствах резервних фондів, які формуються із прибутку, що не оподатковується. Ці фонди повинні мати інвестиційне спрямування, зорієнтоване на інноваційні технології. Необхідність прискорення інноваційного розвитку національної економіки України зумовлена високим рівнем інноваційного зростання у світовій економіці.

8. Зміни на ринку капітальних благ, активізація інвестиційного процесу повинні передбачати і враховувати екологічні аспекти запровадження інноваційних технологій. Сьогодні в Україні середньорічні екологічні втрати ВВП є одними з найбільших у світі і становлять 10-15% [57, с. 129].

Активізація інвестиційних процесів є основою подальшого економічного зростання. Ефективна структурна трансформація економічної політики, а відповідно і структуризація інвестицій в основний капітал можливі за умови використання всіх джерел формування інвестиційного потенціалу: власних, залучених і позичених інвестиційних ресурсів.

3.3. Висновки до розділу 3

Важливим фактором розвитку ринку економічних ресурсів у перехідній економіці є держава, яка є генеруючою і керуючою інституцією всіх соціально-економічних процесів у національній економіці, визначає внутрішні правила економічної поведінки власників економічних ресурсів і всіх суб'єктів господарювання. Активна державна політика на ринку ресурсів в Україні повинна забезпечувати: структурні зміни в економіці, утвердження інноваційної моделі структурної модернізації економіки; переорієнтацію перехідної економіки на зростання потреб внутрішнього споживання; оновлення національного виробництва і його високу конкурентоспроможність.

Ринок праці є складовою ринкової економіки і тому не може розвиватися поза державною політикою. За умов становлення ринкових відносин потреба у державному регулюванні розвитку ринку праці набуває ще більшої актуальності. Україні необхідна цілісна концепція і розроблена на її основі комплексна програма впливу на ринок праці, причому йдеться про вплив на ринок праці як з боку попиту на працю, так і з боку пропозиції праці. Метою цієї програми має бути ефективне функціонування трудового потенціалу на основі інвестицій як у людський, так і в основний капітал; створення робочих місць і умов для задоволення потреб людини в отриманні робочого місця і заробітної плати; забезпечення національної економіки кваліфікованою робочою силою, рівень якої відповідав би реальним потребам економіки на кожному етапі економічного розвитку. Це, своєю чергою, забезпечить підвищення ефективності державної політики на ринку праці, сприятиме регулюванню трудових процесів у тісному взаємозв'язку з сучасними економічними і соціальними перетвореннями в напрямку створення соціально орієнтованої ринкової економіки.

На сучасному етапі зростає роль держави на ринку землі, що пояснюється необхідністю забезпечення належної охорони земель шляхом раціонального їх

використання, збереження і поліпшення їх екологічних цінностей в процесі використання; необхідністю забезпечення жорсткого контролю за дотриманням усіма землевласниками і землекористувачами нормативних і законодавчих актів щодо землі і недопущенням спекуляції землею; необхідністю надання суб'єктам господарської діяльності фінансової і організаційної підтримки, податкових і кредитних пільг; об'єктивним правом державної власності на землю, яке забезпечує реалізацію земельних інтересів усіх соціальних суб'єктів; посиленням контролю держави за процесом парцеляції продуктивних земель.

Забезпечення ефективного функціонування цивілізованого ринку землі в Україні передбачає створення широкого правового поля, зокрема ухвалення Законів України “Про ринок землі”, “Про державний (іпотечний) банк”, “Про державний земельний кадастр”, “Про охорону землі”, внесення доповнень до Закону України “Про оренду землі”. Ці закони сприятимуть використанню землі як найважливішого природного ресурсу на засадах сталого розвитку, з дотриманням вимог екологічної безпеки. Це дасть змогу, по-перше, звести до мінімуму як економічні, так і екологічні проблеми, пов'язані з використанням і розподілом земельних ресурсів між землевласниками за різних форм власності на землю; по-друге, удосконалити механізм державного регулювання ринку землі з урахуванням еколого-економічних стандартів; по-третє, запровадити найефективніші способи використання сільськогосподарських земель із одночасним посиленням їх охорони і поліпшенням стану навколишнього середовища.

Основним завданням трансформаційної економіки України визначено прискорене економічне зростання, проте ефективного ринкового механізму ще не створено. За таких умов зростає роль держави як фактора розвитку і становлення ринку капітальних благ. Економічна політика держави, як короткострокова, так і довгострокова, повинна передбачати, по-перше, створення сприятливого інвестиційного клімату; по-друге, регулювання структурно-інвестиційних процесів і стимулювання інвестиційної активності із

урахуванням екологічних аспектів запровадження новітніх технологій. З цією метою в Україні необхідно розробити і ухвалити Комплексну програму залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій, де слід відобразити реальну ситуацію, що склалася в інвестиційній сфері, чітко сформулювати напрями державної підтримки інвестиційної діяльності і визначити завдання щодо стимулювання інноваційної діяльності. Програма повинна включати заходи з правового забезпечення ефективної інвестиційної діяльності на основі законодавчих актів, інструкцій та методичних рекомендацій.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження проблеми формування ринку економічних ресурсів у трансформаційній економіці України дають підстави для таких висновків:

1. Становлення і формування ринків кожного із трьох основних ресурсів – праці, капіталу, землі – має свої особливості і етапи розвитку. У різних трансформаційних економіках етапи розвитку і становлення певного ресурсного ринку можуть не збігатися, оскільки темпи і час становлення залежать від історичних умов і особливостей економічного розвитку. Враховуючи історичні та економічні фактори, трансформаційні економіки можна поділити на дві групи: а) перехідні економіки країн, які утворилися після розпаду Радянського Союзу; б) перехідні економіки країн Східної і Центральної Європи.

2. Становлення і розвиток ринку факторів виробництва в Україні відбувалися під впливом двох груп чинників. Перша група – це негативні чинники розвитку економіки України як складової єдиного народногосподарського комплексу в соціалістичний період розвитку. Друга група – це чинники, що поглибили кризові явища у ході трансформаційних змін. Це насамперед відсутність науково обґрунтованої цілісної економічної політики переходу до ринку, часті зміни цієї політики.

3. Ринок праці виступає як система соціально-економічних відносин його суб'єктів (найманих працівників, роботодавців і держави) з приводу відтворення робочої сили (формування, розподілу, перерозподілу, використання та розвитку) відповідно до рівня розвитку національної економіки та прогресивних стандартів розвитку людини.

Таке визначення, по-перше, враховує зростання ролі людського фактора; по-друге, передбачає державне регулювання ринку праці; по-третє, відображає необхідність узгодження процесу відтворення робочої сили і рівня економічного розвитку.

Чинниками, які визначають попит на працю у трансформаційній економіці, є: обсяг і структура національного виробництва і пов'язаний з цим – попит на виготовлені товари і послуги; можливість заміщення праці капіталом; технологія виробництва і продуктивність праці; інститут власності; інститут держави (участь держави у регулюванні трудових відносин, створення сприятливого фінансового і грошово-кредитного середовища).

Чинниками, які визначають пропозицію праці, є: демографічна ситуація; рівень і якість життя; інтенсивність вивільнення робочої сили зі сфери економічної діяльності; міграційна активність; чисельність і структура незайнятих громадян, які шукають роботу через центри зайнятості; різний ступінь адаптації населення до ринкових перетворень; застосування нових прогресивних форм зайнятості; ефективність державного регулювання пропозиції праці і вплив профспілок.

4. Національний ринок праці у процесі становлення пройшов два етапи і перебуває на третьому. На першому етапі (1992-1995 рр.) національний ринок праці був працедефіцитним, попит на працю перевищував її пропозицію. Цей період характеризується низьким коефіцієнтом навантаження на вільне робоче місце (0,55-0,6); дуже низьким рівнем офіційного безробіття (0,3%); зростанням прихованого безробіття і тіньової зайнятості.

Для другого етапу формування національного ринку праці (1996-1999 рр.) характерними є: перевищення пропозиції праці над попитом; зростання безробіття, регіональні відмінності у рівнях безробіття; низький рівень офіційно зареєстрованого безробіття; висока частка жінок і молоді серед безробітних; зростання тривалості безробіття серед осіб, зареєстрованих

службою зайнятості; великі масштаби прихованого безробіття і тіньового ринку праці; низький рівень оплати праці, зниження реальних доходів населення.

Ознаками та наявними тенденціями третього етапу формування національного ринку праці, який почався в Україні з 2000 р. і триває нині, є: збереження праценадлишкової кон'юнктури, проте зменшення навантаження на одне вільне робоче місце; поступове зменшення офіційного безробіття на існування регіональних відмінностей у рівнях безробіття; скорочення середньої тривалості перебування у стані безробіття; збереження тіньового ринку праці і поступове зменшення прихованого безробіття на виробництві; зростання реальної заробітної плати. Ці тенденції дещо відрізнялися у кризовий період 2008-2009 рр., проте вже у 2010 р. здебільшого відновилися.

5. Збільшення попиту на працю і працевлаштування незайнятого населення в Україні, починаючи з 1999 р., сприяло, по-перше, поступовим прогресивним структурним змінам у національній економіці; по-друге, підвищенню ефективності національного виробництва; по-третє, поступовому вирішенню соціальних проблем на ринку праці (зростає частка фонду оплати праці у ВВП).

В Україні найближчим часом на ринку праці спостерігатимуться дві тенденції, які враховують структурні зміни у національній економіці:

- вивільнення надлишкової робочої сили, що сформувалася у результаті вимушеної неповної зайнятості, і збільшення попиту на працю на основі створення якісно нових робочих місць;
- розвиток гнучкості ринку праці у напрямі використання нестандартних форм зайнятості (неповний робочий день, тимчасова і надомна робота). Гнучкий ринок праці сприятиме врахуванню сезонності робіт, ефективнішому використанню трудового потенціалу, збільшенню пропозиції праці.

6. Формування пропозиції на національному ринку праці пояснюється такими процесами:

- процесом вивільнення працівників унаслідок скорочення чисельності або штату у 90-х роках ХХ століття;
- міграцією висококваліфікованих працівників за кордон;
- зтяжним характером безробіття;
- недостатньою ефективністю роботи служби зайнятості;
- діяльністю неринкових профспілок.

До факторів, що зменшують пропозицію праці, ми відносимо: демографічний фактор; міграцію за кордон насамперед висококваліфікованих спеціалістів; приховане безробіття; зневіру людей у можливості знайти роботу.

Головними факторами, які визначають збільшення пропозиції праці в Україні, є:

- реформування заробітної плати, встановлення мінімальних державних гарантій в системі оплати праці;
- удосконалення гнучких форм і систем оплати праці, включаючи контрактну і безтарифну, удосконалення нормування витрати праці;
- активізація профспілок, діяльність яких повинна бути спрямована на розширення можливостей працевлаштування і професійного навчання, а також реалізацію механізму договірного регулювання заробітної плати;
- підвищення ефективності роботи служб зайнятості, діяльність яких повинна бути спрямована на збільшення можливостей працевлаштування шляхом: інформування безробітних про вільні робочі місця; підвищення рівня кваліфікації і професіоналізму працівників; розширення громадських робіт; надання консультаційної допомоги з працевлаштування;
- створення мережі недержавних агентств з працевлаштування, які своєю діяльністю доповнювали б роботу служб зайнятості;
- розвиток системи соціального партнерства на державному, галузевому, регіональному рівнях і на рівні підприємств.

7. Ринок землі – це особлива товарна сфера економіки, в якій реалізуються економічні відносини щодо купівлі-продажу, застави, оренди та обміну землі, провадиться ефективна господарська діяльність і економічний ресурс використання з точки зору екологічного благополуччя. Отже, ринок землі включає такі елементи: купівля-продаж, оренда, іпотека, обмін.

У процесі становлення ринку землі неприпустимі спонтанність дій, зміна пріоритетів і змісту політичних намірів та конкретних дій. Важливими передумовами формування ринку землі є: а) законодавче закріплення прав власності на землю за землевласниками і землекористувачами, яке забезпечить раціональне та ефективне використання земельних ресурсів; б) формування законодавчої бази, тобто створення юридичних умов для забезпечення ринкових операцій із землею і розвитку інфраструктури ринку землі; в) удосконалення системи державного контролю в напрямку екологічнобезпечного використання та охорони земельних ресурсів; г) становлення прозорого державного регулювання ринку землі та його інфраструктури (державна система реєстрації прав на земельні ділянки, їх оцінка з урахуванням цільового використання землі, обмеження доступу іноземних громадян на ринок землі, яким надається можливість використовувати землю на правах оренди).

7. У процесі формування ринку сільськогосподарських земель в Україні ми виокремлюємо три етапи. На першому етапі (1992-1996 рр.) відбулося роздержавлення земель і передача їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам. Другий етап (1997-1999рр.) пов'язаний з формуванням приватної власності на землю на базі паювання роздержавлених земель сільськогосподарських підприємств. Для третього етапу (з 2000 р.) характерні розвиток орендних відносин, підготовка до іпотечного кредитування, формування ефективного правового поля і зміцнення ролі держави на ринку землі.

8. Оренда землі в Україні стала визначальною формою ринкових операцій із землею. Складність процесу приватизації землі, наслідки радянського

неефективного господарювання, відсутність реального господаря на землі зумовили вибір орендних відносин як єдиний правильний спосіб розвитку ринкових операцій із землею. Оренда – єдиний засіб оптимізації землекористування в аграрній сфері на найближчі роки, за відповідного законодавчого забезпечення вона сприятиме ефективному господарюванню на землі.

9. Іпотечне кредитування буде ефективним на четвертому етапі становлення ринку землі за умови, по-перше, створення правових та інституційних передумов; по-друге, жорсткого контролю з боку держави. Іпотека сприятиме залученню інвестицій в аграрний сектор, стимулюванню підприємницької діяльності, ефективному землекористуванню і формуванню оптимальних за розмірами господарських одиниць.

10. Формування цивілізованого ринку землі – процес дуже складний і тривалий. Найважливішою умовою ефективного становлення і функціонування ринку землі є контроль з боку держави, яка повинна регулювати перерозподіл земель, контролювати їх використання за цільовим призначенням, встановлювати розміри приватного землеволодіння.

11. Розвиток ринку капітальних благ у найближчій перспективі – це основа економічного зростання. На наш погляд, ринок капітальних благ повинен розвиватися у напрямках як збільшення пропозиції капітальних благ, так і збільшення попиту на них. Збільшення попиту на капітальні блага в усіх галузях зумовлене такими чинниками: потребою прискореного економічного зростання; посиленням впливу ефекту заміщення праці капіталом; високим ступенем як фізичного, так і морального зношення використовуваного капіталу.

Тенденція до збільшення попиту на капітал в Україні почала формуватись з 1998 р. У 2000-2002 рр. за темпами зростання інвестиції в основний капітал випереджали зростання ВВП. Зростання інвестицій в основний капітал є головним фактором прискорення темпів виробництва в Україні за останні роки, проте існування інвестиційної пастки, за якої обсяг інвестицій є нееластичним

за ставкою процента, обмежує інвестиційний процес і не дає можливості суттєво підвищити ефективність інвестицій.

12. Розвиток ринку капітальних благ можна поділити на два етапи. Перший етап (1991-1997 рр.) характеризується зменшенням як попиту на основний капітал, так і його пропозиції, тобто постійним зменшенням обсягу інвестицій в основний капітал та зменшенням частки інвестицій в основний капітал у ВВП. З 1998 р. починається другий етап, який характеризується зростанням попиту на капітал і збільшенням частки інвестицій в основний капітал у ВВП, поступовим збільшення пропозиції капіталу. Зростанню пропозиції капіталу на вітчизняному ринку капіталу на цьому етапі сприятимуть, по-перше, збільшення інвестицій у галузі, які безпосередньо створюють капітальні блага – в машинобудування; по-друге, збільшення інвестицій в інноваційні технології як в абсолютному, так і відносному вимірах, тобто збільшення частки інвестицій, які спрямовуються на придбання нових технологій, прогресивного обладнання; по-третє, залучення у національну економіку прямих іноземних інвестицій; по-четверте, зростання значення інституту власності та інституту держави (постійне зростання приватного сектору в інвестиційному процесі в Україні вимагає зміцнення ролі держави у напрямі створення сприятливого клімату).

13. Фінансове забезпечення інвестиційної діяльності, необхідне для ефективного управління механізмом інвестиційних процесів, передбачає формування інвестиційних ресурсів на двох рівнях – макро- і мікроекономічному. На макроекономічному рівні до чинників, які визначають фінансове забезпечення попиту на капітальні блага, належать: економічна ситуація в національній економіці; податкова і грошово-кредитна політика держави; інформаційне забезпечення суб'єктів ринку капітальних благ. На мікроекономічному рівні такими чинниками є: цільова система використання амортизаційного фонду, використання прискореної амортизації; застосування механізму пільгового оподаткування прибутку підприємств, які впроваджують

інноваційні технології; підвищення заробітної плати працівників як чинник забезпечення ефективного впливу ефекту заміщення праці капіталом; використання сучасних методик оцінки інвестиційних проектів, побудованих на дисконтуванні майбутніх доходів.

14. Важливим фактором розвитку ринку економічних ресурсів у перехідній економіці є держава, яка формує і реалізує науково обґрунтовану макроекономічну політику, спрямовану на ефективне використання обмежених ресурсів у коротко- і довгостроковому періодах. Сучасна держава повинна: по-перше, активно сприяти завершенню формування нормативно-правового поля функціонування всіх ресурсних ринків; по-друге, на ринку праці – сприяти розвитку соціального партнерства, підвищенню ролі профспілок, удосконаленню освіти відповідно до світових вимог як основного напрямку інвестицій у людський капітал, запровадженню державного регулювання і державних гарантій відносно недопущення заборгованості по заробітній платі, реформуванню соціального страхування, насамперед страхування від безробіття; по-третє, на ринку капітальних благ – сприяти запровадженню експертизи інвестиційних проектів на їх відповідності потребам розвитку національної економіки і потребам збільшення попиту на працю із урахуванням регіональних і галузевих особливостей і потреб; по-четверте, на ринку землі – регулювати перерозподіл земель, контролювати їх використання за цільовим призначенням, встановлювати розміри приватного землеволодіння.

15. Державна політика у напрямі збільшення попиту на працю повинна передбачати: структурну модернізацію економіки, технологічне оновлення виробничого потенціалу на основі активної інвестиційної та інноваційної діяльності; розвиток громадських робіт на основі довгострокових регіональних програм і фінансового забезпечення; зниження податкового тиску на виробника, що сприятиме розширенню виробництва і легалізації тіньової

економіки; зниження процентної ставки за кредит, що забезпечить зростання інвестиційних витрат підприємців і створення робочих місць; створення ефективних робочих місць у контексті Глобального пакту про робочі місця [51]; стимулювання створення робочих місць для молоді і неконкурентних верств, забезпечення у приватному секторі часткового державного фінансування створення і утримання цих робочих місць; розвиток малого і середнього бізнесу; через Державну службу зайнятості держава повинна визначати економічну доцільність і можливість створення додаткових робочих місць.

Державна політика на ринку праці щодо регулювання пропозиції праці повинна передбачати: підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників; розробку і впровадження механізму гнучких форм зайнятості згідно з потребами розвитку економіки та особливостями економічної ситуації (перевищення пропозиції праці над попитом на неї, приховане безробіття); реформування системи соціального захисту безробітних, яка має спонукати їх до активного пошуку нового місця роботи; збільшення державних інвестицій у людський капітал; створення ефективної системи професійної підготовки і перепідготовки, що сприятиме збільшенню гнучкості ринку праці.

Державне регулювання ринку праці, яке має відношення як до попиту на працю, так і до пропозиції праці, стосується реформування заробітної плати. На сучасному ринку праці держава не може формувати свою політику за принципом: “низька заробітна плата → висока зайнятість”. Тому надзвичайно актуальним є підвищення реальної заробітної плати з урахуванням досвіду країн Східної Європи і загальносвітових тенденцій.

Державне регулювання ринку праці повинно узгоджуватись із регулюванням ринку освітніх послуг. Необхідно створити державну систему прогнозування професійного розвитку ринку праці з метою подолання існуючих диспропорцій між реальним попитом суб'єктів господарювання на

працю в розрізі професійних груп і професійною підготовкою молоді у професійно-технічних і вищих навчальних закладах.

Водночас ефективне функціонування ринку праці передбачає розвиток відносин соціального партнерства. У недалекому майбутньому оптимізація параметрів ринку праці можлива лише за умови поєднання державного та договірної регулювання на принципах соціального партнерства.

17. Становлення ринку землі передбачає формування широкого правового поля. Для цього необхідно розробити і ухвалити Закони України “Про ринок землі”, “Про іпотеку землі”, “Про державний (іпотечний) банк”, “Про державний земельний кадастр”, які забезпечать реалізацію ринкових операцій із землею, сприятимуть посиленню контролю з боку держави.

18. У трансформаційній економіці України зараз, коли існує потреба прискореного економічного зростання, зростає роль держави як чинника розвитку і становлення ринку капітальних благ. Економічна політика держави як короткострокова, так і довгострокова, повинна передбачати створення сприятливого інвестиційного клімату, регулювання інвестиційних процесів та стимулювання інвестиційної активності. Це вимагає: а) збільшення державних інвестицій у короткостроковому періоді у галузі, що виробляють інвестиційні товари, у галузі інфраструктури і житлове будівництво, а у довгостроковому – у галузі, що не вигідні для приватного бізнесу: соціальну сферу, науку та інноваційну діяльність, охорону довкілля, розвиток інфраструктури; б) концентрації капіталу у руках ефективних власників і створення підприємств сучасного технічного рівня за рахунок бюджетних коштів, що сприятиме збільшенню як пропозиції обладнання, комплектуючих приладів, так і збільшенню попиту на них; в) субсидування таких галузей, як сільське господарство, вугільна, металургійна, авіакосмічна промисловість, галузей, в яких держава повинна створювати сприятливі умови для дослідницької діяльності; г) регулювання кредитної діяльності і проведення державою політики “дешевих” грошей; д) використання такої податкової системи, яка

передбачає, по-перше, систему пільг, що зменшує податкові суми, або звільняє податкову суму від оподаткування; по-друге, прискорену амортизацію.

19. Необхідно розробити і ухвалити Закон України “Про амортизацію” і Комплексну програму залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвестицій, враховуючи при цьому екологічні аспекти запровадження інноваційних технологій.

20. Аналіз становлення ринків економічних ресурсів – ринку праці, землі і капітальних благ – у трансформаційній економіці України дав підстави для висновку: становлення ринків ресурсів є складним економічним процесом, якому властива асинхронність етапів становлення окремих ресурсних ринків. Становлення ринку землі у трансформаційній економіці України, порівняно із становленням ринку праці і ринку капітальних благ – набагато складніший і триваліший процес, який вимагає жорсткішого регулювання з боку держави, створення ефективного правового поля.

На наш погляд, це зумовлено, по-перше, складністю переходу від державної до приватної власності на землю; по-друге, специфікою даного ресурсу, потребою підвищення продуктивності земель і збереження для майбутніх поколінь; по-третє, потребою формування широкого правового поля; по-четверте, особливою регулятивною роллю держави на підставі чинних законів, а також недопущенням спекуляції при ринкових операціях із землею.

Складність становлення приватної власності на землю, дуже повільний процес становлення ринку землі порушують і не забезпечують стійкості і узгодженості взаємозв'язків ринку землі із розвитком ринку праці і ринку капіталу (рис. 1).

Асинхронність етапів становлення окремих ресурсних ринків у перехідній економіці України, на наш погляд, пояснюється, по-перше, синергетичним впливом факторів, успадкованих від командно-адміністративної радянської системи і набутих у процесі трансформаційних змін; по-друге, специфікою становлення кожного ринку економічних ресурсів;

Рис. 1. Вплив приватної власності на землю на зв'язок між ресурсними ринками

по-третє, недостатньою активністю держави у регулюванні цього процесу, особливо у першій половині 90-х років; по-четверте, відсутністю стратегічної комплексної програми розвитку як національної економіки, так і ресурсних ринків зокрема.

Складність процесу становлення ринків економічних ресурсів зумовлює подальші наукові дослідження цього процесу. Наукові пропозиції разом з розробкою і ухваленням низки законодавчих і нормативних актів сприятимуть становленню та ефективному функціонуванню цивілізованих ринків економічних ресурсів в Україні: праці, землі і капітальних благ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3-4. – Ст.27.
2. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 р. № 2654-ХП // Відомості Верховної Ради. – 1992. – № 47. – Ст.642.
3. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 р. № 561-ХП // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 47.
4. Про оренду землі: Закон України від 26.10.1998 р. У редакції від 2.10.2003 р. № 1211 // Урядовий кур'єр. – 2003. – 5 листопада
5. Про іпотеку: Закон України № 898-IV від 05.06.2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 38. – Ст.313.
6. Про охорону земель: Закон України // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 серп. – С.1-8.
7. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 р. № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1996.
8. Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження: Закон України від 16.12.1997 р. № 723/97-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1997.
9. Агабабян Э. Мировая экономика интеллектуальных услуг: состояние, тенденции и регулирование // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 6 // http://vasilieva.narod.ru/ptpu/4_6_03.htm.
10. Азізов С.М. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах / С.М. Азізов, П.К. Канінський, В.М. Скупий. – К.: ІАД, 2001. – 351 с.
11. Алимов О.М. Просторово-часовий ресурс трансформації української економіки / О.М.Алимов, В.В. Микитенко // Продуктивні сили України. – 2009. – № 2. – С.5-20.
12. Алмаші С.О. Одноосібний сектор у сільському господарстві Угорщини // Економіка АПК. – 2002. – № 4. – С.123-126.

13. Амбросов В.Я. Развитие земельного рынка та іпотечне кредитування / В.Я. Амбросов, Т.Г. Марени // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С.104-108.
14. Амитан В.Н. Автоматизированные системы управления в народном хозяйстве. – Киев; Донецк: Вища школа, 1982. – 208 с.
15. Англо-русский словарь-справочник. Экономикс / Сост. Э.Дж. Долан, Б. Домненко. – М.: Лазурь, 1994.
16. Андреева Л. Взгляд на системную конкурентоспособность как доминанту устойчивого развития экономики / Л.Андреева, Е. Миргородская // Экономист. – 2004. – № 1. – С.81-88.
17. Андрейчиков О.О. Аналіз значення інтелектуального капіталу в сучасному світі // Системи обробки інформації. – 2010. – Вип. 5. – С.173-176.
18. Апатова Н.В. Производительные силы информационной экономики // Экономика и управление. – 2004. – № 1. – С.19-22.
19. Астахова А.В. Оплачувані громадські роботи – антикризовий захід // Ринок праці та зайнятість населення. – 2009. – № 2. – С.42-44.
20. Бабич М. М. Особливості становлення та розвитку ринку сільськогосподарських земель в Україні // Наук. Вісн. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – Вип. 12. – С.78-83.
21. Бабміндра Д. Ринок землі: видимі чи приховані ризики / Д. Бабміндра, А. Мартин // Землепорядний вісник. – 2008. – № 8. – С.9-15.
22. Багрова І.В. Економічний механізм забезпечення надійності інвестиційних проектів: методологічні засади та їх практичне застосування / І.В. Багрова, Т.С. Яковенко // Вісн. екон. наук України. – 2009. – № 1(15). – С. 29-33.
23. Бажал Ю.М. Економічна теорія технологічних змін. – К.: Заповіт, 1996. – 240 с.
24. Балян А.В. Земельні реформи у постсоціалістичних країнах Східної Європи // Економіка АПК. – 2001. – № 11. – С.115-118.
25. Бандур С.І. Державна інноваційна політика в контексті її впливу на зайнятість населення // Розвиток продуктивних сил України: від В.І. Вернадського до сьогодення: матеріали міжнар. наук. конф., 20 берез. 2009 р. : У 3-х ч. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – Ч. 2. – С.30-33.
26. Бандур С.І. Про відповідність підготовки кадрів вимогам інноваційної моделі розвитку економіки: стан, проблеми, перспективи та шляхи забезпечення / С.І.Бандур, В.Т. Пухлій // Зайнятість та ринок праці: Зб. наук. пр. – К.: РВПС України НАН України, 1008. – С.5-15.

27. Бандур С.І. Трудоресурсна безпека України в контексті глобалізації світової економіки / С.І. Бандур, О.І. Цимбал. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – 68 с.
28. Баришнікова О.Є. Динаміка надання соціальних послуг державною службою зайнятості України // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – № 1. – С.41-46.
29. Башнянин Г.І. Особливості руху і використання економічних ресурсів у командно-адміністративній системі / Г.І.Башнянин, О.М. Мартин // Науковий вісник. – Львів: НЛТУ України, 2006. – Вип.16.7. – С.151-157.
30. Безусий В.В. До вивчення закордонного досвіду в сфері забезпечення зайнятості населення // Форум права. – 2010. – № 4. – С.54-57.
31. Белошарпа А.И. Стратегия достижения целей в бизнесе: теория и практика. – Днепропетровск: Пороги, 2003. – 798 с.
32. Бенъ Т. До визначення економічної ефективності інвестицій // Економіка України. – 2007. – № 4. – С.12-19.
33. Беленький П.Ю. Інфраструктура ринку праці (Глобалізаційні та регіональні аспекти) / П.Ю. Беленький, В.Б. Люткевич. – Львів, 2004. – 121 с.
34. Білик О. Основні напрями збереження і розвитку національного людського капіталу за рахунок активізації трудової мобільності // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 1. – С.43-46.
35. Білоус Г. Розвиток малого підприємництва в Україні // Економіка України. – 2000. – № 2. – С. 34-40.
36. Біляцький С. Нові тенденції на ринку праці / С. Біляцький, А. Хахлюк, Т. Мірошніченко // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 4. – С.3-8.
37. Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент: Учеб. курс. – К.: Ника-Центр; Эльга-Н, 2002. – 448 с.
38. Близнюк В.В. Регіональні особливості ринку праці в Україні: методологія дослідження, аналіз та прогноз: Автореф. дис. канд. екон. наук / Інститут економіки НАН України. – К., 2001. – 20 с.
39. Богиня Д. Концептуальні підходи до визначення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 6. – С.3-8.
40. Богиня Д.П. Трансформаційні процеси в системі формування національного ринку праці: інституційний аспект // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 1. – С. 3-8.
41. Борисенко В. Формы проявления и виды производственных отношений при социализме // Экономические науки. – 1977. – № 3. – С.3-9.

42. Бородіна О. Аграрна політика України: витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації // Економіка України. – 2008. – № 10. – С.94-111.

43. Брагинский С.В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления / С.В. Брагинский, Я.А. Певзнер. – М., 1991. – 299 с.

44. Бреев Б. Использование трудового потенциала России в условиях перехода к рыночной экономике // Общество и экономика. – 1999. – № 12. – С.100-105.

45. Бурбела Т.Н. Оцінка ефективності формування виробничого капіталу в Україні // Економіка. Управління. Інновації. Електронне наукове фахове видання. – 2010. – № 2 // http://www.nbu.gov.ua/e-journals/eui/2010_2/zmist.html.

46. Вартість основних засобів у 2000-2009 роках // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

47. Василик Д.О. Оцінка ефективності інвестиційних проектів // Фінанси України. – 2005. – № 6. – С.93-102.

48. Ватаманюк З. Вступ до економічної теорії: Курс лекцій. –2-ге вид. доп. / З. Ватаманюк, О. Ватаманюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – Ч. 1. – 386 с.

49. Виде Р. Рынок труда Европы уже начинает идти на поправку // <http://www.ekspressjob.ee>.

50. Виленский П.Л. Оценка эффективности инвестиционных проектов: Теория и практика / П.Л. Виленский, В.Н. Лившиц, С.А. Смоляк.– М.: Дело, 2004. – 888 с.

51. Вихід з кризи: Глобальний пакт про робочі місця, прийнятий Міжнародною конференцією праці на 98-й сесії. – Женева, 2009. – 18 с.

52. Власов В. Дбаючи про землю, дбаємо про життя // Зерно і хліб. – 2011. – № 2. – С.14-15.

53. Вовканич С. Соціально-психологічні аспекти мотивації зайнятості / С. Вовканич, Х. Копистянська, О. Риндзак // Вісник НАН України . – 2002. – № 2. – С.41-47.

54. Галушко В. П. Формування ринку землі в Україні / В. П. Галушко, Ю. Д. Білик, А. С. Даниленко. – К.: Урожай, 2006. – 277 с.

55. Ганганов В.М. Орендні земельні відносини у новостворених господарських формуваннях та напрями їх удосконалення / В.М.Ганганов, Н.В.Потриваєва // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання: Матеріали II річн. зборів Всеукр. конгресу вчених екон.-

аграрників південного регіону України, 12-13 січ. 2009 р. – Миколаїв, 2009. – С.41-45.

56. Геєць В.М. Ринкова трансформація у 1991-2000 роках: здобутки, труднощі, уроки // Матеріали наук. конф. “Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку”, 16-18 лист. 2000 р. – К, 2001. – С.29-41.

57. Генералова Ю.В. Державне регулювання інвестиційного процесу в Україні // Вісник Академії економічних наук України. – 2004. – № 1. – С.128-129.

58. Герасимчук В. І. Заробітна плата і зайнятість населення України. – К., 2001. – 33 с.

59. Герасимчук В. І. Трансформація зайнятості і проблеми соціалізації ринку праці в перехідній економіці: Автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.09.01 / НАН України. Рада з вивчення продуктивних сил України. — К., 2002. — 32с.

60. Герчиков В.И. Феномен работающего студента ВУЗа // Социс. – 1999. – № 8. – С.87-93.

61. Гиттон А. Переосмыслить трудовые отношения (Безработица и наемная рабочая сила). Пер. с фр. – М., 1992. – 215 с.

62. Гнаткович О. Державне регулювання ринку землі // Еколого-економічні проблеми розвитку АПК: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 10-й річниці Конференції ООН з питань охорони навколишнього середовища та розвитку, 25-27 вер. 2002 р. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2002. – Т.2. –С.164-167.

63. Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2008. – 85 с.

64. Головка Я.Д. Вплив інвестицій на здійснення структурних зрушень в економіці України // Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем: Зб. наук. пр. МННЦ ІТіС. – К., 2002. – Вип. 3. – С.21-28.

65. Гончарук Л. Я. Ефективність соціальної політики в умовах ринкових перетворень: проблеми соціалізації економічного розвитку: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.09.01 Ін-т регіональних досліджень НАН України. – Л., 2001. – 16 с.

66. Городянська Л.В. Обґрунтування вибору критеріїв в обліку відтворюваних економічних ресурсів // Фінанси, облік і аудит: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 13. – С.198-205.

67. Грабинський І. Тіньовий ринок праці в Україні // Вісн. Львів. ун-ту. – 1999. – Вип. 29. – Серія економічна. – С.74-77.

68. Гречишкін В. Удосконалення державного управління зайнятістю населення // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 7. – С. 17 - 19.
69. Гриневич С.С. Формування та розвиток ринку праці в Україні, напрями його регулювання / С.С. Гриневич, О.І. Кавуза // Наук. вісн. НЛТУ України. – 2006. – Вип. 16.3. – С.172-175.
70. Гриценко А.А. Ринкові інститути та інфраструктура / А.А. Гриценко, В.М.Соболев // Економічна теорія. – 2008. – № 3. – С.53-73
71. Грішнова О.А. Вплив рівня освіти на зайнятість: теоретичний та емпіричний аналіз // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 6. – С.3-11.
72. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносина: Підруч. – К.: Знання, 2009. – 535 с.
73. Губені Ю.Е. Досвід та проблеми розробки аграрної політики трансформаційного періоду в Чеській Республіці // Економіка АПК. – 2002. – № 3. – С.118-124.
74. Губені Ю. Соціально-економічні аргументи розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення на основні орендних відносин // Аграрна економіка. – 2009. – Т.2. – № 3-4. – С.7-12.
75. Гук Н.А. Інфраструктурні аспекти функціонування ринку праці та особливості трансформацій у системі цінностей його учасників в умови побудови інформаційного суспільства // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.6. – С.191-197.
76. Гулевич О.Ю. Трансформація зайнятості на ринку праці сфери культури України. – К.: Принт Експрес, 2001. – 80 с.
77. Давидова І. Інституціональні основи зайнятості в перехідній економічній системі / І. Давидова, М. Кіт // Економіка України. – 1998. – № 4. – С.44-49.
78. Давидюк Т.В. Аналіз категорії «людський капітал» у взаємозв'язку з етимологією поняття «капітал» // Міжн. зб. наук. пр. – 2010. – Вип.1(13). – С.1-14.
79. Даниленко А.С. Роль земельних ресурсів у розвитку продовольчого ринку в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 3. – С.15-19.
80. Данкевич А.Є. Розвиток орендних земельних відносин у сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С.43-46.
81. Данкевич А. Є. Світовий досвід оренди земель // Економіка АПК. – 2007. – №3. – С. 138-144.

82. Данилишин Б. Відтворення інтелектуального потенціалу у контексті розвитку знаннєвої економіки / Б. Данилишин, В. Куценко // Вісн. НАН України. – 2004. – № 7. – С.15-24.

83. Данилишин Б. Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення їх використання / Б. Данилишин, В. Куценко // Економіка України. – 2006. – №1. – С. 71-79.

84. Дергачова В.В. Забезпечення міжнародної конкурентоспроможності національної економіки на основі реноваційно-інвестиційної політики // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: Сборник науч. трудов. – 2008. – Ч. 2. – С.517-524.

85. Деякі інституціональні аспекти земельних відносин в Україні: стан і напрями вдосконалення / І.Н.Бистряков та ін. НАН України, РВПС України. – К., 2002. – 134 с.

86. Дзюбик С.Д. Рынок средств производства в системе планомерно организованной экономики. – Львов: Издательское объединение «Вища школа», 1984. – 160 с.

87. Динаміка кількості зареєстрованих безробітних за причинами незайнятості у 1999-2010 рр. // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

88. Динаміка потреби підприємств у працівниках за видами економічної діяльності у 2002-2010рр. // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

89. Діденко Н. Ринок праці та стратегія зайнятості в ЄС: досвід регулювання та державного управління // Держава і ринок. – 2010. – № 2. – С.131-137.

90. Діденко Я. Формування ефективної державної політики зайнятості в Україні // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 2. – С. 3 - 7.

91. Дмитриченко Л.А. Зайнятість населення як відбиття розвитку суспільної форми праці // Наукові праці. Економіка. – 2010. – Т.133. – Вип.120. – С.11-15.

92. Довгань О.О. Сутність та особливості визначення поняття “інтелектуальний капітал” // Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. – Серія: Екон. науки. – №6. – Т.2. – 2009. – С. 153-157.

93. Довжук Б.С. Що втрачає область і найманий працівник у «тіньовому» секторі економіки? // Ринок праці та зайнятість населення. – 2010. – № 2. – С.13-15.

94. Долан Э. Рынок: микроэкономическая модель: Пер. с англ. / Э. Долан, Д. Линдсей. – СПб., 1992. – 496 с.
95. Долішній М. Проблеми ринку праці: потенціал науки в регіональних інтересах управління / М. Долішній, У. Садова, Л. Семів // Регіональна економіка. – 2000. – № 1. – С.76-82.
96. Дорогунцов С., Федорищева А. Інвестиційне забезпечення відтворення основного капіталу в регіонах України / С. Дорогунцов, А. Федорищева // Регіональна економіка. – 2004. – № 3. – С.159-171.
97. Дубіщев В.П. Організаційно-економічні передумови формування ринку оренди землі в процесі реалізації державної регіональної політики // Економіка і регіон: Наук. вісн. Полтавського нац. техн. ун-ту ім. Ю.Кондратюка. – 2004. – № 1 (2). – С.67-70.
98. Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини // Економіка АПК. – 2004. – № 6. – С. 153-159.
99. Дусановський С.Л. Ринок землі: бути чи не бути? / С.Л. Дусановський, М.Г. Саєнко. –Т.: ТАЙП, 2009. – 26 с.
100. Дятлов С.А. Рабочая сила в системе рыночных отношений. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1992. – 116 с.
101. Економіка: Навч. посібник для загальноосвіт. навч. закладів / За ред. С.В.Степаненка. – 2-ге, доп. вид. – К.: КНЕУ, 2001. – 306 с.
102. Економіка України: десять років реформ / За ред. З.Ватаманюка, С.Панчишина. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 496 с.
103. Економіка України. Деякі підсумки та узагальнення. Економічний меморандум // Економіст. – 2005. – № 2. – С.25-31.
104. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозування, 2003. – 1003 с.
105. Економічна активність населення України у 2008 р.: Статистичний зб. – К.: Держкомстат України, 2009. – 566 с.
106. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – Т.: Вид. центр “Академія”, 2000. – Т.1. – 864 с.
107. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка: Навчальний підручник / За ред. З. Ватаманюка, С. Панчишина. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2001. – 606 с.
108. Економічна теорія: Політекономія: Підруч. /За ред. В.Д.Базилевича. – К.: Знання-Прес, 2001. – 542 с.
109. Емельянов А. Земельный вопрос в системе российских реформ // Экономист. – 2001. – № 6. – С.3-11.

110. Ерве Ж.-Ж. Найкраще для України сьогодні – продовжувати мораторій, допомогти фермерам // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 1. – С.26-27.
111. Есимов А. Экономический рост аграрного сектора и перспективы развития казахстанского села // Экономист. – 2003. – № 11. – С.104-112.
112. Євдокимова В.В. Ефективна зайнятість як один із факторів подолання бідності в Україні // Ринок праці та зайнятість населення. – 2009. – № 3. – С.8-11.
113. Євтух О. Надбання і проблеми інформаційної епохи // Вісник НАН України. – 2004. – № 8. – С.7-13.
114. Єлейко І.В. Теоретичні засади дослідження впливу оплати праці на зайнятість населення // Наук. вісн. Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. Економічні науки. – Луцьк, 2001. – Вип. 3. – С.110-118.
115. Загурський О.М. Ринок землі сільськогосподарського призначення в Україні: формування і тенденції розвитку: Автореф. дис. канд. екон. наук. – К., 2009. – 19 с.
116. Задорожна О.В. Ринкові засади інвестування // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 11-12. – С.31-35.
117. Задоя А.О. Економічна криза в країнах Східної та Центральної Європи: спільні риси та національні особливості // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2010. – Вип.21. – С.48-54.
118. Затонацька Т.Г. Бюджетні інвестиції в реальний та людський капітал як інструмент впливу на соціально-економічний розвиток країни // Наукові праці НДФІ. – 2008. – № 1. – С.86-100.
119. Злупко С.М. Вплив наукових досліджень М.І. Туган-Барановського на формування і розвиток економічних поглядів Й. Шумпетера // Творча спадщина Йозефа А. Шумпетера та трансформація сучасної економіки України: Матеріали XIV Міжн. наук.-практ. конф. – Чернівці: Рута, 2003. – С.12-17.
120. Злупко С.М. Основи історії економічної теорії: Навч. посібник. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – 682 с.
121. Знания на службе развития. Отчет о мировом развитии / Мировой банк. 1998/1999. – М., 1999. – 278 с.
122. Зоммер М. Європейська соціальна модель та вдосконалення прав найманих працівників за умов глобалізації // Профспілки України. – 2007. – № 10. – С.35-36

123. Ивановский С. Рента и государство (проблемы реализации рентных отношений в современной России) // Вопросы экономики. – 2000. – № 8. – С.84-97.

124. Ігнашкіна Т.Б. Моделювання стану та ефективності відтворення основних фондів промислових підприємств / Т.Б.Ігнашкіна, Н.О. Шура // Вісник ЖДТУ: Економічні науки. – 2011. – № 1. – С.205-210.

125. Ільчук М.М. Соціально-економічні основи формування земельної ренти та її розподілу // Аграрна наука і освіта. – 2004. – Т. 5. – № 1-2. – С.100-104.

126. Ляш О.І. Економічна характеристика ринку праці в умовах трансформації ринкової системи // Наук. вісн. НЛТУ України. – 2007. – Вип. 17.4. – С.214-218.

127. Ляш О.І. Особливості системи регулювання ринку праці України // Проблеми розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і залучення іноземних інвестицій: регіональний аспект: Зб. наук. праць. – Донецьк: вид-во ДонНУ, 2009. – С. 1366-1372.

128. Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності за 2010 рік // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

129. Кабанова О.О. Стан ринку праці в аспекті соціально-трудової політики // Регіональні перспективи. – 2003. – № 4-5. – С.29-31.

130. Каленюк І. До питання про освітній потенціал країни // Економіка України. – 2001. – № 11. – С.70-77.

131. Калюжний В. Удосконалені й нові методи вимірювання впливу капіталу, праці та продуктивності на зростання ВВП // Економіка України. – 2003. – № 6. – С.42-48.

132. Касевич К.М. Мораторій купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення як перешкода на шляху становлення ринку земель / К.М.Касевич, Л.О.Бондар // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 1. – С.110-111.

133. Катеринич М.Б. Аналіз та оцінка інвестиційних проектів // Інвестиції: практика та досвід. – 2007. – №16. – С. 11-17.

134. Кашенко О.Л. Ринкова інфраструктура відновлення аграрного земельного капіталу // Держава та регіони. – 2001. – Серія: Економіка та підприємництво. – № 1. – С.127-145.

135. Квасній М.М. Стан та динаміка економічної системи: моделі та концепції // Регіональна економіка. – 2003. – № 1. – С.245-252.

136. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения: Пер. с франц. / Ф. Кенэ. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 551 с.
137. Кігель В.Р. Оцінювання економічної ефективності ризикових проектів реального інвестування // Держава та регіони. – 2008. – Серія: Економіка та підприємництво. – №3. – С. 118-124.
138. Кіщак І.Т. Економіко-правове забезпечення реалізації земельно-орендних відносин у сфері АПК на Миколаївщині / І.Т. Кіщак, І.П. Саваріна // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання: Матеріали II річн. зборів Всеукр. конгресу вчених екон.-аграрників південного регіону України, 12-13 січ. 2009 р. – Миколаїв, 2009. – С.22-29.
139. Кларк Дж.Б. Распределение богатства. – М., 1992. – 300с.
140. Ключник А.В. Необхідність та проблеми формування ринку сільськогосподарських земель в Україні // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання: Матеріали II річн. зборів Всеукр. конгресу вчених екон.-аграрників південного регіону України, 12-13 січ. 2009 р. – Миколаїв, 2009. – С.72-76.
141. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 144с.
142. Ковальський В. Регіональний ринок праці та особливості його формування та регулювання / В. Ковальський, А. Коверзнев // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4 - С. 3 - 7.
143. Ковальський Д.В. Земельно-процесуальні відносини: Моногр. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 176 с.
144. Колесник І.А. Проблеми та перспективи формування в Україні ринку сільськогосподарських земель // Проблеми розвитку земельних відносин на засадах нового Земельного Кодексу України: Матеріали всеукр. наук. конф., Київ, 10-11 верес. 2002 р. – К, 2002. – С.49-51.
145. Колесник Я.В. Відтворення основних засобів: види, форми та джерела фінансування // Вісн. Дніпропетровської держ. фінансової академії. Економічні науки. – 2009. – № 2. – С.130-133.
146. Колосов О.Є. Напрямки трансформації інвестиційної політики України в контексті сучасних тенденцій іноземного інвестування // Фінанси України. – 1998. – № 9. – С.75-80.
147. Колот А. Глобалізація економіки та її вплив на соціально-трудоу сферу // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 3. – С.23-29.

148. Колот А.М. “Економіка участі” та її вплив на розвиток і використання людських ресурсів // Проблеми формування ринкової економіки: Міжвідомчий наук. зб. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. 9. – С.60-70.
149. Колот А.М. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань // Економічна теорія. – 2007. – № 2. – С.3-13.
150. Комаров В. Інвестиції в СНД // Економіка України. – 2003. – № 2. – С.74-81.
151. Конник И.И. Социалистическая экономика и механизм ее функционирования: Теоретико-методологический анализ. – М.: Мысль, 1974. – 270 с.
152. Концепція Державної програми вдосконалення земельних відносин в Україні на 2007-2015 рр. / А.М. Третяк, Л.Я. Новаковський, Ю.О. Луценко, М.М. Федоров // Вісник аграрної науки: Наук.-теорет. журнал Української Академії аграрних наук. – 2006. – №9. – С. 5-7
153. Корецька С.О. Удосконалення регулювання земельних відносин // Держава та регіони. – 2002. – № 3. – Серія: Економіка та підприємництво. – С.74-77.
154. Косович Б.І. Державне регулювання земельних відносин: Автореф. дис. канд. екон. наук. – Львів, 2004. – 21 с.
155. Кравець І.М. Проблеми та перспективи розвитку регіонального ринку праці в умовах глобалізації економічного розвитку держави / І.М.Кравець, У.М. Шевцова // Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. – 2010. – № 4. – Т.1. – С.81-83.
156. Краснокутська Н. Підприємницький потенціал України в порівнянні з країнами ЄСМ // Вісник КНТЕУ. – 2010. – № 1. – С.25-33.
157. Краткий словарь-справочник / Под ред. Ю.М.Мальгина. – М.: Агропроиздат, 1991. – 94 с.
158. Крекотень І.М. Ринок землі як складова ринку нерухомості // Регіональні перспективи. – 2003. – № 4-5. – С.17-19.
159. Кривенко Л.В. Интеллектуализация и информатизация – ключевые направления современного этапа научно-технического прогресса // Регіональні перспективи. – 2002. – № 5. – С.3-4.
160. Кришан О.Ф. Управління факторами, що впливають на ефективність інвестиційного проекту в процесі його реалізації // Академічний огляд. – 2010. – № 1. – С.86-91.

161. Кудрявцев А.С. Социалистическая организация общественного труда. – М.: Экономика, 1974. – 230 с.
162. Кузняк Б.Я. Актуальні проблеми аграрних перетворень в Україні // Наук. вісн. Полтав. кооперативного ін.-ту. – 2000. – № 1. – Серія. Економічні науки. – С.29-32.
163. Кузьмович О. Інвестиційні ресурси: наукова полеміка // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Економіка. – 2000. – Вип. 65. – С.62-68.
164. Куклін О.В. Освіта адміністративно-командної системи господарювання // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2009. – Вип.7. – С.133-138.
165. Куликов Ю.М. Система освіти як елемент регулювання зайнятості молоді // Вісн. соціально-економічних досліджень. / Одеський державний економічний університет / Ю.М. Куликов, М.С. Мутяк. – Одеса, 2007. – Вип. 14. – С.165-169.
166. Кулинич П.Ф. Принцип пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С.244-248.
167. Кулініч І.О. Ринок праці та зайнятість населення в Україні: соціально-економічний аналіз // Сталий розвиток економіки. – 2010. – № 2. – С.20-26.
168. Кульнєв Д.В. Визначення потреби в основному капіталі та джерела його формування в сільському господарстві // Держава та регіони. – 2004. – № 2. – Серія. Економіка та підприємництво. – С.102-107.
169. Кульчицький Я.В. Сучасні економічні системи в умовах екологізації та глобалізації (теоретико-методологічні засади порівняння): Моногр. – Львів: Ліга-Прес, 2011. – 687 с.
170. Купалова Г.І. Ринок робочої сили в аграрному секторі економіки України: Теоретичні і практичні проблеми / Інститут аграрної економіки УААН. – К., 1995. – 233 с.
171. Кухленко О. Стратегія інвестиційної діяльності в Україні / О. Кухленко, О. Смирнова // Економіка України. – 2002. – № 11. – С.22-27.
172. Лагутін В. Реформа оплати праці стимулюючого типу: необхідність і перспективи // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 7. – С.16-20.
173. Ларіонова Л.Д. Реформування пенсійної системи України // Фінанси України. – 1999. – № 2. – С.92-96.
174. Лахтіонова Л.А. Фінансовий аналіз суб'єктів господарювання: Моногр. – К.: КНЕУ, 2001. – 387 с.

175. Лебедева С. Макроэкономические аспекты регулирования рынка труда в республике Беларусь // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 2. – С. 11-16.
176. Левин А.И. Социалистический внутренний рынок: Закономерности и проблемы развития. – М: Мысль, 1973. – 270 с.
177. Левченко О.М. Управління якістю трудового потенціалу регіону: Моногр. – Кіровоград: КОД, 2002. – 136 с.
178. Лещук Г.В. Методики оцінювання ефективності інвестиційних проектів // Економічний простір. – 2009. – № 23. – С.26-34.
179. Липсиц И.В. Инвестиционный проект: методы подготовки и анализа / И.В. Липсиц, В.В. Коссов. – М.: БЕК, 2004. – 304 с.
180. Липски С. Изменение земельных отношений // Экономист. – 2003. – № 5. – С.84-91.
181. Литвиненко Н.І. Порівняльний аналіз соціально-економічних надсистем // Академічний огляд / Academy Review /. – 2003. – № 2. – С.17-22.
182. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: Моногр. / Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана, НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. – К., 2008. – 330 с.
183. Лібанова Е.М. Ринок праці: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.
184. Лібанова Е.М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С.34-60.
185. Лібанова Е. Ситуація на ринку праці в контексті новітніх макроекономічних змін // Україна: аспекти праці. – 1996. – № 6. – С.3-10.
186. Логинов В. Обновление основного капитала // Экономист. – 2002. – № 3. – С.3-10.
187. Луцків О.М. Світова фінансово-економічна криза: наслідки та шляхи її подолання в Україні // Часопис економічних реформ. – 2011. – № 2. – С.19-24.
188. Мазур Є. Земля в ілюмінаторі // Агробізнес сьогодні. – 2008. – № 18. – С.24-31.
189. Майер Дж. Міжнародне середовище бізнесу: конкуренція та регулювання у глобальній економіці / Дж. М. Майер, , Д. Олесневич. – К.: Либідь, 2002. – 602 с.
190. Макаренко О.І. Оцінка рівня тіньової складової ринку праці в Україні // Вісн. Запор. нац. ун-ту. – 2010. – № 1(5). – С.159-164.
191. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.

192. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Аналітична економія: принципи, проблеми, політика / Пер. з англ. – Львів: Просвіта, 1999. – Ч.2. Мікроекономіка. – 649 с.
193. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Макроекономіка / Пер. з англ. – Львів: Просвіта, 1997. – 671 с.
194. Малий І.Й. Теорія розподілу суспільного продукту. – К.: КНЕУ, 2000. – 248 с.
195. Мандибура В.О. Вплив політики доходів на формування “середнього класу” в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С.33-35.
196. Мандибура В.О. Проблеми обмеження монопольних проявів дискримінації робочої сили на ринку праці України // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки: Міжн. наук.-практ. конф. – К., 2000. – Т.1. – С.127-132.
197. Маргіналізація населення України: колективна монографія / За заг. ред. В.В.Оникієнка. – К.: НЦ ЗПР НАН і Мінпраці України, 1997. – 191 с.
198. Маринова Н. Економічески аспекти при оценка и избор на инженерингови проекти // Економическа мисъл / Економически институт на БАН. – 2004. – № 1. – С.75-95.
199. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.23.
200. Мартин А. Земельні відносини нині регулюються у «ручному» режимі // Земельний вісник. – 2009. – № 15-16, вересень.
201. Мартин О.М. Власність як інституційний фактор ефективного функціонування ринку основного капіталу в Україні // ХХІ століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали ІV Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 26-27 трав. 2005 р. – К.: Фенікс, 2004. – Ч. 2. – С.107-111.
202. Мартин О.М. Екологічні аспекти функціонування ринку сільськогосподарських земель в Україні / О.М. Мартин, М.Г. Москва // Наук. вісн. ЛНУВМтаБТ ім. С.З.Гжицького. – 2011. – Т.13. - № 1 (47). – Ч.2. – С.66-74.
203. Мартин О.М. Інвестиційна діяльність як чинник економічного зростання: Матеріали ІV Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – Т. 21. Економічна теорія. –С.26-30.
204. Мартин О.М. Конкуренція на ринку праці в перехідній економіці України // Наук. вісн.: Збірник науково-технічних праць. – Львів: УкрДЛТУ, 2003. – Вип.13.1. – С.209-213.

205. Мартин О.М. Мораторій на купівлю-продаж сільськогосподарських земель та екологобезпечне їх використання в Україні / О.М. Мартин, О.П.Завада // Роль науки у підвищенні технологічного рівня і ефективності АПК України: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 18-20 трав. 2011 р. – Тернопіль: Крок, 2011. – С.193-196.

206. Мартин О.М. Особливості прихованого безробіття на ринку праці в Україні // Наук. вісн.: Збірник науково-технічних праць. – Львів: УкрДЛТУ, 2003. – Вип. 13.2. – С.202-206.

207. Мартин О.М. Оцінка ефективності інвестиційних проектів // Наук. вісн.: Збірник науково-технічних праць. – Львів: УкрДЛТУ, 2002. – Вип. 12.3. – С.185-188.

208. Мартин О.М. Ринок землі в Україні: суть, завдання, функції // Вісн. Львів. комерц. академії. – Львів: ЛКА, 2004. – Серія економічна. – Вип. 15. – С.66-73.

209. Мартин О.М. Ринок праці: поняття, структура, та особливості функціонування в перехідній економічній системі // Макроекономічні проблеми розвитку економічної системи: Моногр. – Львів: Камула, 2004. – С.109-129.

210. Мартин О.М. Ринок факторів виробництва в перехідній економічній системі: етапи становлення: Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – Т. 26: Економічна теорія. – С.39-41.

211. Мартин О.М. Становлення ринку землі в перехідних економічних системах // Вісн. Львів. держ. аграр. ун-ту: Економіка АПК. – 2004. – № 11(2). – С.442-450.

212. Мартин О.М. Суть і особливості землі як економічного ресурсу: Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – Т. 96: Економічна теорія. – С.4-7.

213. Мартин О.М. Фактори розвитку ринку капіталу в перехідній економічній системі України // Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість: Міжвідомчий наук.-техн. збірник. – Львів: УкрДЛТУ, 2003. – Вип. 28. – С.167-171.

214. Мартин О.М. Формування і розвиток ринку землі в перехідних економічних системах // Формування ринкової економіки в Україні: Наук. збірник. – Львів: Інтереко, 2004. – Спецвип. 13: Економіка України в євроінтеграційних процесах. – С.157-166.

215. Мартин О.М. Формування і розвиток ринку сільськогосподарських земель в країнах постсоціалістичного простору / О.М. Мартин, Г.А.Лех // Екон.

вісн. ун-ту: Збірник наукових праць учених та аспірантів. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Випуск 16/1. – С.41-45.

216. Мартин О.М. Чинники та проблеми формування попиту на працю в перехідній економічній системі України // Вісн. Львів. держ. аграр. ун-ту: Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С.441-446.

217. Маршавін Ю. Закономірності зародження і розвитку ринку праці і їх особливості в Україні // Економіка та держава. – 2004. – № 5. – С.7-13.

218. Маршавін Ю. Удосконалення нормативно-правового регулювання зайнятості населення // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 7. – С. 7 -10.

219. Маршавін Ю.М. Ринок праці України: від кризи до продуктивної зайнятості // Ринок праці та зайнятість населення. – 2010. – № 1. – С.17-21.

220. Маршалл А. Принципы экономической науки / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – Т.1 – 414 с.

221. Маршалл А. Принципы экономической науки / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – Т.2 – 309 с.

222. Маршалл А. Принципы экономической науки / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – Т.3 – 350 с.

223. Маршалок М.С. Земля в аграрному ресурсному потенціалі / М.С. Маршалок // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2003. – № 2. – С.195-201.

224. Матусевич К.М. Гносеологія інтелектуального потенціалу суспільства // Економіка та підприємництво: Зб. наук. пр. молодих учених та аспірантів. – 2009. – Вип. 22. – С.3-9.

225. Махортов Ю.О. Реконструкція землевпорядкування та еколого-економічна оцінка / Ю.О. Махортов, В.Л. Дмитренко // Вісник аграрної науки. – 2004. – № 4. – С.60-64.

226. Мельник Л.Ю. Соціально-економічні аспекти приватної власності на землю сільськогосподарського призначення / Л.Ю. Мельник, Ю.О. Литвин // Держава та регіони. – 2004. – № 2. – Серія: Економіка та підприємництво. – С.135-140.

227. Мельник П.В. Питання реалізації пріоритетів соціально-орієнтованого ринку праці в економічній діяльності держави / П.В. Мельник, Г.Г. Старостенко, І.А. Максименко // Стратегія економічного розвитку України: Наук. зб. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. 5. – С.406-407.

228. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України: здобутки і проблеми // Економіка АПК. – 2003. – № 5. – С.3-8.

229. Месель-Веселяк В.Я. Фінансування виробництва в сільськогосподарських формуваннях // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 18-23.
230. Мёре-Функ А. Нелегальная занятость и ее последствия для социальных систем и рынка труда Германии // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 4. – С.52-57.
231. Микитенко І. А. Подальшого мораторію земля не витримає // Агроінком. – 2006. – № 9-10. – С. 108-109.
232. Михасюк І. Аграрний сектор АПК: Проблеми і шляхи вирішення / І. Михасюк, Є. Майовець. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. – 230 с.
233. Мікловда В.П. Вплив малого підприємництва на зайнятість населення гірських територій / В.П. Мікловда та М.М. Пітюлич // http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/en_re/2010_7_4/13.pdf.
234. Міненко В.Л. Регіональна політика зайнятості населення // Збірник наукових праць ХарПІ УАДУ. – 2008. – № 3. – С. 181-185.
235. Міуська В.В. Соціальне ринкове господарство і можливості формування в Україні / В.В. Міуська. – Дніпропетровськ, 2001. – 213 с.
236. Моисеенко Н. Непосредственно общественный характер производства и товарно-денежные отношения при социализме // Экономические науки. – 1978. – № 2. – С.5-8.
237. Мойсеєнко І.П. Регресійний аналіз інтелектуального потенціалу / І.П. Мойсеєнко, М.Я. Демчишин // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №10. – С.142-148.
238. Мортиков В.В. Воспроизводство занятости на микроуровне // Вісник Східноукраїнського національного університету. – Луганськ, 2001. – № 8. – С.108-115.
239. Мортиков В.В. Монополія і монопсонія на ринку праці // Вчені записки: Наук. зб.– К.: КНЕУ, 2002. – Вип. 4. – С.68-72.
240. Мортиков В.В. Політика доходів і зайнятість при переході до ринку // Проблеми формування ринкової економіки: Міжвідомчий наук. зб. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип.9. – С.239-242.
241. Музичук І.В. Вплив соціалізації економічних систем на економічну ефективність їх функціонування // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2009. – Вип.7. – Серія 18: Економіка і право. – С.23-30.

242. Мурашко В.В. Організаційно-економічне регулювання використання та розвитку інтелектуального потенціалу: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Донецьк: ДонНУ. – 2006. – 20 с.
243. Мэнкью Н.Г. Принципы экономикс. – 2-е изд., сокращ. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.
244. На пороге 21 века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года. – М.: Весь мир, 2000. – 284 с.
245. Населення // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України
246. Населення України. 2002 рік: Демографічний щорічник / Державний комітет статистики України. – К., 2003. – 317 с.
247. Неспорова А. Распространение достойного труда в странах Восточной Европы, Центральной Азии и в Турции / А. Неспорова, Вильям Неро В. – Женева: Региональное бюро МОТ, 2009. – 50 с.
248. Нечипоренко О. Світова практика розвитку земельних відносин // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С.155-157.
249. Никоненко А.В. Ринок праці європейських країн в умовах глобалізації та світової економічної кризи // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2010. – № 2. – С.95-101.
250. Новиков В. Кредитування вищої освіти (іноземний досвід) // Економіка України. – 2000. – № 4. – С.72-79.
251. Обмен при социализме: Сборник статей / Ред. кол.: Н.Д.Колесов и др. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. – 199 с.
252. Онікієнко В.В. Розвиток ринку праці України: тенденції та перспективи / В.В. Онікієнко, Л.Г. Ткаченко, Л.М. Ємельяненко / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2007. – 286 с.
253. Опрыск М. Європейський досвід діяльності інституцій розвитку підприємництва та можливості його використання в Україні // Галицький економічний вісник. – 2011. – № 1(30). – С.5-10.
254. Оренда земельних часток (паїв) в Україні за період 2001-2010 роки // <http://www.mylanl.org.ua>.
255. Оренда земельних часток (паїв) у 2009 році в Україні: офіційна інформація Державного комітету України із земельних ресурсів станом на 1 січня 2010 року // <http://www.mylanl.org.ua>.
256. Осипчук С. Історично-соціальні аспекти створення ринку земель сільськогосподарського призначення // Землевпорядний вісник, 2006. – №4. – С. 22-30.

257. Осипян А.Л. Экономика государства благосостояния: основы и формирование в условиях рыночной трансформации. – Донецк: Лебедь, 2001. – 312 с.
258. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2818-17>.
259. Основні показники ринку праці (річні дані) // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.
260. Основні показники розвитку малих підприємств // Офіційний сайт Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
261. Оцінки та напрями реформування системи державного стимулювання науково-освітнього розвитку України // <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juli/24.htm>.
262. Павленков В.А. Рынок труда. – М.: Общество “Анкил”, 1992. – 312 с.
263. Павлишенко М. Приватизація та її соціально-економічні наслідки // Економіка України. – 2009. – № 12. – С.29-32.
264. Павлов В. Регулювання земельних відносин в умовах становлення ринку нерухомості в Україні // Регіональна економіка. – 2004. – № 3. – С.53-60.
265. Пазюк О. Проблеми безробіття в Україні / О. Пазюк, О. Пономарьова // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 2. – С. 3-11.
266. Паламарчук Л.В. Деякі аспекти організації іпотеки землі за кордоном // Землевпорядкування. – 2003. – № 1. – С.54-57.
267. Панчишин С.М. Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2004. – 452 с.
268. Пасхавер Б. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна, О. Шубравська, І. Прокопа, Л. Молдаван, Т. Остапко // Дзеркало тижня. – 2010. – №26.
269. Пасхавер Б. Рентний чинник розвитку аграрного ринку // Економіка України. – 2008. – № 11. – С.72-80.
270. Пересада А.А. Інвестиційний аналіз / А.А. Пересада, С.В. Онікієнко, Ю.М. Коваленко. – К.: КНЕУ, 2003. – 134 с.
271. Пересада А.А. Інвестиційний процес в Україні. – К.: Лібра, 1998. – 392 с.
272. Перехідна економіка: Підруч. / В.М.Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М.Лібанова та ін.; За ред. В.М.Гейця. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.

273. Петрова І. Економіко-правові засади забезпечення зайнятості населення України // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 6. – С.8-11.
274. Петрова І. Л. Роль доходів у регулюванні взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. – К.:КНЕУ, 2007. – Спец. вип.: Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. – Т. 2. Ч. II. – С. 449-944.
275. Петрова І.Л. Ринок праці: процес сегментації / Укр. держ. пед. ун-т ім. Драгоманова. – К., 1996. – 178 с.
276. Петти В. Трактат о налогах и сборах // Начала политической экономии. – М.: Эконов-ключ, 1993. – С.15-110.
277. Петюх В.М. Ринок праці: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 288 с.
278. Петюх В.М. Ринок праці та зайнятість: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1997. – 120 с.
279. Пилецкая С.Т. Тенденции инвестиционных процессов в экономике Украины // Продуктивність. – 2004. – № 3. – С.9-16.
280. Пиріг А. Про необхідність демографічної спрямованості державної політики України // Демографічна ситуація в Україні: Матеріали наук. конф.– К., 1993. – Ч.1. – С.1-6.
281. Пищуліна О.М. «Інституціональні пастки» функціонування ринку праці в Україні // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4. – С.140-147.
282. Піндайк Р. Мікроекономіка / Пер. з англ. / Р. Піндайк, Д. Рубінфелд. – К.: Основи, 1996. – 646 с.
283. Пітюлич М. Концептуальні основи формування регіональної системи зайнятості / М. Пітюлич, В. Мікловда // Економіка України. – 1995. – № 12. – С.46-50.
284. Платонов О.А. Повышение качества трудовой жизни: опыт США. – М.: Культурно-производственный центр “Рада”, 1992. – 186 с.
285. Плеканов Д.О. Розвиток ринкових відносин в аграрній сфері економіки // Держава та регіони. – 2004. – № 1. – Серія Економіка та підприємництво. – С.203-207.
286. Плышевский Б. Частный капитал: образование и особенности // Экономист. – 2004. – № 1. – С.40-51.
287. Повідомлення Державного комітету статистики України “Соціально-економічне становище України за січень – грудень 2004 року” // http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2004/publ122004.htm: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

288. Показники діяльності банківської системи України: Дані Національного банку України // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

289. Попельнюхов Р.В. Макроекономічна стабільність як фактор покращення інвестиційної привабливості // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.6. – С.266-275.

290. Политическая экономия: Учеб. для экон. вузов и факультетов. Т.2: Социализм – первая фаза социалистического производства / А.М.Румянцев, О.Т.Богомоллов, Т.С.Хачатуров и др.; Под ред. А.М.Румянцева. – 5-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1982. – 608 с.

291. Поплавська Ж.В. Виробничо-ресурсний потенціал України / Ж.В. Поплавська, В.Г. Поплавський // Вісник НАН України. – 2000. – № 5. – С.25-32.

292. Поплавський В. Трансформаційні аспекти земельних відносин // Аграрна економіка. – 2009. – Т.2. – С.37-41.

293. Потапова Н.Н. Формирование эффективного использования ресурсов как основа функционирования экономики Украины // Менеджер. – 2002. – № 1. – С.49-53.

294. Прадун В.П. Актуальні проблеми удосконалення земельних відносин у контексті Програми дій “Порядок денний на ХХІ століття”/ В.П. Прадун, В.М. Трегобчук // Землевпорядкування. – 2002. – № 3. – С.3-8.

295. Праця в Україні в 1998 р.: Статист. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 1999. – 355 с.

296. Праця в Україні в 2001 р.: Статист. зб. / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2002. – 436 с.

297. Праця в Україні в 2002 р.: Статист. зб. / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2003. – 413 с.

298. Праця в Україні в 2009 р.: Статист. зб. / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2002. – 436 с.

299. Приварникова І.Ю. Тенденція використання та оновлення основних засобів промислових підприємств // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1. – С.65-74.

300. Приймак В. Деформації рівноважних цін на ринках праці та капіталу // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 6. – С.3-7.

301. Приймак В. Пропозиція робочої сили на поточному ринку праці України та її багатофакторний аналіз // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 2. – С.3-9.

302. Приймак В. Регіональні особливості безробіття в Україні // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 4. – С. 8-13.

303. Приймак В.І. Формування системи соціального партнерства в умовах становлення і розвитку ринку праці в Україні // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки: Міжнар. наук.-практ. конф. – К, 2000. – Т.1. – С.161-167.

304. Про соціально-економічне України за 2008 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

305. Про соціально-економічне України за 2010 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

306. Про соціально-економічне становище України за січень-квітень 2005 р. / Державний комітет статистики України. – К., 2005. – 126 с.

307. Програма діяльності Кабінету міністрів України «Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток». – К., 2008. – 122 с. // http://www.gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511.

308. Прокопенко О.В. Малі підприємства України: поточний фінансово-економічний стан / О.В. Прокопенко, Л.Б. Криворучко // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3. – Т.1. – С.167-175.

309. Програма дій з подальшого впровадження “Порядку денного на ХХІ століття” / Наук.-експерт. рада: В.Вовк та ін. – К.: Інтелсфера, 2000. – 59 с.

310. Прохорова В.В. Ресурсний потенціал економічного зростання // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – Вип.28. – Серія: Економіка. – С.120-124.

311. Прушківська Е.В. Соціальні аспекти впливу структурних зрушень на зайнятість населення // Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки: Міжн. наук.-практ. конф. – К., 2000. – Т.1. – С.92-98.

312. Радіонова І.Ф. Фінансова політика за умов інвестиційної пастки // Фінанси України. – 2001. – № 12. – С.3-11.

313. Ревва А.Н. К вопросу использования трудового потенциала в период перехода к рыночным отношениям // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины. Сб. науч. трудов Ин-та экономики промышленности. – Донецк, 1997. – С.134-138.

314. Река Г.В. Інтелектуальний капітал та інтелектуальний потенціал: критерії розмежування // Збірник науково-технічних праць НЛЛУ України. – 2009. – Вип. 19.1. – С.228-232.

315. Решецкий В.И. Экономический анализ и расчет инвестиционных проектов. – Калининград: Янтарный сказ, 2001. – 477с.
316. Рикардо Д. Земельная рента // Начала политической экономии. – М.: Эконом-ключ, 1993. – С.360-480.
317. Рикардо Д. Сочинения / Пер. с франц. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т.1. – 360 с.
318. Ример М.И. Экономическая оценка инвестиций / М.И. Ример, А.Д. Касатов, Н.Н. Матиенко. – СПб.: Питер, 2005. – 480с.
319. Ринок праці України за 2004 рік: Доповідь, 15 черв. 2005 р. – № 9/1-1-21/214 // <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2004/rp/pres-reliz/rp1204.html>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.
320. Ринок праці України в 2010 році // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.
321. Роєнко О.А. Оптимізація розмірів орендної плати за землю // Економіка АПК. – 2004. – № 4. – С.66-69.
322. Романський М.М. Інвестиційна привабливість земельних ресурсів України / М.М. Романський, А.М. Третяк // Землевпорядкування. – 2002. – № 3. – С.22-25.
323. Романюк Т.М. Міждержавна міграція населення України як чинник впливу на стан людського капіталу // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vpu/Ekon/2008_6/33.pdf.
324. Ромашкін О.О. Аналіз альтернативних проектів та оптимальне розміщення інвестицій / О.О. Ромашкін, В.Ф. Савченко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 4. – С. 179 – 187.
325. Рофе А. Рынок труда, занятость населения, экономика ресурсов труда / А. Рофе, Б. Збышко, В. Иньш. – М.: МИК, 1998. – 415 с.
326. Рудченко І.В. Інститути функціонування ринку праці // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Аpdu/2008_2/doc/2/13.pdf.
327. Рыманов А. Об аренде земельных долей и их доверительном управлении // Экономист. – 2003. – № 6. – С.91-94.
328. Саблук П. Аграрна складова в економічних реформах України // Вісник НАН України. – 2001. – № 2. – С.43-59.
329. Саблук П.Т. Земельний капітал як фактор продуктивності в аграрній сфері // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання: Матеріали II річних зборів Всеукр. конгр. вчених екон.-аграрників південного регіону України, 12-13 січ. 2009 року. – Миколаїв, 2009. – С.4-11.

330. Саблук П.Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С.3-15.
331. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2006. – 396 с.
332. Савченко В.Ф. Аналіз альтернативних проектів та оптимальне розміщення інвестицій / В.Ф. Савченко, О.О. Ромашкін // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 4. – С.179-187.
333. Сагайдак А.Э. Земельная собственность и рента. – М.: Агропромиздат, 1991. – 80с.
334. Садова У. Регіональні ринки праці: аналіз і прогноз / У. Садова, Л. Семів. – Львів, 2000. – 264 с.
335. Северенчук А.Д. Структура інститут власності на землю // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 4. – С.293-295.
336. Сей Ж.-Б. Трактат политической экономии. – М., 1896. – 245 с.
337. Семюелсон П. Мікроекономіка / Пер. з англ. / П. Семюелсон, В. Нордгауз. – К.: Основи, 1998. – 676 с.
338. Сердюк В.Р. Основні напрямки реалізації державної політики зайнятості в Україні / В.Р. Сердюк, О.Л. Задорожна // Вісн. Вінницького політес. ун-ту. – 2002. – Вип. 4. – С.32-38.
339. Синяева Л.В. Особенности рынка труда в Украине и его влияние на заработную плату // Экономика и управление. – 2001. – № 5. – С.3-4.
340. Сіденко С.В. Міграція інтелектуальних ресурсів в умовах формування інформаційного суспільства / С.В. Сіденко, І.П. Ольшевська // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2008. – №2(37). – с.15-24
341. Сіренко Н.М. Трансформація земельних відносин як фактор формування конкурентних переваг АПК // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання: Матеріали II річних зборів Всеукр. конгресу вчених екон.-аграрників південного регіону України, 12-13 січ. 2009 року. – Миколаїв, 2009. – С.61-63.
342. Скиба Г.В. Механізми та методи державної підтримки інноваційної діяльності підприємств України з урахуванням іноземного досвіду // Вісн. Хмельн. нац. ун-ту. – 2010. – № 6. – Т. 3. – С.43-46.
343. Скорнякова Ю. Б. Інвестиційний проект: сутність, склад учасників та джерела фінансування // Наука і економіка. – 2010. – № 2. – С.83-90.

344. Скорнякова Ю. Б. Проблемні питання аналізу ефективності альтернативних інвестиційних проектів // Наука і економіка. – 2010. – № 4. – С.57-64.
345. Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. – К.: АртЕк, 2000. – 628 с.
346. Сломан Дж. Економікс / Пер. с англ. / Под ред. С.В.Лукина. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 832 с.
347. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. – М.: Наука, 1962. – 468 с.
348. Смолінська С.Д. Організаційно-економічні передумови запровадження іпотеки сільськогосподарських земель в Україні // Економіка АПК. – 2006. – № 2. – С.123-128.
349. Сосновская Л.Н. Основы теории труда. – СПб.: Изд-во СПб. УЭФ, 1992. – 124 с.
350. Соціальні стандарти та гарантії: теоретичні аспекти, проблеми, світовий досвід : Моногр. / За ред. В.В.Латік, В.В. Муцишина. – К.: ЦПСД, 2007. — 320 с.
351. Соціально-економічне становище України за 2003 рік // Український інвестиційний журнал. – 2004. – № 1. – С.3-15
352. Соціально-економічне становище України у 2010 р// <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.
353. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу і держави: Нац. доп. / За заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
354. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика: У 2 ч. / НАН України, Львівське відділення Ін-ту економіки; Відп. ред. М.І.Долішній, С.М.Злупко. – К.: Наукова думка, 1994. – Ч.2. – 211 с.
355. Старик Д.Э. Как рассчитать эффективность инвестиций. – М., 1996. – 218 с.
356. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Державний комітет статистики України. – К: Техніка, 1999. – 576 с.
357. Статистичний щорічник України за 1999 рік/ Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2000. – 644 с.
358. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
359. Статистичний щорічник України за 2001 рік / Державний комітет статистики. – К., 2002. – 644 с.

360. Статистичний щорічник України за 2002 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2003. – 664 с.
361. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2004. – 662 с.
362. Статистичний щорічник України 2007 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2008. – 556 с.
363. Статистичний щорічник України 2008 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2009. – 563 с.
364. Статистичний щорічник України 2009 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2010. – 566 с.
365. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
366. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2008 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
367. Статистично-аналітичний огляд ринку праці у 2009 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
368. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2010 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
369. Стефанишин Г.С. Інвестиційна діяльність України у період кризи // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип.20.9. – С.245-250.
370. Стипендіальна програма для студентів-сиріт – нова соціальна ініціатива компанії «Філіп Морріс Україна» // <http://ukrainian.ukraine.usembassy.gov/uk/chernobylchild.html>
371. Стігліц Дж.Е. Економіка державного сектору: Пер. з англ. – К.: Основи, 1988. – 854 с.
372. Стрижак О.О. Інтелектуальний капітал як категорія постіндустріального суспільства: основні підходи до визначення суті та змісту // Проблеми науки. – 2004. – № 3. – С.28-35.
373. Ступень М.Г. Інвестиційна привабливість земельних ресурсів / М.Г. Ступень, Р.Й. Гулько, О.Я. Микула, Н.М. Музика // Аграрний вісн. Причорномор'я. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип. № 22. – С.460-467.
374. Сучасна земельна політика України / Юрченко А.Д., Греков Л.Д., Мірошніченко А.М., Кузьмін А.В. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 260 с.
375. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати (1995-2010 рр.) // <http://www.ukrstat.gov.ua>: Офіційний сайт Державного комітету статистики України.

376. Теорія економіки / За ред. Р.М. Постолювського. – К.: - НМЦВО – 2004. – 542с.
377. Тимохова Г.Б. Ринок праці в Україні: параметри та регулювання // Економіка і управління. – 1999. – № 2. – С.35-40.
378. Тихонов А.Г. Модель економічного обороту землі в Україні / А.Г. Тихонов, Л.В. Паламарчук // Землевпорядкування. – 2002. – № 4. – С.3-14.
379. Тихонов А.Г. Наукові аспекти економічного обороту землі в Україні / А.Г. Тихонов, Л.В. Паламарчук // Землевпорядкування. – 2002. – № 3. – С.8-21.
380. Ткаченко В.А. Перехідна економіка: закономірності, соціально-економічні чинники та концептуальні підходи // Вісн. Академії екон. наук України. – 2003. – № 1. – С.72-78.
381. Ткаченко Л. Інформаційне забезпечення досліджень зайнятості в неформальному секторі: аналіз міжнародного досвіду та можливості в Україні // Статистика України. – 2000. – № 2. – С.45-46.
382. Том'юк Т.Б. Аналіз природно-ресурсного потенціалу та інноваційної діяльності // Регіональна економіка. – 2003. – № 2. – С.195-201.
383. Трансформація. Экономический бюллетень о странах с переходной экономикой № 2. – К., 1999. – 224 с.
384. Трегобчук В.М. Еколого-економічна концепція ефективного і сталого розвитку національної економіки // Економіка АПК. – 1995. – № 6. – С.94-98.
385. Трегобчук В.М. Методологічні засади формування та функціонування ринку сільськогосподарських земель / В.М. Трегобчук, Н.М. Скурська // Проблеми розвитку земельних відносин на засадах нового Земельного Кодексу України: Матеріали всеукр. наук. конф, Київ, 10-11 верес. 2002 року. – К, 2002. – С.42-46.
386. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику / Пер. с англ.– СПб.: Экономическая школа, 1995. – 431 с.
387. Третьяк А.М. Концептуальні засади до формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / А.М. Третьяк // Проблеми розвитку земельних відносин на засадах нового Земельного Кодексу України: Матеріали всеукраїнської наукової конференції (10-11 вересня 2002 року). – К, 2002. – С.38-41.
388. Третьяк А.М. Напрями формування державної земельної політики,

або Зміна пріоритетів земельної реформи України / А.М. Третяк // Землевпорядний вісник. – 2008. – №1. – С. 27-30.

389. Третяк А. М. Ринок землі: обмеження прав власності на землю в зарубіжних країнах та Україні / А.М. Третяк, Й.М. Дорош // Вісник аграрної науки : Науково-теоретичний журнал Української Академії аграрних наук. - 2005. - №10. - С. 56-60.

390. Третяк А.М. Шляхи регулювання ринку землі України / А.М. Третяк // Вісник аграрної науки. – 2003. – № 10. – С.62-66.

391. Тропіна В.Б. Оплата праці в умовах фінансової кризи: проблеми та шляхи їх вирішення / В.Б. Тропіна // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Економічні науки. – 2001. – Вип. 4. – С.110-112.

392. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний / М. Туган-Барановський. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.

393. Тумакова С. Держава і організація ринку робочої сили / С. Тумакова // Вісник УАДУ. – 2007. – № 3. – С. 132-137.

394. Україна на роздоріжжі: Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / За ред. А.Зіденберга, Л.Хоффмана. – К.: Фенікс, 1998. – 478 с.

395. Україна у цифрах у 2004 році / Державний комітет статистики України. – К., 2005. – 261 с.

396. Україна у цифрах у 2010 році / Державний комітет статистики України. – К., 2011. – 252 с.

397. Ульянченко О.В. Стратегія стійкого розвитку аграрного сектору економіки на основі підвищення ефективності управління ресурсним потенціалом / О.В. Ульянченко, В.Є. Тітова // Економіка та управління АПК. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 1. – С.179-184.

398. Управление человеческими ресурсами / Под ред. М.Пула, М.Уорнера. – М.; СПб.; К.: Питер, 2002. – 2000 с.

399. Устинова С.С. Изоморфный рынок труда в России / Ин-т экономики РАН / С.С. Устинова. – М.: Наука, 2003. – 205 с.

400. Ушенко Н. Економічні передумови регулювання зайнятості населення України / Н. Ушенко // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 7. – С. 32-38.

401. Ушенко Н. Інноваційна модель менеджменту зайнятості / Н. Ушенко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7.- С. 9 - 16.

402. Федоренко Г.В. Ринок праці в Україні та економічні тенденції в умовах світової економічної кризи / Г.В. Федоренко // Економіка та держава. – 2009. – № 1. – С.4-5.

403. Федорченко Д.С. Проблеми подолання наслідків фінансово-економічної кризи на регіональному рівні (на прикладі Херсонської області) / Д.С. Федорченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://som.org.ua/files/Fedorchenko.doc>.

404. Фінагіна О.В. Регіональні інформаційні ринки: специфіка становлення і розвитку / О.В. Фінагіна // Економіка і регіон. Науковий вісник Полтавського націон. технічного ун-ту ім. Ю.Кондратюка . – 2004. – № 1 (2). – С.28-30.

405. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 635 с.

406. Хачатурян О.С. Напрями удосконалення регулювання зайнятості населення та ринку праці на державному та регіональному рівні / О.С. Хачатурян // Збірник наукових праць КНТУ. Економічні науки. – 2009. – Вип.15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.v.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/stat_09/29.pdf.

407. Хессин Н. Развитие теории планомерной организации социалистического производства и проблемы её совершенствования Н. / Хессин // Вестник Моск. ун-та. – Серия 6. Экономика. – 1979. – № 1. – С.13-26.

408. Хрущ Н.А. Інвестиційна діяльність: сучасні стратегії і технології / Н.А. Хрущ – Хмельницький: ХНУ, 2004. – 309 с.

409. Худавердієва В.А. Ефективність використання землі в умовах формування земельного ринку / В.А. Худавердієва // Управління розвитком. Збірник наукових статей Харківського державного економічного університету. № 1. – Харків, 2004. – С.56-61.

410. Худавердієва В.А. Земельна реформа як основа переходу до ринкових відносин в агропромисловому комплексі / В.А. Худавердієва // Економіка розвитку. Науковий журнал Харківського державного економічного університету. – 2004. – № 1. – С.28-33.

411. Ціх Г.В. Фінансові ресурси як економічна категорія / Г.В. Ціх, В.М. Вовк, Р.В. Федорович // Наука і економіка. – 2010. – № 1. – С.63-69.

412. Черевко Г. Земельні відносини в умовах ринку / Г.Черевко, П.Буряк, Т.Гачек // Аграрна економіка. – 2009. – Т.2. – № 3-4. – С.

413. Чи станеться «великий вибух» після скасування мораторію? Проект Світового банку «Видача державних актів на право власності на землю в сільській місцевості та розвиток системи кадастру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://myland.org.ua>.

414. Чухно А.А. Висновки і пропозиції, що витікають із праці “Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України” / А.А. Чухно // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С.105-114.

415. Чухно А. Інтелектуальний капітал: сутність форми і закономірності розвитку / А.А. Чухно // Економіка України. – 2002. – № 11. – С.48-55; № 12. – С.61-67.

416. Чухно А. А. Науково-технологічний розвиток як об’єкт дослідження еволюційної економічної теорії / А.А. Чухно // Економіка України. – 2008. – № 1. – С. 12 0-22.

417. Шавкун В.М. Глобальна фінансово-економічна криза та її вплив на економіку країни / В.М.Шавкун // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 2. – Т.3. – С.228-231.

418. Шаленко М.В. Ринок робочої сили України: становлення і перспективи розвитку / М.В. Шаленко // Економіка Радянської України. – 1991. – № 3. – С.3-11.

419. Шаленко М. Сучасні тенденції розвитку ринку праці / М. Шаленко // Економіка України. – 1996. – № 9. – С.25-34.

420. Шаленко М. Числюсь в одному місці, працюю – в другому / М. Шаленко // Бізнес. – 1994. – № 22. – С.1-2.

421. Шарий Г. Складові концепції державного регулювання та розвитку ринку земель / Г. Шарий, Ю. Микитенко, Т.Банна // Землевпорядний вісник. – 2008. – № 1. – С.16-21.

422. Шибанін В.С. Щодо проблеми землекористування та становлення в Україні раціонального ринку сільгоспземель / В.С., Шибанін, І.І.Червен, І.Д.Бурковський // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання. Матеріали Других річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників південного регіону України 12-13 січня 2009 року. – Миколаїв, 2009. – С.12-18.

423. Шибаніна О.В. Щодо проблеми землекористування та становлення в Україні раціонального ринку сільгоспземель / О.В. Шибаніна // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання. Матеріали Других річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників південного регіону України 12-13 січня 2009 року. – Миколаїв, 2009. – С.30-36.

424. Шевелюк О.О. Земельно-ресурсний потенціал та особливості його формування на використання в сучасних умовах господарювання / О.О.Шевелюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів та природокористування. Вип.154, частина 3. – 2010. – С.124-127.

425. Шевченко Л. Ринок праці: аналіз економічних концепцій / Л. Шевченко // Економіка України. – 1994. – № 4. – С.26-34.

426. Шимон В.І. Досвід створення та функціонування системи реєстрації земель і системи іпотечного кредитування в Угорщині / В.І. Шимон // Землевпорядний вісник. – 2002. – № 1. – С.48-50.

427. Шимченко Л.А. Соціальні трансформації і безпека особи в умовах українських реалій / Л.А. Шимченко // Економічний вісник університету. – 2010. – Вип. 15/1 www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evu/2010_15_1/Shimch.pdf

428. Шинкарук Л.В. Теоретичні та емпіричні аспекти дослідження стану нестійкої рівноваги трансформаційної економічної системи / Л.В. Шинкарук // Економічна теорія. – 2004. – № 2. – С.57-71.

429. Шинкарук Л.В. Фактори динаміки основного капіталу / Л.В. Шинкарук // Менеджер. Вісник Донецького держ. ун-ту управління. – 2007. – № 2. – С.81-87.

430. Шкіндюк І. Зарубіжний досвід вирішення проблем зайнятості і перспективи його застосування в Україні / І. Шкіндюк // Ефективність державного управління: збірник наукових праць. – 2009. Вип.21. – С.151-158.

431. Школьник І.О. Економічна криза в Україні та її наслідки для реального сектора економіки / І.О. Школьник, І.І. Науменко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2010. – № 1. – Том 2. – С.372-377.

432. Шовкун І.А. Інтелектуальний ресурс економічного розвитку / І.А. Шовкун // Економічна теорія. – 2007. – № 2. – С. 14-33.

433. Шульга Н. М. Тенденції розвитку ринку праці та регулювання якості робочої сили. Наукове видання / Н. М. Шульга. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2007. – 242 с.

434. Шульга О.А. Ринкова трансформація земельних відносин в Україні / О.А.Шульга // Економічний простір. – 2008. – № 20/2. – С.105-115.

435. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития: (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры): Пер. с нем. / Й.А. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

436. Шутов И.М. Системные признаки социальных проблем безработицы / И.М. Шутов // Менеджер. – 2000. – № 5. – С.119-125.

437. Щеньова В.Б. Деякі проблеми ринку праці в Україні / В.Б. Щеньова // Актуальні проблеми економіки: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1997. – С.59-62.
438. Щукін Б.М. Аналіз інвестиційних проектів / Б.М. Щукін. – К.: МАУП, 2002. –126 с.
439. Юдина О.І. Ресурсозберігаючі інновації в промисловості як необхідна умова економічного розвитку регіону / О.І. Юдина // Європейський вектор економічного розвитку. – 2009. – № 1. – С.207-215.
440. Юрченко А.Д. Економіко-правове забезпечення розвитку земельних відносин у ринковому економічному середовищі / А.Д. Юрченко // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С.28-31.
441. Юрченко А.Д. Стан земельної політики в Україні / А.Д. Юрченко // Державна земельна політика в Україні: Матеріали круглого столу «Стан і стратегія сучасної земельної політики в Україні» 21 травня 2009 року. – Київ, 21 травня, 2009 р. – С. 75-85
442. Юрченко А.Д. Економіко-правове забезпечення розвитку земельних відносин у ринковому економічному середовищі / А.Д. Юрченко // Економіка АПК. – 2003. – № 4. – С.28-31. с.29
443. Юрчишин В. Сучасні аграрні відносини в Україні: галицький слід / В. Юрчишин // Аграрна економіка. – 2009. – Т.2. – № 3-4. – С.1-9.
444. Юхименко О.М. Розвиток орендних відносин в аграрному секторі економіки / Юхименко О.М. // Економіка АПК. – 2010. - №1. – С. 18-21.
445. Язлюк Б.О. Теорія і практика оцінки економічної ефективності інвестиційно-інноваційного бізнес-портфеля / Б.О. Язлюк, В.С. Здреник // Вісник ЖДТУ. – 2011. – № 1. – С.199-202.
446. Якобінчук В. Політика зайнятості та її вплив на зменшення рівня бідності в Україні з огляду на досвід США та країн ЄС / В. Якобінчук // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 3. – С. 13-17.
447. Яловий Г.К., Безугла В.О. Основні постулати неокласичних моделей економічного зростання в історичному аспекті / Г.К. Яловий, В.О. Безугла // Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2009. – № 6. – С.52-58.
448. Яковенко Р.В. Прикладні проблеми ринку праці України [Електронний ресурс] / Р.В. Яковенко, А.С.Пугаченко // Наукові праці КНТУ. Економічні науки. – 2010. – Вип.17. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2010_17/index.html

449. Янушевич Є. Формування ринку землі на регіональному рівні та стимулювання її використання (на прикладі Львівщини) / Є. Янушевич // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Збірник наукових праць Тернопільської академії народного господарства. Вип. 4. – Тернопіль, 2000. – С.108-109.
450. Яременко Л.М. Концептуальні засади оплати праці в умовах ринкової економіки [Електронний ресурс] Л.М. Яременко // Економічний вісник. – 2010. – Вип. 15/1. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evu/2010_15_1/Yarem.pdf
451. Яровий В.Д. Оренда в сільському господарстві (соціально-економічні аспекти) / В.Д. Яровий. – К.: Ін-т екон. НАН України, 2001. – 154 с.
452. Экономикс: Англо-русский словарь-справочник / сост. Э.Дж. Долан, Б. Домненко. – М.: Лазурь, 1994. – 544 с.
453. Bruce Johnson. Corporate Restrictions in U.S. Production Agriculture: Economic Implications // Journal of AMSFRA, Fall 1955.
454. Employment Observatory, MISEP. – 1995. – № 49. – P.43.
455. Expanding the Measure of Wealth. – Washington: World Bank, 1997. – P.110.
456. European business – Facts and figures. – Luxemburg: Office and Official Publications of the European Communities, 2007.
457. Heidelberg Club. Globalisierung. – Stuttgart, 1997. – S.4.
458. Slama J. Empirische Analyse der Wirkung vor Wirtschaftsreformen. – Koln, 1980. – S.27.
459. Rachlin R. Total business budgeting: a step-by-step guide with forms. - New York (USA): John Willey & Sons, Inc., 1991. – P. 143-144.

Наукова монографія

БАШНЯНИН Григорій Іванович
МАРТИН Ольга Максимівна
КУНДИЦЬКИЙ Олександр Олександрович
СТЕЦІВ Юлія Андріївна
ЮРКІВ Надія Ярославівна

**РИНКИ ЕКОНОМІЧНИХ
РЕСУРСІВ В УКРАЇНІ:
проблем и становлення
та державного регулювання**

Редактор Л. Кириєнко

Підписано до друку 12.11.2011. Формат 60x84/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Умов. Друк. арк. 16,79.
Обл.-вид. арк. 15,45. Наклад 1000. Зам. 287

Віддруковано з готових діапозитивів
У Львівській обласній книжковій друкарні:
79008, Львів, вул. Пекарська, 11.

Б.33

Башнянин Г.І., Мартин О.М., Кундицький О.О., Стеців Ю.А., Юрків Н.Я. Ринки економічних ресурсів в Україні: проблем и становлення та державного регулювання : монографія. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2011. – 288 с.

ISBN 987-617-602-026-4

Проводиться політико-економічний аналіз передумов, чинників та етапів становлення ресурсних ринків в Україні. Визначаються напрями подальшого вдосконалення державного регулювання ресурсних ринків в Україні. Аналізується політика зайнятості та визначаються шляхи підвищення її результативності. Розглядаються проблеми нормативно-правового регулювання земельних відносин в Україні.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, слухачів, а також усіх, хто цікавиться проблемами становлення та розвитку ринків економічних ресурсів.